THE KASHMIR SERIES

OF

TEXTS AND STUDIES.

Kashmir Series of Texts and Studies.
No. XXXVIII.

THE

SVACCHANDA TANTRAM

WITH COMMENTARY

 $\mathbf{B}\mathbf{Y}$

KSHEMA RĀJA.

EDITED WITH NOTES

PANDIT MADHUSUDAN KAUL SHASTRI, M. A., M. O. L.
Superintendent Research Department,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of His Highness Lieut.-General Mahārājā

Sir PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,

g. c. s. i., g. c. i. e., Mahārāja of Jammu and Kashmir State,

Yolume II.

4 574 70 70 70 70	
UENTRAL	ARCHAEOLUGICAL
1.550	THUTAEOLUGICA.
LIBRA	RY NEW DEE
	RY NEW DELHI.
Acc. No	9069
	7.0.67
Date	24-7-57
C-400.	4 7 5 7
7-11 NT	Sa 2 HS
1811 IAO	90 5 HS
	V
	R. alda

श्रीसोमानन्दनाधप्रभृतिगुरुवरादिष्टसक्षीतिमागों लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः। कक्ष्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्सविदेश्यान् देशेऽन्यसिन्नदृष्टो घुस्णविसरवत्सविवन्द्यत्वमाप॥१॥ तरत तरसा संसाराध्यि विधत्त परे पदे पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिभेरे। विसृशत शिवादिष्टाद्वैताववोधसुधारसं

प्रसमविकसत्सयुत्तयान्तःसमुत्स्रवदायिनम् ॥ २ ॥

काइमीर-संस्कृतग्रन्थाविः।

ग्रन्थाङ्कः ३८

श्रीखच्छन्दतन्त्रम्।

श्रीमाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजकृतोद्गुोता्ख्यविवरणोपेतम् ।

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-काइमीरमहाराज-श्रीप्रतापसिंहनर-प्रतिष्ठापिते प्रस्नविद्याप्रकादा-(रिसर्च) कार्योछ्ये तद्ध्यक्ष-पण्डित-मधुसूदन-झास्त्रिणा उहिष्टकार्याख्यस्थेतरपण्डितसहायेन

भूम्बच्या
'निर्णयसागर' मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतम्
(द्वितीयो भागः)

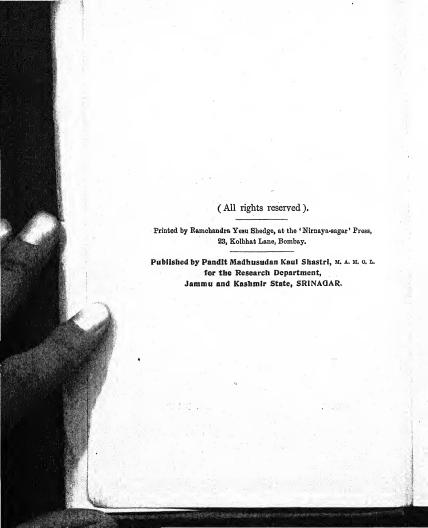
D2838

संवत् १९७९

क्षेस्ताब्दः १९२३.

काइमीर-श्रीनगर (अस्य प्रन्यस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणाद्यधिकाराः प्रोक्तमहाराजवर्यैः स्रायतीकृताः सन्ति)

अथ

खच्छन्द्तन्त्रम्।

श्रीमहामाहेश्वराचार्यश्रीक्षेमराजविरचितोह्योताब्य-व्याख्योपेतम् ।

(चतुर्थः पटलः)

दीक्षाज्ञानिक्रयाष्ट्रष्टदृष्टपाञ्चवनाविलः । महाज्योतिर्जयत्येको ह्वादी भैरवहव्यस्रक् ॥ अधिवासानन्तरभाविनीं दीक्षां प्रस्ताव-यितुं श्रीभैरव उवाच

प्रत्यूषे विमले कृत्वा शोचाचान्पूर्ववत्कमात् । सकलीकरणं कृत्वा पूर्ववत्प्रविशेद्गृहम् ॥ ९ ॥

पटलसंगत्या प्रकृत आचार्यः, शौचाद्यानि-त्यादिशब्दात् स्नानादि, पूर्ववत्प्रविशेदिति द्वारदेवतार्चां कृत्वा

शिष्यश्च शुचिराचान्तः पुष्पहस्तः ::: प्रविशेत्। स च 'गुरुं ततः प्रणम्य शिरसा तस्प्रणामादेव च ....ह्य गुरोः स्वप्नानिवेद्येत् ॥ २ ॥ तांश्च शुभान् स्वप्नानप्रवक्ष्यामि अञ्चमांश्च वरानने । स्वप्नेषुं मदिरापान-माममांसस्य भक्षणम् ॥ ३॥ किमिविष्ठानुलेपं च रुधिरेणाभिषेचनम् ।

१ क॰ पु॰ खप्ने त्विति पाठः।

मक्षणं दिधमक्तस्य श्वेतवस्त्रानुलेपनम् ॥ ४ ॥ श्वेतातपत्रं मुर्घस्थं श्वेतस्रग्दामभूषणम् । सिंहासनं रथं यानं ध्वजं राज्याभिषेचनम् ॥ ५॥ रत्नाङ्गाभरणादीनि ताम्बुलं फलमेव च। दर्शनं श्रीसरस्वत्योः शुभनार्यवगृहनम् ॥ ६ ॥ क्रिमिर्लाक्षा, एतत्सर्वं श्रेष्टम् ॥ ६॥ किं च नरेन्द्रैर्ऋषिभिर्देवैः सिद्धविद्याधरैर्गणैः। आचार्यैः सह संवादं कृत्वा स्वप्ने प्रसिद्धति ॥ ७ ॥ सम्यक् वादः संवादः॥ ७॥

१ ख॰ पु॰ ऋषिदेवैश्वेति पाठः ।

तथा च नदीसमुद्रतरण-माकाशगमनं तथा। भारकरोदयनं चैव प्रज्वलन्तं हुताशनम् ॥ ८॥ **यहनक्षत्रताराणां** चन्द्रविम्बस्य दर्शनम्। हर्म्यस्यारोहणं चैव प्रासादशिखरेऽपि वा ॥ ९ ॥ नराश्वव्रषपोतेभ-तरुशैलायरोहणम् । विमानगमनं चैव सिद्धमन्त्रस्य दर्शनम् ॥ १०॥ लाभः सिद्धचरोश्रीव देवादीनां च दर्शनम् । गृटिकां दन्तकाष्टं च खङ्गपादुकरोचनाः ॥ ११ ॥

१ ख॰ ग॰ ङ॰ पु॰ दोलांमेति पाठः । २ ख॰ पु॰ गुडिकामिति पाठः ।

उपवीताञ्जनं चैव अमृतं पारतोषधीः । शक्तिं कमण्डलुं पद्म-मक्षस्त्रं मनःशिलाम् ॥ १२ ॥ प्रज्वलिसद्धद्रव्याणि गैरिकान्तानि यानि च । दृष्ट्वा सिद्द्यति स्वप्नान्ते क्षितिलामं वृणं तथा ॥ १३ ॥

सिद्धो जपादिक्रमेण मन्त्रो यस्य, व्रण-मिति खदेहेऽस्रजं, खमान्ते इति नतु खम-स्याद्यमध्ययोः। यथोक्तमन्यत्र

'प्राङ्गिमित्तं दिवा ग्राह्यं रात्रौ ग्राह्यं तु पश्चिमम् ।' इति ॥ १३ ॥ किं च

> क्षतजार्णवसंत्राम-तरणं विजयं रणे ।

ज्वलिपत्वनं रम्यं वीरवीरेशिभिर्वृतम् ॥ १४ ॥ वीरवेतालसिद्धेश्च महामांसस्य विक्रयम् । महापशोः संविभागं लब्धा देवेभ्य आद्रात्॥ १५ आत्मना पूजयन् देवं जपन् ध्यायन् स्तुवन्नपि । सहतं चानलं दीप्तं पूजितं वा प्रपश्यति ॥ १६ ॥ हंससारसचक्राह्न-मयुरशवरोहणम् । मातृभिर्भेरवैश्चैव मातृरुद्रगणैः सह ॥ १७॥ मैरवं भैरवीं दृष्टा सिद्द्ययत्र न संशयः। वीरवेतालसिद्धेश्चेति सहार्थे तृतीया। मा- तुरुद्रा देविवशेषाः, महापद्युः पुरुषपशुः, सारसः सरस्येव य आस्ते हंसविशेषः । सिद्ध्यतीति तत्स्वप्तानुसारिणीमुत्तमादिरूपां सिद्धिं प्राप्तोतीत्यर्थः । यद्यपि

'दृष्टः श्रुतोऽन्तुभृतश्र प्राधितः कल्पितस्तथा । भावितो दोषजश्रेति स्वप्तः सप्तविधः स्मृतः ॥' इति निमित्तान्तरजोऽस्ति स्वप्तः, तथापीह भगवद्वर्वधिष्ठिते यागधाम्नि मन्त्रादिमाहात्म्या-द्वाविफळानुरूप एव दृष्यतेऽसावधिवासे॥१७॥ एवम्

> ग्रुभाः स्वप्ना मयाख्याता अग्रुभांश्च निबोध मे ॥ १८॥

तानाह ेतेळाभ्यङ्गस्तथा पानं तैळस्येव च । विठानं च रसात्व

विश्ननं च रसातछे । अन्धकूपे च पतन-मथ पङ्के निमज्जनम् ॥ १९ ॥

१ ख॰ पु॰ पड्डे च मज्जनमिति पाठः।

वृक्षवाहनयानेभ्यः पतनं हर्म्यपर्वतात्। कर्तनं कर्णनासाभ्या-मथ वा हस्तपादयोः॥ २०॥ पतनं दन्तकेशाना-मृक्षवानरदर्शनम् । वेतालक्ररसत्त्वानां तथैव कालपूरुषाः ॥ २१ ॥ कृष्णोर्ध्वकेशा मलिनाः कृष्णमाल्याम्बरच्छदाः । रक्ताक्षी स्त्री च यं स्वप्ने पुरुषं त्ववगृहयेत् ॥ २२ ॥ म्रियते नात्र संदेहो यदि शान्ति न कारयेत्। गृहप्रासाद्भेदं च शय्यावस्त्रासनेषु च ॥ २३ ॥

१ ख॰ पु॰ तथा वै इति पाठः । २ ख॰ पु॰ अशनेष्विति पाठः ।

आत्मनोऽभिभवं संख्य आत्मद्रव्यापहारणम् । **बरोष्ट्रश्वसृगाले**षु कङ्कगृधवकेषु च ॥ २४ ॥ महिषोत्त्वककाकेषु रोहणं च प्रवर्तनम् । भक्षणं पक्रमांसस्य रक्तमाल्यानुलेपनम् ॥ २५॥ कृष्णरक्तानि वस्त्राणि विकृतात्मा प्रपश्यति । हसनं वल्गनं खप्ने म्लानस्रग्दामधारणम् ॥ २६॥ स्वमांसोत्कर्तनं वन्धं कृष्णसर्पेण भक्षणम्। उद्वाहं च तथा स्वप्ने दृष्ट्वा नैव प्रसिध्यति ॥ २७ ॥ क्ररसत्त्वं व्याघादि, संख्ये संघामे, विक्र- तात्मा विव्वव्याकुलचित्तो भीषणारुतिर्वा, हसनोद्वाहादि आत्मनः, वल्गनं नृत्तम् ॥२७॥ उपसंहरति

> अञ्जभा ह्येवमाख्याता विज्ञेया दैशिकोत्तमेः।

विज्ञेया इति कालखरूपाधिकार्यनुसारेणैव एषां बलाबलचिन्ता कार्येलर्थः॥

तत्र

शुभास्तत्रानुमोद्यास्तुं
अशुभेषु तु होमयेत्॥ २८॥
अष्टोत्तरशतं धाम्ना
तथा सति दीक्षान्तरायोपशान्तेः॥ २८॥
प्रायश्चित्ताद्विशुद्धयति ।
अत्र विधिमाह
पूर्ववत् सकलीकृत्य
विद्योच्चाटनरक्षणम् ॥ २९॥

१ ख॰ पु॰ वै इति पाठः।

वेष्टनं पूर्ववत् कुर्याचिछवाम्भः शिवहस्तकम् ।
छोकपाछांस्तु संपूज्य
शिवकुम्भं च स्थण्डिलम् ॥३०
अग्निकार्यं यथापूर्वं
पूर्णाहुतिप्रपातनम् ।
प्रायश्चित्तं ततः पश्चा-

दुःस्वप्तार्थं यदुक्तवान् ॥ ३१॥ तत् क्रयादिति रोषः । वेष्टनं कवचेन, शि-वाम्भ इति प्रोक्षणादिकं[यर्थं], शिवहस्तः क-र्मणो दीप्त्यापत्त्या सम्यक् प्रायश्चित्तशान्त्यर्थं, स्यण्डिलमिति तदांधेयं भैरवम् ॥ ३१॥

एतदुपसंहरन् प्रकृतं प्रस्तावयति एवं पूजादिकं कृत्वा विसृज्य स्थण्डिलाच्छिवम् । निर्माल्यापनयं कृत्वा भूमिं संशोध्य पूर्ववत् ॥ ३२ ॥ नित्यकर्म ततः कुर्या-त्पूजाहोमजपादिकम् । नित्याह्निके समाप्ते तु नैमित्तिकमथाचरेत् ॥ ३३ ॥

नित्यकर्म खानुष्टानविषयम् । तत्र प्राय-श्चित्तिनो नाधिकार इति तच्छुद्ध्यन्ते तस्या-भिधानं; नैमित्तिकं दीक्षाख्यान्निमित्तादाग-तम्॥ ३३॥

तदुपक्रमते
उपिकष्य शिवाम्भोभिब्रीह्मस्थानं प्रपूजयेत्।
भावेन गन्धपुष्पाद्यैः
भावेन प्रणवेन।

ततो मण्डलमालिखेत् ॥ ३४॥ तिहिधिरमे भविष्यति ॥ ३४॥

१ ख॰ पु॰ अनधिकार इति पाठः।

२ क० पु० मन्त्रस्थानमिति पाठः ।

अथ

करणीं खटिकां चैव भैरवेण प्रपूजयेत्। धाम्ना तु रजसां पातः

भैरवः सकलः, धान्नाभिमन्त्रितानां रजसां पश्चात् पातो निर्मन्नक एव, अन्यथा भावि-रजोदोषोत्त्यतुपपत्तिः॥

स च रजसां पातः

सिताचश्रागमोदितः ॥ ३५ ॥ सितं रजः पात्यमानमायं यस्य, आगमे बृहत्तन्त्रे उदितः ॥ ३५ ॥

अथ

निष्पन्ने मण्डले स्नात्वा नित्यकर्म समौचरेत् । अपरेऽह्नि, इत्यर्थः ॥ नित्यकर्मसमाप्तौ तु कुर्यान्नैमित्तिकं बुधः ॥ ३६ ॥ तन्नित्यकर्मानृच नैमित्तिकमादिशति स्नानादि पूर्ववन्मन्त्रेः सकलीकरणादिकम् । आत्मरक्षास्त्रप्राकार-द्वारपालादिपूजनम् ॥ ३७ ॥ विद्योचाटनदिग्बन्धो भूपाताळखेवासिनाम् । अस्त्रप्राकारमारोप्य कवचेनावगुण्ठनम् ॥ ३८॥ उद्ङ्मुखं तूपविष्टः करशुक्त्यादि पूर्ववत्। शिवाम्भः शिवहस्तं च अर्घत्रयप्रकल्पनम् ॥ ३९॥

कृत्वेति शेषः । आत्मरक्षार्थोऽस्त्रप्राकारः । भूपाताळखवासिनां विद्यानामुचाटनमिति व्यवहितः संबन्धः आगमप्रामाण्यात्, अस्त्र-

१ क० ग० पु॰ गामिनामिति पाठः ।

२ ख॰ पु॰ रक्षार्थमस्रेति पाठः ।

प्राकारमिति यागग्रहिवषयम्, उदङ्मुख-मिति बुभुश्चदीक्षाया अपि मुक्तिपर्यवसायि-त्वात् दक्षिणास्यस्य चाशेषपाशदाहकत्वात् दीक्षाप्रारम्भे च अत्राचार्यस्योदङ्मुखत्वमे-वोक्तं; करशुद्ध्यादीत्यादिशब्दात् देहशुद्ध्या-दिकम्। शिवाम्भ इति प्रोक्षणाद्यर्थं शिव-मित्रतमम्भोऽर्घपात्रात् पृथक्, तच्च प्राक्पट-लयोरनुमन्तव्यं पात्रत्रये विधिनिरोधपशुप्र-योजनमर्घत्रयम्॥ ३९॥

ततः लोकपालांस्तु संपूज्य

शिवकुम्मं प्रपूजयेत् ।

ततोऽपि

मण्डलस्यायतो भृत्वा

मण्डलं प्रोक्ष्य चासिना ॥४०॥
वर्मणा वेष्टयेत् पश्चात्

प्रणवेनाभिमन्त्रयेत् ।

अष्टोत्तरशतं धाम्ना

रजोदोषेर्विशुद्धयति ॥ ४१ ॥

मण्डलस्यायत इलानेन दीक्ष्यजनातिश-येन मण्डलस्य दिगन्तराभिमुखत्वमपि ध्व-नति । प्रणवेन धाम्नेति प्रणवपूर्वेण निष्क-लेनेल्यर्थः ॥ ४१ ॥

इत्थं च संस्कृतस्य मण्डलस्य चतुर्दिक्ष्यस्रं संपूज्य द्वारे गन्धादिभिः क्रमात् । प्राकारं भावयेदस्रं

द्वार इति जातावेकवचनं, तेन वक्ष्यमाण-नवनाभमण्डलस्य चतुर्दिश्च यान्येष्टौ द्वाराणि तत्रेखर्थः ॥

मण्डलं प्रविद्योत् ततः ॥ ४२ ॥ पूजामत्रारभेत इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तत्र

ग्ररून् संपूज्य विशेशं पुष्पाचैः प्रणवेन तु । पूर्वं गणपतिं वायव्यकोणे संपूज्य ग्ररून्

१ स॰ पु॰ यथाष्ट्राविति पाठः ।

४५ छो॰] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्षोतास्यटीकोपेतम् । १७ प्राच्यां दिशि प्रपूजयेत् । यथोक्तं तृतीय-पटले

'ब्रह्मस्थानस्य पूर्वेण गुरून् पूच्य विनायकम् । वायव्ये ......।' (स्व० ३-४२) इति ॥

ततः

अनन्तमासनं प्राग्व-च्छिवान्तं प्रणवेन तु॥ ४३॥ मूर्त्यादि पूर्ववन्न्यस्ये-दृद्यावरणान्तगम्। पूर्वोक्तविधिना पुज्य नैवेद्यानि निवेद्येत् ॥ ४४ ॥ निरोधार्घेण चार्घ तु दत्त्वा चैव निरोधयेत्। जपध्यानादिकं कृत्वा अग्निष्ठं भैरवं यजेत् ॥ ४५ ॥ नाडीसंधानकं त्रिष्ठं कृत्वा संतर्पयेद्विभुम् । अम्नाविति शेषः ॥ ४५ ॥

तत्र तावन्नाडीसंधानमाह
आत्मनो निष्कछोत्चारं
कृत्वा कुम्भे निवेशयेत् ॥४६॥
कलशस्थस्य वामेन
रेचयेत् पूरयेत्ततः।
मण्डलस्थस्य सन्येन
पुनर्वामेन रेचयेत्॥ ४७॥
अग्निष्ठस्य तु तत्तेजो
दक्षिणेन विशन स्मरेत्।

मन्नकलशाद्धिर्यन्थेभेंदक्रमेण अर्ध्वद्वाद-शान्तमाश्रयन् ततोऽपि हृदयमागत्य तत्र वि-श्रम्य प्रदक्षिणं श्रमित्वा सोममागेंण निःख्ल कलशस्थस्य दक्षिणेन प्रविशेत्, तत्राप्यमुमेव कममास्थाय तद्वामेन निर्गल मण्डलस्थस्य द-क्षिणेन प्रविश्य प्राग्वद्वामेन निर्गल वह्विस्थस्य दक्षिणेन प्रविशेत् प्राग्वदेव च हृदये विश्रा-म्येत्।एवमधिकरणचलुष्टयैक्यापत्या वह्वावग्नी-षोमसूर्यतेजःसामरस्येन स्थेयं नलु ततः सह- दयमागन्तव्यमग्निष्ठ एव भवति यागस्य प्रस्तुतत्वात्प्राधान्येनेव अवस्थितेर्युक्तत्वात् ४७ यदाह

> एवं संधानकं कृत्वा ततस्तर्पणमारभेत् ॥ ४८ ॥

एवमिलमिविश्रान्त्यंन्तम् ॥ ४८ ॥ ततश्च

दशभागविभागेन हुत्वा पूर्णाहुतिं क्षिपेत् । मूठहोमात् पूर्वोक्ताद्वऋाणां दशमांशेन हुस्वेत्यर्थः ।

अथ

प्रायश्चित्तविशुद्ध्यर्थं
कुर्यादष्टोत्तरं शतम् ॥ ४९ ॥
विधेः पूर्णातिरिक्तस्य
धाम्ना पूर्णाहुतिं ततः ।
धाम्नीत काकाक्षिवत् ॥ ४९ ॥

१ स० इ० पु० विश्रान्सर्थमिति पाठः।

किं च

आचार्योऽथार्घहस्तस्तु मण्डलं प्रविशेत्ततः ॥ ५० ॥

संपूज्य परमेशानं पुष्पाचैर्ष्घपश्चिमम् । मुद्रां बद्धा प्रणम्यादौ

जानुभ्यामवनि गतः ॥ ५१ ॥

विज्ञापयेत पश्वर्थं प्रारब्धोऽयं मखोत्तमः । स्नानाधिवासनाद्यं य-न्मण्डलेऽभो च यत्कृतम् ॥५२

विधानं पुष्करुं सम्यक् त्वत्त्रसादादिहास्तु तत् ।

परमेशानं विज्ञापयेत् पश्वर्थमिति सं-गतिः॥ ५२॥

अनुष्ठितकर्मविषयां विज्ञप्तिं कृत्वा, अनु-ष्ठास्यमानविषयामप्याह इदानीं शिष्यदेहे तु सक्लीकरणादिका ॥ ५३ ॥ योजन्यन्ताध्यग्जिस्तु त्वत्प्रसादात् प्रसिद्यतु ।

ततः कर्मप्रारम्भनिष्पत्त्यैन्तं केवलमन्तर्मु-खक्रमेण यावन्निश्चितप्रतिपत्त्यापि भगवद्धि-ष्टितिमात्मनः स्फुटयेदिति विज्ञन्नेराज्ञयः ५३

अत एव

एवमस्त्वत्यनुज्ञातः

परमेशेन वीरराट्॥ ५४॥

लब्धानुज्ञः प्रहृष्टात्मा

निष्क्रामेन्मण्डलाइहिः।

वीरराडिति परमेश्वराधिष्टितः एवं लब्धा-शेषनिर्दलनात्मकभैरवीभावोऽत एव तत्समा-वेशात्प्रहृष्टात्मा, बहिरिति जवनिकान्तरिते यागधास्येव ॥ ५४ ॥

> पश्वर्थाय कृतं यत्तु तद्गृहीत्वार्घपात्रकम् ॥ ५५ ॥

धाम्नस्तु दक्षिणे भागे कारयेन्मण्डलं ग्ररुः।

दक्षिण इति दक्षिणास्यस्य पार्शैष्ठोषक-त्वात् ॥ ५५ ॥ अथात्र

> प्रणवासनं कुशैन्यस्य शुचिं शिष्यं निवेशयेत् ॥ ५६ शिवाम्भोऽस्रेण संताड्य

भस्मना च कुरोः क्रमात् । मण्डले कल्पिते शिष्यं मर्तिभृतं प्रकल्पयेत् ॥ ५७ ॥

शुचिं स्नातमस्त्रेणेति त्रिषु योज्यम् । क-ल्पित इति आसनत्वेन, अत्र च मूर्यादीनां पूर्वोक्तेव व्याप्तिः । एवमुत्तरत्रापि ॥ ५७ ॥

अथास्य

उपविश्य करन्यासं निर्दाहायस्त्रपूर्वकम् ।

१ क॰ पु॰ पापश्लोषकेति पाठः।

सबाह्याभ्यन्तरं न्यासं मन्त्रसंघानमेव च ॥ ५८ ॥ इ. क्योंन ॥ ५८ ॥

ग्रुरुः कुर्यात् ॥ ५८ ॥ ततः

> शिवहस्तः प्रदातव्यो ध्यात्वा देवं सुजाञ्वलम् ।

गुरुणा ॥ एवं गुरुरस्य

मूर्धि संपातयेत्तेजः

पाशाङ्करविनाशनम् ॥ ५९ ॥ पाशानामङ्कराः संसारप्ररोहहेतव आचा

उद्भेदास्तेषां नाशनम् । यथोक्तमन्यत्र

'ब्रह्मपश्चकसंयुक्तः शिवेनाधिष्ठितः शिवः । पाशच्छेदकरः क्षेमी शिवहस्तः प्रकीर्तितः ॥ अनेनालब्धमात्रस्तु देही निर्म्वक्तवन्धनः । प्रयाति शिवसायुच्यं निर्मलो निरुपष्ठवः ॥'

इति ॥ ५९ ॥

उत्थाप्य चै ततो नीत्वा मण्डलं तु प्रवेशयेत्। इन्द्रियाणां वाह्यप्रसरप्रशमनेन भगवदे-कायतामाधातुं वद्धनेत्रस्य मण्डलदर्शनमुचि-तमित्याह

वस्त्रं संप्रोक्ष्य तोयेन
कवचेनावगुण्ठयेत् ॥ ६० ॥
पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैभेरवेणाभिमन्त्रयेत् ।
नेत्रे बद्धा तु नेत्रेण
नेत्रेणाभिमन्त्रिते नेत्रमन्त्रोचारपूर्वं सर्वेन्द्रियप्रसरपुरःसरभृते नेत्रे बद्धा ॥
शिष्यस्य

पुष्पं पाणौ प्रदापयेत् ॥६१॥

स च

अकामान्निक्षिपेत्पुष्पं देवस्याभिमुखं स्थितः ।

तदनन्तरं बुमुक्षोः

पुष्पपातवशान्नाम

कुर्याद्वे साधकस्य च ॥ ६२ ॥

१ क० ख० ग० पु॰ मिन्तितेनेति पाठः। २ क० ख० पु० भूतेनेति पाठः।

वक्राङ्गादिपूर्वं शिवान्तं पुंसः, स्त्रियस्तु शक्त्यन्तम् ॥ ६२ ॥ यस्तु निष्कामस्तस्य मुमुक्षोर्ग्यरिष्टिकातः यथारुचि कुर्योद्वा न वेत्वर्थः ॥ पूर्वोक्तस्य साधकदीक्षादीक्ष्यस्य नाम वे साधकस्य वा । वाशब्दो निश्चये कुर्यादेवेत्वर्थः ॥

अथ

मुखमुद्घाट्य तं शिष्यं शिवाय प्रणिपातयेत् ॥ ६३ ॥ शाक्तमार्गोद्घटनव्याघ्या मुखमस्य ठाघवे-नोद्घाटयेत् यथासाबुद्धृतफुछन्यायेन विकस-तीति ग्ररवः ॥ ६३ ॥

किंच

प्रदक्षिणमतः कृत्वा मण्डलेऽमो प्रणम्य च ।

१ं ख॰ पु॰ न कुर्यादिति पाठः । २ ख॰ ग॰ घ॰ ङ॰ पु॰ कलसे इति पाठः ।

अभिकुण्डसमीपे तु आचार्यः पशुना सह ॥ ६४ ॥ भवेदिति शेषः । प्रदक्षिणादिकर्तृत्वं द्वयो-रपि । अत्र च पूर्वोक्ता कराकर्षणयुक्तिः

स्मर्तव्या ॥ ६४ ॥

आत्मैसच्येऽथ दिग्मागे मण्डळं प्रणवेन तु । पूर्ववन्नाडिसंघानं तद्र्थं चाहुतित्रयम् ॥ ६५॥

संपाताभिहुतिं कृत्वा अणुतर्पणमेव च । पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा प्रायश्चित्तानि होमयेत् ॥६६॥

धाम्ना चाष्ट्रशतं

'पिङ्गला मध्यमा नाडी शिष्यदेहाद्विनिर्गता।' (स॰ ३।१४९) इति प्रायुक्तस्थित्या शिष्यकरयुरुजङ्कासङ्घा-

१ क॰ पु॰ अपसब्ये इति पाठः।

तदर्भयुत्तया नाडीसंधानम्, अणवो मूलाया मन्नाः ॥ ६६ ॥

एतत् कृत्वा

पश्चात् पातयेदाहुतित्रयम् । जात्युद्धारे ध्रुवेणेव द्विजत्वापादने तथा ॥ ६७ ॥

ध्रुवं प्रणवमुचार्य 'अमुकस्य जात्युद्धारं करोमि स्वाहा इति प्रयोगेण पशुदेहसंब-द्धाया जातेरुद्धारे तिस्र आहुतीः पातयेत्। ततोऽपि 'द्विजत्वापादनं करोमि खाहा' इति प्रयोगेण भाविरुद्रांशापाद्नयोग्यतार्थाचिन्त्य-शक्तिभिः मन्नैः शुद्धविद्यापद्जननयोग्यता-त्मकद्विजत्वापादनायाद्वतीस्तिस्तः पातयेत् । अतश्च यर्किचिदूचुः–द्विजत्वापादनमेतन्न व-र्तमानशरीरविषयम् । तत्र तद्वया[देहा]श्रि-तायाः शुद्रादिजातेरेव स्थितत्वात् द्विजत्व-जातेश्च परस्या नित्याया जन्यत्वाभावादिति कर्मान्त्रवशसंभाव्यमानद्विजदेहापेक्षयैवैतद-

ष्टाचत्वारिंशत्संस्कारापादनेन द्विजस्यैव का-र्यमिति तदेषां जातियहयस्ततयाननुनिमषि-तविवेकत्वाद्विदितपरमेशशास्त्रार्थसतत्त्वमभि-धानमुपेक्ष्यमेव । यतो भाविद्विजदेहविष-यमेतदित्यत्रार्थे श्रुतिरस्ति । यथा च व-र्तमानस्य पशुशरीरस्याचिन्त्यशक्तिमन्त्रप्रभा-वात दाहादिकं जात्यद्वारश्च क्रियते तथा शुद्धतत्वमयदेहान्तरोत्पत्तिर्द्विजत्वापादनं च यद्यन्तजात्या[न्त्यजा]देरपि क्रियते तन्न का-चिद्रनुपपत्तिः, श्रुतिस्तर्द्धत्रार्थे यथाभिहित-रूपा सेतिकर्तव्यता स्पेष्टेवास्ति । श्रुयते हि एतद्यथाद्यापि योगिन्यो मन्नादिप्रभा-वेन देहजात्यादि आत्मनः परस्य च परि-वर्तयन्तीति । माहेश्वरे च नये तदुक्तप्रक्रिय-यापि शिवपुंमायाभ्योऽन्यत्तत्त्वजात्यादि सर्व-मेवानित्यम् । यत् तु भुवनाध्वनि अष्टचत्वा-रिशत्संस्काराधानेन द्विजत्वापादनं क्रियते तरपुत्रकस्य वागीश्यां गर्भाधानादियुत्त्या

१ ख॰ ग॰ घ॰ ङ॰ पु॰ न श्रुतिरिति पाठः ।

२ ख॰ पु॰ स्टेरित आस्टेरित च पाठः प्रतिसाति !

तत्तत्वसंभाव्यमानभूतसर्गभोगग्रुद्धिमध्ये द्वि-जभोगग्रुद्ध्यर्थम्, इदं तु समयिनो वर्तमान-देहविषयं तस्य तत्त्वग्रुद्धेरचोदितत्वात् । अत-श्रेतदेव यतो दीक्षितानाम्

> 'एकैव सा स्मृता जातिर्भैरवीया शिवान्यया।' (ख० ४।५४१)

इति वक्ष्यमाणस्थित्या न शृद्रादिजातीयत्व-मस्ति, प्रत्युत प्राग्जात्युदीरणात् प्रायश्चि-चित्वं शास्त्रसमये स्थितानामुक्तं; द्विजस्यापि चैतदछौकिकं द्विजत्वापादनं कार्यमेव । यत्तु

'……येनेदं तद्धि भोगतः।' (किरणा॰) इति देहस्थित्यां वर्तमानदेहे मन्नयोजनं (न) कार्यमित्याहुः, तदारब्धदेहकर्मशुद्ध्यर्थं न कार्यमिति यद्युच्यते तद्युक्तं, शोषदाहा-प्यायजात्युद्धाराद्यर्थं तु वर्तमानदेहेऽपि चो-दितत्वातु कर्तव्यमेव। अन्यथा

'मत्रशक्तिमिरुग्रामिः शोपनिर्दहनादिभिः । शरीरं शोपितं यैसात्तदर्थमभिषेचनम् ॥'(स्र० ४।४४७) इत्यसंगतं स्यात् ॥ ६७ ॥

१ ख॰ ग॰ पु॰ भूतशुद्धीति पाठः । २ ख॰ पु॰ स्थित्येति पाठः । ३ शोष्यते तामिरिति मूलस्थः पाठः ।

अत्र द्विजत्वापाद्ने कर्तव्यान्तरमाह बीजाहारे तथा देश-भावशुद्धौ हिजो भवेत्।

प्रणवपूर्वं 'बीजाहारदेशभावशुद्धिममुकस्य करोमि खाहा' इत्यत्र प्रयोगः। इह

'न्राह्मण्यं वीजग्रुद्ध्या स्थात् सा च स्त्रीषु व्यवस्थिता । तासां तु चपरुं चित्तं चण्डालेष्वपि धावति ॥'

इति मुकुटसंहितोक्तन्यायात्र कचिद्दीजशु-द्धिर्वास्तवी संभाव्यते,-इति सा मन्त्रेरेव सं-पाचा, आहारस्य श्रुतिस्मृत्युक्तप्रक्रियया अ-निर्वाहादशुद्धिरस्ति, देशस्यापि म्लेच्छादिसं पर्कात्, भावस्यासत्यानार्जवादियोगादिति द्युः द्धिराधेयैव ॥

अत्रैवमस्य मन्नेः शुद्धविद्यायां जननेनापा-**दितलोकोत्तरद्विज**त्वस्य

प्रणवेनाहुतीस्तिस्रो

रुद्रांशापादने तथा ॥ ६८॥

प्रणवपूर्वं 'रुद्रांशो भव खाहा'इति प्र-योगात् भाविभैरवीभावभूमिकाग्रहणाय रु- द्रांशत्वापादनमस्य कार्यं चेनाधिगतशास्त्राथों रुद्रध्यानैकनिष्ठः स्यात् ॥ ६८ ॥ तत्रेतिकर्तव्यतां द्रशियतुमाह अस्त्रेण प्रोक्षयेच्छिष्यं पुष्पयुक्तेन ताडयेत् । रेचकेन ततो गत्वा शिष्यदेहे विशेद्धृदि ॥ ६९ ॥ पुष्पेति अस्त्रज्ञक्षेन पुष्पेणेत्यर्थः । रेचकेने-त्यूर्ष्वमार्गिकेण ॥ ६९ ॥

अथ तत्र ओंकारादि शिवं जस्वा अस्तमन्त्रं फडन्तगम् । विश्ठेषकरणं कृत्वा चैतन्यस्य विधानतः ॥ ७० ॥ छेद्येद्स्नमन्त्रेण कवचेनावगुण्ठयेत् । अङ्कुशेन समाकृष्य द्वाद्शान्ते तु कारयेत् ॥७१॥ तत्रस्थः पुद्गलो याह्यः संपुट्येव ध्रुवेण तु । संहारमुद्गया सम्यक्

शिवं निष्कैलं, चैतन्यस्येति पुर्यष्टकरूपस्य, विधानत इति पूर्वोक्तरिममात्रावियोगभाव-नया, अङ्कुशेनेति मूलमन्त्रस्य कुटिलकलाक-मेण अङ्कुशमुद्राप्रदर्शनेन चेलर्थः । पुद्रलो जीवः, सम्यगिति साभेदप्रतीतिदार्ळ्येन । यथोक्तं स्पन्दे

·····अयमेवात्मनो ग्रहः।' (स्प० २।७)

इति ॥

अथोर्ध्वकेन

पूरकेण विशेद्घृदि ॥ ७२ ॥ स्रस्मिन् ॥ ७२ ॥

तत्र

संस्कुम्य सरसीकृत्य रेचयेत्पृद्धलं पुनः ।

१ ख॰ पु॰ निष्क्रलनाथमिति पाठः।

२ क० संक्रभ्येति पाठः ।

त्यजन्तं देवताषट्टं ततश्चापि स्वकं पटम् ॥ ७३ ॥

समरसीकरणं वक्ष्यमाणखाभेदापादनं, रे-चनमूध्वोंद्वेष्टनक्रमेण, देवता ब्रह्मविष्णुरुद्देश्व-रसदाशिवशिवाख्या हत्कण्ठतालुश्रूमध्यल-लाटब्रह्मरन्ध्रगाः, तत्याग एव शिष्यस्य तद-धिष्टिताध्वनि विश्लेषयोग्यताधानहेतुः, खा-मिनि जिते खस्यापि जयात्; खकं पदं श्रूम-ध्यम्। यद्वक्ष्यति

'ऐश्वरं लमते पदम् ।' (स्त० ४।७९) इति तक्षये तु तत्पदप्रापकात् तदाराधनाद्यो-ग्यतामस्यादधीत । यदुक्तं मृगेन्द्रायाम् 'इति सामयिकं कर्मः.....'

इत्युपऋस्य

'यत्प्राप्य योग्यतामेति'ःःः।।'

इति ॥ ७३ ॥

तत्रस्थं पुद्गलं गृह्य संपुट्य च भवेन तु ।

संहारमुद्रयोद्धृत्य शिष्यस्य हृदि योजयेत् ॥७४॥ भैरवेणाभिमन्नय

भवेन भैरवेणेति निष्कलेनाभिमञ्चणं च सप्तवारानित्याहुः । तदेतावत्पर्यन्तो रुद्रांशा-पादनाय प्रन्थो नतु द्विजत्वापादनायेति भ्रमितव्यम् ॥ ७४ ॥

द्विजत्वापादने तु पूर्वोक्ते वक्तव्यशेषमाह

एव-मुपवीतं शिशोर्ददेत् ।

एविमिति भैरवेणाभिमद्य मन्नशक्यैव इदानीं शुद्धविद्यापदोद्धवात्मकद्वितीयजन्म-योगात् द्विजत्वं भवति । उपवीतिमिति, उप आत्मसमीपे विशेषेणं मन्नसामर्थ्यात्मना इतं संबद्घं वीतं च शुद्धमनन्तमन्नदेवतव्यापक-शुद्धविद्यात्मकशक्तिसूत्रप्रतिकृतिरूपमेतेदुपवी-तम्॥

९ स्व० ग० घ० ड० पु० विश्वेषेणेति पाठः। २ स्व० पु० रूपमेवैत-दिति पाठः।

दत्तोपवीतो हि असी आधानाद्यावदन्खेष्टिं द्विजत्वे संस्कृतो भवेत् ॥७५॥

गर्भाधानाद्यो वक्ष्यमाणाश्चत्वारिंशच्छुद्ध-विद्योद्भवात्मकप्रोक्तद्वितीयजन्मोपयोगाय, ते चै मन्नशक्त्येव सिद्ध्यन्ति ॥ ७५ ॥

एतचत्वारिंशता संस्कारैः

पिण्डस्यापाद्नं जातेः

भवतीति शेषः॥

कथमिलाह

आहुतित्रितयेन तु।

पूर्वं निर्णीतेनैव इत्यर्थः ॥

न केवलमियता संस्कारैः पिण्डस्य जाला-पादनं यावत्

> चैतन्यस्यापि संस्कार-माधानान्त्येष्टितः परम् ॥७६॥

सूक्ष्मविज्ञानतः कृत्वा द्विजत्वे संस्कृतो भवेत् ।

आधानेनादिभाविना सहितः पर्यन्तवर्ती अन्त्येष्ट्यात्मा चत्वारिंदाः संस्कारः, ततः परं वक्ष्यमाणं दयाक्षान्त्याचात्मकात्मग्रणसंस्कारा-ष्टकं सूक्ष्मविज्ञानत इति भावनया । एवं द्विजत्वापादनार्थं यथोक्तं निर्वर्त्योक्तसतत्त्वं रुद्रांशापादनं कर्तव्यम् ॥ ७६ ॥

तदन्तेऽपि

. शतहोमं सहस्रं वा

हुत्वा पूर्णांहुतिं ततः ॥ ७७ ॥

दचादिति शेषः। शतादिहोमो मूलमञ्रस्य तदङ्गानां तु दशांशः इति स्थितमेव ॥ ७७ ॥

तदिदमुपसंहरति

समयी संस्कृतो ह्येवं

एवमिति जात्युद्धारद्विजत्वरुद्धांशापत्तिभिः समयी समयः पारमेशशास्त्रमर्यादावर्तनम-स्यास्तीति कृत्वा। यदाह

वाचनेऽस्यार्हता भवेत्। श्रवणेऽध्ययने होसे पूजनादी तथैव च ॥ ७८ ॥

वाचनं बुद्धाद्यारोहायावर्तनं, श्रवणमर्था-वबोधः, अध्ययनं वेद्वत्सततपाठ आगमय-न्थस्य, आदिशब्देन जपध्यानाद्यः॥ ७८॥

इत्थमयं समयी

चर्याध्यानविशुद्धात्मा लभते पदमैश्वरम् ।

चर्याध्यानाभ्यां समयपालनयोगाभ्यासा-भ्यामेव विद्युद्ध आत्मा यस्य । दीक्षया हि अ-स्याध्वश्रद्धियोजनेन विना ईश्वरयोगयोग्यतै-वाहितेति तद्योगादेव अस्य पाशशुद्धावीश्वर-पदाप्तिः । अतश्च यत्कश्चिदीश्वरतत्त्वयोजित-स्यास्य पुत्रकादिदीक्षायामधरपदशोधनं न यु-क्तम इति ईश्वरपदं

'शुद्धभावस्थितस्थास्य कालक्द्रं निधापयेत् ।' इति कैरणवाक्यानुसारेण कालाग्निधाम वा [मैव] इत्यवोचत् तदसत्, समयिनो योजनि-कादेरचोदितत्वात् कैरणस्य वाक्यस्य चास्य पुत्रकाश्रयभुवनदीक्षाविषयत्वात् । किरणायां हि समयिदीक्षान्ते

'… … ततो दीक्षां समाचरेत्।'

इत्युपक्रम्य पुत्रकविषयभुवनदीक्षा एतद्वा-क्यप्रमुखं निर्वाहितेत्यलम् । ऐश्वरपदलामोऽ-परा मुक्तिः ॥

अथोक्तसमयिदीक्षानन्तरनिर्वर्द्यां प्रथमत एव वा कर्तव्यां पुत्रकादिदीक्षां निर्णेतुं प्र-स्तौति

> अथ दीक्षाध्वज्ञुद्धर्थं भुक्तिमुक्तिफलार्थिनाम् ॥७९॥ विधानमुच्यते स्क्ष्मं पाराविच्छित्तिकारकम् ।

्रभुक्तयर्थिनः साधकाः मुक्तयर्थिनः पुत्रका-चार्याः, तेषां या दीक्षा तस्यामध्वशुद्ध्यर्थं सू-क्ष्ममिति भाविञ्यात्या समूळपाशोन्मूर्ळने परतत्त्वयोजनिकादिरूपं विधानमुच्यते । सम-यिनस्तु अधिष्ठातृकारणविश्ठेषमात्रपूर्वमीश्व-रतत्त्वाराधनयोगयोग्यता,—इति तं प्रति न स्क्ष्मविधानं नापि परा मुक्तिर्नापि मन्त्रा-राधनक्रमेण भुक्तिरिति भाविपुत्रकादिपद-प्राप्तियोग्यताजननमात्रं समयिद्गिक्षालक्षणम् । यथोक्तम्

'……समयी राजपुत्रवत्।'

इति ॥ ७९ ॥

अथ पुत्रकसाधकदीक्षयोर्विषयविभागं स-पीठिकावन्धं करोति

गुरुः संपृच्छते शिष्यं द्विविधं फलकाङ्क्षिणम् ॥८०॥ द्विविधं बुभुक्षं मुमुक्षं वा, फलमिति मोक्षो भोगो वा ॥ ८० ॥

अतश्चेद्मसै ब्र्यात् फलमाकाङ्क्षसे यादः कादक् साधनमारमे । साधनं दीक्षाविधिः॥ यतः

वासनाभेद्तः प्राप्तिः

साध्यमन्त्रप्रचोदिता ॥ ८१ ॥

साध्य आराध्यो यो मन्नः स चिन्तामणि-कल्पो वासनानुसारं फळति । अत एव श्रीस्पन्दे

'तदाक्रम्य बलं मन्नाः।' (स्प० २।१०)

इत्युपऋम्य

'सहाराधकचित्तेन ।' (स्प० २।१०।)

इत्यन्तम् ॥ ८१ ॥

तथा च

मन्त्रमुद्राध्वद्रव्याणां

होमः साधारणः रुस्तः।

मुक्ती मुक्ती च॥

स तु

वासनाभेदतो भिन्नः

शिष्याणां च गुरोस्तथा ॥८२॥

यदा शिष्यः खप्रत्ययी तदा ग्ररुः तद्वासनानु-सारं मुक्तये भुक्तये वा जुहुयात् । यदा तु

गुरुप्रत्ययी तदासी खवासनानुसारं मुक्तय एव तस्य बुभुक्षाभावादिसर्थलभ्योऽयमत्रा-शयः ॥ ८२ ॥

अथ वासनाभेदतः शिष्यभेदं प्रतिपाद-यति

> साधको हिविधस्तत्र शिवधर्म्येकतः स्थितः । शिवमन्त्रविश<u>ु</u>द्धाध्वा साध्यमन्त्रनियोजितः॥ ८३॥ ज्ञानवांश्चाभिषिक्तश्च मन्त्राराधनतत्परः। त्रिविधायास्तु सिदेवें सोऽत्रार्हः शिवसाधकः ॥८४॥

शिवधर्मः शिवशास्त्रोक्तसमाचारः निला-विधागेन विद्यते यस्य, अत एव शिवपदेन साध्यमन्त्रेणैव विशुद्धो न तु लोकधर्मिण इव अंशेन स्थापितोऽध्वा यस्य, यसिन्नेव च सा-

१ ख० पु० नित्ययोगेनेति पाठः ।

ध्यमत्रयोजित इत्याचार्येणाराधकत्वेन नियुक्तः। ज्ञानवानिति अधिगतमत्रतत्र्ररहस्यः॥ ८४॥

अपरमाह

द्वितीयो ठोकमार्गस्य इष्टापूर्तविधौ रतः । कर्मकृत्फलमाकाङ्क्षेत्र

शुभैकस्थोऽशुभोज्झितः ॥८५॥

लोकमार्गः श्रुतिस्मृत्याचारः, इष्टं तीर्थ-स्नानान्नदानादि, पूर्तं कृपतडाकमठादि, फ-ल्रमाकाङ्कन् कर्म श्रुभमेव करोति न तु मन्नाराधनम्

> 'लोकधर्मिण्यसौ दीक्षा मन्त्राराधनवर्जिता ।' (स्व० ४।१४५)

इति वक्ष्यमाणत्वात् शुभकर्मणैव तु फलस्य साधनात्साधकोऽयं, दीक्षया त्वस्याशुभमात्र-मेव शमनीयमित्याह अशुभोज्झित इति ॥८५

१ क॰ ख॰ पु॰ द्विविधो छोकेति पाटः। २ ख॰ पु॰ साकाङ्क इति पाटः।

अत एव तस्य कार्य सदा मन्त्रे-रश्चभांशविनाशनम् ।

सदेति देहारम्भकर्मवर्जं यद्यदकरोत क-रिष्यति वा तत्र मध्ये योऽग्रुभांशः स स-र्वोऽस्य शोध्यः ॥

'''प्रारब्धेकं न शोधयेत्।' (स्व० ४।१४३) इति वाक्यस्य प्रायशः सर्वविषयत्वादसंकी-र्णाचारेण शिवधर्मिणा भाव्यमिलाह

> गृहस्थो वा यतिर्वासा-वाश्रमैकंतमस्थितः ॥ ८६ ॥

इमशीनादिकवृत्तेनैव वा सिद्धिं साधयेत. गृहस्थवृत्तेन तादृशैरेव द्रव्यैः न तु शवलतया, असाविति शिवधर्मी न त्वन्यः तस्य मन्नौरा-धनेऽनधिकारात् न तु आश्रमानवक्कतिपरमे-तत् इहानुपयोगात् ॥ ८६ ॥

१ क० ख० पु० आश्रमैक उपस्थित इति पाठः । २ ग० पु० इमाशा-निकवृत्तेति पाठः । ३ ख॰ पु॰ मुद्राराधनेति पाठः ।

साधकं निर्णीय मोक्षेकनिष्टं पुत्रकं नि-र्णेतुमाह

सुसुक्षुर्द्विविधः प्रोक्तो
निर्वीजो बीजवानपुनः ।
उभयोर्विषयविभागमाह
बाठवाठिद्रावृद्धस्नीभोगभुग्व्याधितात्मनाम्॥८७॥
एषां निर्वीजिका दीक्षा
समयादिविवर्जिता ।

बालिशो मूर्कः, वृद्धोऽनुष्ठानासमर्थः, भोन् गभुक् उपनतभोगैकसक्तोऽप्यायातशक्तिपातो दीक्ष्य एव । अन्ये त्वालस्योपहतोऽयं न पान्त्रम्, अतो भोगभुक् अपथ्यपरश्चासौ व्या-धित इति योजयन्ति, व्याधितो दुश्चिकित्स्यः, निर्वीजिकेत्यस्य व्याख्यानं समयादिविवर्जितेति आदिशब्दात्पवित्रकादिविधिः । वक्ष्यति च

'समयाचारपाञ्चांश्च निर्वीजायां विशोधयेत्।' (स्व० ४।१४९) विद्रद्धन्द्वसहाना तु संवीजा कीर्तिता प्रिये॥ ८८॥

विदुषां शास्त्रविवेककुशळानां द्वन्द्वसहानां व्रतचर्यादिक्केशक्षमाणां समयपाळनेऽपि श-क्तत्वात् ॥ ८८ ॥

> दीक्षानुयाहिका तेषां समयाचारसंयुता ।

पूर्वाविवेक्यशक्तविषया इयं तु विपरीतवि-षयेति तारपर्थम् ॥

अतश्च

विशेषसमयाचारा मन्त्राख्ये ये प्रकीर्तिताः ॥८९॥

तेऽत्र पाल्याः प्रयत्नेन मोक्षसिद्धिमभीप्सता ।

मन्त्राख्ये मन्त्रपीठे, अस्मिन् ये 'न निन्देद्रीरवं देवं न च शास्त्रं तदुद्रवम् ।' (स्व० ५१४५) इत्यादयो वक्ष्यमाणा विशेषसमयाचारा उक्ताः, ते अत्रेति सबीजदीक्षायां प्रयत्नेन पाल्याः, अन्यथा प्रायश्चित्तित्वंमिति भविष्यति । मन्ना-ख्ये इति विद्यापीठादेरप्युपळक्षणपरम् ॥ ८९ ॥

येयमेव निर्णीता दीक्षा सबीजा सा तु विज्ञेया पुत्रकाचार्ययोः स्थिता ॥ ९० ॥

वागीर्या गर्भोद्धतेः संसारप्रशमनेनानुक-म्पितः पुत्रः पुत्रकः, साधकदीक्षायां यद्यपि समयपालनमाम्नातं तथापि न तद्दीक्षा सबीजो-च्यते, मुमुक्षुर्द्विविधः इति परिभाषणात् ॥९०॥

्ष्वमसिंश्चतुर्विधे दीक्षाकर्मणि प्रथमम् गृहस्थो वाश्रमी वाथ

यतिः संकल्प्य दीक्षयेत्।

वाक्यार्थस्यात्र कर्मता पश्य मृगो धाव-तीतिवत्, तेन ग्रहस्थोऽयमाश्रमीति ऐहिक-भोगस्प्रहयाद्धः, यतिरिस्पेतद्विपरीतो वेत्येतत्

१ ख॰ पु॰ अपि इति पाठः।

प्रथमं संकल्प्य एतैदुचितेनैव असंकीर्णेन वि-धिना दीक्षां कुर्यात् ॥ तत्र पुत्रकदीक्षायां प्रक्रमते

पाशसूत्रकमादाय

शिष्यदेहेऽवलम्बयेत् ॥ ९१॥

अधिवासावसरे अधिवास्यकुम्भाग्ने यत्सं-रक्ष्य स्थापितमवलम्बनं शिलाग्रात्पादान्तं प्राग्वत् ॥ ९१ ॥

अथ

अध्वानं संघयेद्यो धामा चैव विचक्षणः ।

वक्ष्यमाणषडध्वव्याप्तिज्ञो ग्रहः प्राधान्यात् शिवाग्नावेव अशेषपाशाष्ट्रोषिणि, अध्वानिमि-तीह प्रस्तुतं कळाध्वानं, तत्त्वादिदीक्षायां तु तत्त्वादिरूपं संदधीत ॥

न चाम्नावेव यावत्

कुम्भमण्डलवह्निस्थ-

श्राध्वात्मस्यः शिशोश्र्य यः ९२

सूत्रस्थश्चापि चैकत्र अध्वसंधिः प्रकीर्तितः ।

आत्मस्य इति ग्ररोः॥ ९२॥ एकत्रेत्युक्तमधिकरणं विभजन्नध्वशुर्द्धि नि-रूपयितुमाह

> षिद्धिस्याध्वमार्गस्य साधारणगतस्य तु ॥ ९३ ॥ कुण्डे संकल्प्य संशोध्य-मध्वसंधो तु होमयेत् ।

वर्णमञ्जपदकलातत्त्वभुवनभेदात् षड्विध-स्याध्वनः तत्तत्पदप्राप्तिहेतुतया मार्गरूपस्य कुम्भादिषु षद्सु अधिकरणेषु साधारणगत-स्याभेदेनं स्थितस्य तथा ज्ञातस्य च मध्यात् संशोध्यमित्यन्तर्भृताध्वपञ्चकमेकतमं प्राधा-न्येन शोधियतुमिष्टं, कुण्डे इति तत्स्ये शि-वाग्नौ संकल्प्य अध्वसंधिनिमित्तं होमं कु-र्यात्॥ ९३॥

१ ख॰ पु॰ मन्त्रसंधाविति पाठः। २ ख॰ अमेदस्थितः।

कथमित्याह

मूलमन्त्राष्ट्रशतिक-मध्वसंधानहेततः ॥ ९४ ॥

प्रणवमूलमन्त्रोचारपूर्वमध्वसंधिर्भवतु स्वाहा इति प्रयोगेनाध्वव्यातिज्ञो ग्रहरष्टोत्तरं शतं जुहुयादिति यावत् ॥ ९४ ॥

> अध्वावलोकनं पश्चा-द्याप्यव्यापकभेदतः ।

अवलोकनं भावनं कुर्यादिति शेषः ॥ व्यातिं स्फुटयति

भुवनव्याप्तिता तत्त्वे-ष्वनन्तादिशिवान्तके ॥ ९५ ॥

अनन्तादिशिवान्तके यानि भुवनानि तङ्का-पकत्वं तत्त्वेषु ॥ ९५ ॥

तानि च तत्त्वानि
व्यापकानि च षट्विंशत्
ये त्वन्ये त्रयोऽध्वानः

मन्त्रवर्णपदात्मकाः ।

वर्णाः पञ्चाशत् पदानि नवात्मसंबन्धी-न्येकाशीतिः॥

ते च

तत्त्वान्तर्भाविनः सर्वे तत्त्वानि अन्तर्भावयन्तीति कृत्वा । कथम्

वाच्यवाचकयोगतः ॥ ९६ ॥ तत्त्वानि वाच्यानि मन्नादयो वाचकाः । यथा च अयं वाच्यवाचकभावस्तथाये भवि-ष्यति ॥ ९६ ॥

कलादीक्षायाः प्रस्तुतत्वात् तद्न्तर्भावं तावत्पञ्चानामध्वनामाह

कलान्तर्भाविनस्ते वै

निवृत्त्याद्याश्च ताः स्मृताः।

अस्य सर्वस्य अध्वयन्थस्यायं पिण्डार्थः-परमेश्वरश्चिदानन्दघनः स्वतन्त्रभद्वारकः एका-दशपटलिन्द्रपिष्यमाणस्थित्या उन्मनाख्य-या स्रस्वातन्त्रयशक्तया श्चन्यादिक्षित्यन्तमनन्तं

वाच्यवाचकरूपं खभित्तौ खानधिकमप्यधि-कमिव युगपद्वभासयति । तत्र वाचकं प्रा-हकभागावस्थितं परस्क्ष्मस्थूलभेदेन वर्णम-त्रपदात्मकं त्रिधा, वाच्यमपि प्राह्मभागाभि-निविष्टं कलातत्त्वभुवनात्मकं, तथैव वर्णा ह्यभेदविमर्शसाराः किंचित्स्थौल्येन भेदा-भेदविमर्शनात्मकमञ्जरूपतामाश्रित्य ततोऽपि स्थौल्येन भेदविमर्शावगमकपदरूपतया भा-न्ति । एवं वाच्यरूपा पारमेश्वरी कलाख्या शक्तिरुत्तरोत्तरवैशिष्टयेन तत्त्वभुवनात्मतां ए-ह्याति, वस्तुतश्चेयमक्रमैव पारमेश्वरी शक्तिः स्फुरति, तत्रापि च खखातत्र्यात् दर्पणनगर-वत् क्रममप्यादर्शयति, क्रमेपि च पूर्वं पूर्व-मुत्तरत्र व्यापकतया स्थितं मृदिव घटादौ उत्तरमुत्तरं तु पूर्वत्र शक्तयात्मना स्थितं वृक्ष इव खबीज इति सर्वं सर्वात्मकमेव। अत एव पञ्चतत्त्वदीक्षायामनाश्चिततत्त्वपर्यन्ता भू-तव्याप्तिर्भविष्यति । एवं चैकैकोऽपि प्रमाता भावो वा वस्तुतः षडध्वस्फाररूपपारमेशश-किमयादिहान्तपरामर्शसाराहन्ताविश्रान्तिस-

तत्त्वः परभेरवरूप एव, तथात्वापरिज्ञानात् तु तन्मायाशक्तिकृतादपूर्णमन्यः शब्दराशि-कलाविल्लप्तविभवत्वात् वर्णादिभिः कलादि-भिश्च तात्विकखरूपेणास्फुरद्भिः प्रत्ययोद्भव-क्रमेण देहादी पाहिताहंभावो विषयमात्रासु याहितभोक्तुताभिमानश्च खेचर्यादिचक्रचतु-ष्ट्रयस्य भोग्यतां प्राप्ती बद्धः पशुः संपन्न,-इत्यस्य पशुभावशमनाय पारमेश्वरी अनुपा-हिका शक्तिः शिवाभिन्नाचार्यहृदये पारमा-र्थिकेन खरूपेण स्फुरन्ती शिष्यस्य सर्वम-ध्वानं संकोचकत्वप्रशमनेन असंकुचितस्वश-किसारतया स्फारयन्ती शोधयति दीक्षाज्ञा-नादियोगेन, अत एवमाचार्यस्फारसारा म-न्नादयः शोधकाः पश्चात्माभिनिविष्टाः शो-ध्याः, - इति शोध्यशोधकभावेऽपि न काचित् क्षतिः । यतश्चेकैकस्यापि अध्वनः सर्वमयत्व-मस्ति अत एव तत्तद्ध्वप्राधान्येन दीक्षाया-मन्याध्वपञ्चकमन्तर्भावशोधनमुक्तव्याप्तिसत-त्वं कार्यम् । उक्तं च श्रीस्पन्दे

१ ख॰ पु॰ प्राप्तुमिति पाठः ।

'सेयं कियात्मिका शक्तिः शिवस्य पशुवर्तिनी । बन्धयित्री स्वमार्गस्था ज्ञाता सिद्धग्रुपपादिका ॥' (३११८)

इत्यलं, केवलं

'यावन वेत्ति वै व्याप्तिं कुण्डस्यैवात्मनोऽपि वा । साध्यस्यैवं पशोश्रेव पाशानां च पडघ्वनः ॥ बालवत् क्रीडते तावत्कार्यं तस्य कथं भवेत् ।' (१६।५४) इति मृत्युजित्युक्तत्वात् तत्र तत्र व्यातिप्र-दर्शनायायमस्माकं भरः,-इति न नो वाचालता कल्प्या सचेतोभिः॥

अथ प्रसङ्गात्कलावाचकान्मन्त्रानाह हृदाचा वाचकास्तासां

बीजमन्त्राः प्रकीर्तिताः ॥९७॥ बीजमन्त्रा इति निष्कलाः, हृदाद्या इति हृच्छिरःशिखाकवचनेत्रमन्त्राः क्रमेण निवृ-त्त्यादीनां वाचकाः ॥ ९७ ॥ एवं चास्मिन् कलादीक्षाविधौ

एकैकस्याः कलायाश्च

पृथग्व्याप्तिं विभावयेत् । सा चादुर एव व्यक्तीभविष्यति॥

१ ख॰पु॰ साध्यस्य वा इति पाठः

ताश्च

पृथिव्यादिकला ज्ञेया

ब्रह्माद्याः कारणाश्च ते ॥ ९८ ॥

निवृत्याद्याः पृथिव्यादिशक्तिरूपा ज्ञेयाः पृथिव्यादीनामेवानाश्रितपर्यन्तं सूक्ष्मतयाव-स्थानात् । एतच पञ्चतत्त्वदीक्षाविधौ स्फुटी-भविष्यति । एता एवमधिष्टातृरूपतया ब्रह्म-विष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवशिवाः, अतथ अधि-ष्टातृदेवताशुद्धाप्येताः शुद्धा भवन्तीत्यपि सूचितम् ॥ ९८ ॥

उपसंहरति

एवं व्याप्तिं भावयित्वा

प्रतिकलं समनन्तरवक्ष्यमाणव्यातिमेवमिति निर्णीतपरसूक्ष्मस्थूलक्रमेणाध्वनो भावयित्वा

अध्वोपस्थापनं भवेत्।

उपस्थापनमेकतमस्य प्रधानतया शुद्ध्यर्थं संमुखीकरणम् । अत्र च धामादीत्यादिना (स्व० ४।१०१) मन्त्रं वक्ष्यति ॥

१ क०ग०पु० एता इति पाठः ।

एवमुपस्थितस्य संनिधानाय त्रिराहुतिं ध्रुवेणेव द्यादिति शेषः ॥ किं च

कथमित्याह अम्रौ तु पूजिते देवे अध्वन्यासे कृते सति । तदेव पादादारभ्य पृथिव्यादिक्रमात्र्यसेत्॥१००॥ तदेवेति निवृत्त्यादिरूपं, पादादिति संहा-रक्रमेण, तत्र गुल्फान्तं निवृत्तिः, नाभ्यन्तं प्रतिष्ठा, ताल्वन्तं विद्या, मूर्धान्तं शान्तिः, ब्रह्मरन्ध्रान्तं शान्त्यतीता, – इति भविष्यति । इत्थं च वर्तमानप्राणदेहप्रतिकृतिरूपे सूत्रक-देहानुसारिगुल्फनाभ्याद्यविधमति अध्वन्यास-तच्छुद्यादिकं कृतं देहेऽपि संपन्नमेवेति न तत्र समयदीक्षायामिव पृथक् जात्युद्धारद्विजत्वा-पत्यादि क्रियते पृथगचोदनात् । भाविस्थित्या

अध्वशुद्धिरतों भवेत् ॥ ९९ ॥

तु निष्कृतिहोमान्तर्भावेन भाविदेहाश्रयतया-पि चैतन्यस्य तत्कृतं तत्स्थीकरणादियुत्त्या वर्तमानदेहाश्रयस्यापि संपद्यते । एवं समय-दीक्षान्तर्भाविपुत्रकदीक्षापक्षे च वर्तमानदेह-विषयो दीक्षासंस्कारः पुनरुपयुक्तः ॥ १०० ॥

पूर्वोक्ते उपस्थापने मन्नमाह धामादिः प्रणवादिश्च निवृत्त्ये च नमः पुनः । उपस्थापनमन्त्रोऽयं

व्याप्ति ध्यात्वाध्वसंस्थिताम् १०१ प्रयोक्तव्य इति शेषः। अत्र च प्रणवधाम-

भ्यामनन्तरं हृन्मत्रः पूर्वोक्तः पठनीयः 'हृदाद्या वाचकास्तासां वीजमत्रा .....।'

इत्युक्तत्वात् । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेर्यम् ॥ १०१ ॥ यदुक्तम् एकैकस्याः कलायाः पृथग्व्याप्तिरिति

तत् स्पष्टयति

नित्रत्यभ्यन्तरे पृथ्वी शतकोटिप्रविस्तरा। तस्यां च भुवनानां च शतमष्टोत्तरावधि ॥ १०२ ॥ अष्टाविंशतिः पदानि वर्ण एकोऽत्र संस्थितः । मन्त्रो द्वावेव विज्ञेयो

शतकोटीति योजनशतकोटिविस्तारेत्यर्थः। शतमष्टोत्तरावधीति, तत्र कालाग्निः कृष्माण्डो हाटक इति ब्रह्माण्डान्तरधोभागगतास्त्रयः। मध्ये भूलोकाधिपतिः शिवः, तदुपरि सत्यलो-कान्तमधिष्ठाता ब्रह्मा, तदुपरि विष्णुरुद्रौ खलोकयोरित्यन्तः सप्त, बहिरस्य दशस्र दिश्ल स्थितं रुद्रशतं तदुपरि सर्वेषां स्वामी वीरभद्रः, इत्येतदष्टोत्तरं शतम्, पदानि त्वष्टाविंश-तिः, भाविनवनाभमण्डलारम्भिभागैकाशीति-निविष्टवक्ष्यमाणविभागनवात्मवर्णान्येकाशी-तिस्तत्तेद्विश्रान्तिप्रदत्वात्पदानिः; तेभ्यः प्रकृति-तत्त्वाधिष्टितेशदिग्गतभागनवकगतं प्रातिलो-म्येनेशोत्तरादिक्रमेण मध्यपदं यावत् ओंका-

१ ख॰ पु॰ तत्त्वप्रदेति पाठः ।

रायूकारान्तं पदनवकं, तथेव पुरुषतत्त्वाश्चि-तकुवेरदिग्गतमूकारादियकारान्तं नवकम्, एवं नियतिस्थानस्थवायुदिग्गतमूकारान्तमिति स-सविंशतिः पदानिः; कोळतत्त्वास्यदवरुणदिग्ग-तैशकोणस्य ऊकारश्चेत्यष्टाविंशतिः पदानि । अत्रैव साष्टीकरणार्थमयं प्रस्तारः प्रदर्शते ।

-				₹	दाशि	वः	-			
म्कृति:	ओं	8	₹	ङ	ओं	₹	ऊ	160	ओं	
	य	ङ	क्ष	य	io i	क्ष	य	₹	क्ष	इ.सर:
	व	छ	म	व	ਲ	म	व	छ	म	
पुरुष:	ऊ	ho	₹	ऊ	ह	₹	ऊ	ह	₹	
	ओं	य	क्ष	य	ओं	क्ष	य	क्ष	ओं	शुद्धविद्या
	व	ल	म	व	छ	म	व	छ	म	(A)
नियति:	ऊ	E	₹	ऊ	ह	₹	ङ	ह	₹	$\prod$
	य	च	क्ष	य	छ	क्ष	य	म	क्ष	माया
	ओं	ढ	म	व	ओं	स	व	छ	ओं	
					कालः			<del></del>	<del></del>	·····/

वर्ण एक इति मातृकासंबन्धी प्रातिलो-

१ स॰ पु॰ दिक्स्थयकारादि इति पाठः। २ क॰ पु॰ कलेति पाठः।

१०३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोङ्गोताख्यटीकोपेतम् । ५९

म्येन क्षः । यद्यप्ययं पूर्वं वक्रभक्क्या शान्सती-तापरमार्थ ईशानवक्रवाचकत्वेन निरूपित इह तु पृथिवीवाचकत्वेन, तथापि आदिक्षा-न्तस्य शब्दराशेरशेषविश्वशरीरपरभैरवपराम-शांत्मकत्वेन एकैकोऽप्यंशः

'प्रदेशोऽपि त्रक्षणः सार्वरूप्यमनतिक्रान्तथाविकल्पश्च।' इति स्थित्या विश्वरूपत्वाद्विश्वाभिधायको, वाच्योऽपि चांशः

'एकैकत्र च तत्वेऽपि पर्तिशत्तत्वस्पता।' इति नीत्या विश्वात्मकत्वात् सर्ववर्णवाच्यः। ततश्च भगवता शक्तिनियन्त्रणाय एवमत्यण्व-पि वा तत्तदागमे सिद्धवाचकभावे विचि-त्रदीक्षादिकमोपयोगिनि निरूप्यमाणेऽपि न कौचिदनुपपत्तिः। मन्त्राविति निष्कलसै योजातौ॥

एवमस्यां निवृत्तिकलायाम् अध्वषट्टं विभावयेत् ॥ १०३॥

१ ख० पु० कदाचिदिति पाठः । २ क० पु० १ नैष्कलहृदये पाठः ।

अथेमां निवृत्तिमन्तर्भावितापराध्वव्याप्तिं पूर्वोक्तकैमेण

पुष्पगन्धादिना पूज्य अस्याश्च प्राङ्मन्नेण संनिधावाहुतित्रयम् । संनिधानाय आहुतित्रयं दद्यादिति शेषः । कळायध्वान्तर्मळत्रयं शोध्यमिति वक्तमाह मायीया भुवनाकारा मळाः कर्म च संस्थिताः॥१०४॥

पाशा इति शेषः ॥ १०४ ॥

तत्र

शरीरभुवनाकारा मायीयाः परिकीर्तिताः । मोगहेतुश्च कर्म स्या-दमिलाषो मलोऽत्र तु ॥१०५॥ भुवनैर्भावभूतादि लक्ष्यते, तेन वर्तिकवि-द्वेर्यंतया भाति स मायीयो मलः, भोगेन

१ ख॰ पु॰ पूर्वोक्तसत्रेणेति पाठः । २ ख॰ पु॰ भेद्यतयेति पाठः ।

१०६ छो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्त्रोतास्यटीकोपेतम् । ६१ तदाक्षिसं जन्मापि लक्षितम् । उक्तं च प्रत्य-भिज्ञायाम्

'मिन्नवेद्यप्रथात्रैव मायारूयं .....।' इति । तथा

> '·····जन्मभोगदम् ।' 'कर्तर्यबोधे कार्म तु ।' (ई० प्र० ३।२।५)

इति । 'अभिलाष' इति अपूर्णंमन्यतात्मा लोलिकारूपः नतु किंचिन्मे स्यादितीदृक् रागतत्त्वस्थेनमात्मत्वात् । अत्र त्विति, एत-स्मिन्नाणवे भित्तिभूते सति अन्यन्मलद्वय-मित्यर्थः ॥ १०५ ॥

अत एव शान्सतीतायामि सूक्ष्मभुवना-वस्थितेः प्रतिपाद्यिष्यमाणत्वात् तावतांशेन मळसंस्कारस्य सत्त्वात् शोध्यतां प्रतिपाद्यि-ष्यन्नुपसंहरति

एवं पाशत्रयं भाव्यं दीक्षायामध्यसंस्थितम् । अथैतद्भाविषता तद्विशुद्धये च दीक्षा च क्रियते सा यथाविधि ॥१०६॥ विविधं तेषां पाशानां विशेषेण संस्कार-पर्यन्तताप्रशमनरूपेण शुद्धार्थं चकाराचोज-निकाग्रन्थनिर्वर्थशिवत्वाभिव्यत्त्यर्थं च दान-क्षपणात्मा दीक्षा कियते ॥ १०६ ॥

तिहिषिं प्रस्तौति आदें। शक्तिं न्यसेद्देवि कछातत्त्वसमन्विताम् ।

शक्तिमाधाररूपां पारमेशीं क्रियाख्यां कला-दीक्षाप्रस्तावात् प्रथमं निवृत्तिकलात्मना तत्त्वे-नान्तर्भावितापराध्वपञ्चकेन सम्बद्धाम्॥१०७॥ तथा

हृदा संकल्प्य वागीशीं व्यापिकां सर्वयोनिषु॥ १०७॥ न्यसेत्। हृदेति काकाक्षिवत् पूर्वत्रापि योज्यम्। उक्तं च

'हृदाद्या वाचकास्तासां ..... ।' (४।१।९७)

इति ।

'नागेन विश्वा भ्रुननानि जन्ने।' इति स्थित्या यथास्याश्चतुर्दशविधसृतसर्ग-जन्मभूमिट्यापकत्वं तथा निर्णीतमेव ॥१०७॥ निवृत्त्यनुसारेण योनीर्निरूपयति शतरुद्राद्यनन्तान्तं योनयो विविधाः स्थिताः । विविधाश्चतुर्दशविधसूतसर्गजनिकाः ॥ तासु च

समकालमृतुत्वेन

वागीशीं संनिधापयेत् ॥१०८॥

आयातशक्तिपातं प्रति शुद्धसृष्ट्यौन्मुख्यसं-पाद्ययुगपदनेकदेहसर्गयोग्यतात्मकार्तवयुत्तया सा तावत्संनिहिता, आचार्यस्तु तन्मूळबळा-वष्टमभात्मना प्रयोजकव्यापारेण तां संनिधि-मुद्रावन्धनपूर्वमग्निकुण्डेऽवस्थापयेत् ॥ १०८ ॥

अथ तां

ध्रुवेण पूजयेत्पुष्पै-र्गन्धधृपैरनुक्रमात् ।

अत्र च प्रणवं हृद्दीजं चोचार्य, 'पृथिवीतत्त्व-स्थानन्तादिवीरभद्रान्तनानाभुवनगतचतुर्दश-विधभृतसर्गविचित्रशरीरहेतवे निवृत्तिव्यापि- कायै वागीइयै नमः' इति मन्नः संनिधापन-पूजनयोः॥

अथ

ओंकारेणाहुतीस्तिस्रो वागीशीसंनिधापने ॥ १०९॥ दयादिति शेषः॥ १०९॥

दत्त्वा च

शिष्यं संप्रोक्ष्य चास्रेण

ताडयेदस्रमुचरन् ।

प्रोक्षणं हृदयदेशानुसारे पाशसूत्रे शिवा-म्भसा, ताडनं तु भस्मना तैरेव वा ॥ ततोऽपि

रेचकेनात्मनो गत्वा

छिन्द्यात्तस्यासिना हृदः॥११०॥

'शशिमार्गेण शिष्याणां स्वस्थः प्रविशेद्धि ।' इति श्रीलक्ष्मीकौलार्णवोक्तनीत्या खदक्षिणेन निर्गत्य शिष्यस्य वामेन प्रविद्य पुर्यष्टकरूपं शिष्यात्मानमस्त्रमञ्जेण भावनया सूत्रस्थं छि-न्यात्॥ ११०॥ छिन्नं च

धाम्राकृष्य तदात्मानं द्वादशान्ते निधापयेत्।

आकर्षणयुक्तिः पूर्वमेवोक्ता । एतच 'रिक्षमात्रावियोगेन कार्यम् ......' इत्युक्तम् ॥

अथ

ध्रुवेण तत्स्थं संपुट्य चैतन्यं मुद्रयात्मनि ॥ १११ ॥ पूरयेद्गेरवेणैव

तत्स्यं द्वादशान्तस्यं, मुद्रयेति दीप्तशिव-हस्तकृतयां संहाराख्यया, आत्मनीति खहृद्ये, भैरवेण निष्कलेन ॥ १११ ॥

तेनैव च

कुम्भयेद्रेचयेत्ततः ।

नासाऋमेणैव ॥

१ ख॰ पु॰ कृतये इति पाठः।

तत एव च द्वादशान्तात्तु संगृह्य योजयेद्भवसुद्रया ॥ ११२ ॥ योजनं वागीशीगर्भे, 'भवसुद्रा' लिङ्ग-सुद्रा ॥ ११२ ॥ योजने इतिकर्तव्यतामाह

> आत्मानमीश्वरं ध्यात्वा मायां वागीश्वरीमपि । संयोज्य तस्यां चैतन्यं शरीराण्यध्वनि सुजेत्॥१९३॥

ईश्वरः क्रियाशक्तिप्राधान्यात् स्रष्टा, प्राङ्कि-णीता तु वागीश्वरी संप्रस्यग्रुद्धाध्वप्रमातृत्वा-नमाया, शुद्धाध्वप्रसवे तु एषेव महामायात्मा भविष्यति, मायारूपायाश्चांस्याः ग्रुद्धविद्या-स्पशों नास्ति, अन्यथा क्रमिककर्मभोगानां ग्रुगपच्छुद्ध्यर्थमनन्तदेहस्रष्टेरयोगात्, चैतन्य-मिति दीक्ष्यस्येति अर्थात्, अध्वनीति प्रकृते निवृत्तिकलाप्रधाने ॥ १९३ ॥

१ ख॰ पु॰ अपि चास्य इति पाठः।

किमर्थं स्वजेदित्याह प्राकुकर्मवासनाशेष-फलभोगत्वहेतवे।

पूर्वकर्मवासनाहेतुकानि यान्यशेषाणि ज-न्मायुर्भोगात्मकानि फलानि तेषां भोग्यत्वं भोगसिद्धिर्यथा स्यात ॥

एतानि च शरीराणि युगपद्भिन्नभोगानि देशकालशरीरतः ॥ ११४ ॥ मन्त्रशक्तया विपच्यन्ते

शरीरमत्र स्रभावः। भिन्नो भोगो येषु, देशा-दित्रयान्तानि शरीराणि मन्नशत्त्या युगपद्धि-पच्यन्ते फलदानोन्मुखानि संपद्यन्ते ॥ ११४ ॥

न केवलं शरीराणि युगपद्भिन्नभोगानि विपच्यन्ते यावत

पुद्गलाश्च तथाविधाः।

भिन्नदेहा विस्रैज्यन्ते गर्भे वागीशियोनिषु ॥ ११५॥

'पुद्गला' इत्यनेनैकस्यापि दीक्ष्यस्य नाना-शरीरतया बहुत्वं वदन् भेदवादस्यावास्तवतां ध्वनति । यसादेकस्यापि दीक्ष्यात्मनो नाना-भोगाश्रयविचित्रदेहशुद्धौ भोग्यवैचित्रयेण नानात्वभावः । 'तथाविधा' इति भिन्नभोगाः, योनिष्विति चतुर्दशविधभृतसर्गापेक्षं बहुत्वं, 'विदेद्दष्टिः' नियतभोगार्थं संयोजनम् ॥ ११५॥

तदित्थं शिष्यचैतन्यम्

धाम्ना च योजयित्वा च जुहुयादाहुतित्रयम् ।

निष्कलोचारपूर्वनिवृत्तिव्यासानन्तादिवीर-भद्रान्तनानाभुवनगतचतुर्दशविधभृतसर्गसंप-त्त्यर्थं देवद्त्तस्य वागीशीगर्भयोजनं करोमि नमः इति मन्नः। होमे तु स्नाहान्तः। एवमु-त्तरत्राप्यूहमन्नाः स्वयमभ्यूद्याः॥

१ ख० प्र॰ विपच्यन्ते इति पाठः । २ ग० घ० पु० निस्रष्टिरिति पाठः ।

एवं संयोजने सित युगपत्सर्वगर्भेषु देहा विविधरूपकाः ॥११६॥ भैरवेच्छासुसंपैन्नाः

शतरुद्राचनन्तगाः।

भवन्तीति शेषः। भैरवशब्देनात्र भैरव-समावेशशाळी आचार्य उक्तः॥ ११६॥

अथ

गर्भेषु गर्भनिष्पत्ति भैरवेणाहुतित्रयम् ॥ ११७ ॥ हुत्वा तु जननं कार्यं पुनस्तेनाहुतित्रयातुं ।

कर्मनामानुसारी अत्रोहमन्नः, गर्भाणां निष्पत्तिर्यत्र आहुतित्रये तद्गर्भेषु गर्भनिमित्तं हुत्वा, जननं गर्भनिःसरणं, तेनेति निष्क-स्टेनैव॥ ११७॥

१ ख० पु० सुनिष्पन्ना इति पाठः । २ क० पु० त्रयमिति पाठः ।

शिष्यदेहे । १ पाशसूत्रावलम्बनं । २ षडिध-करणगताध्वसंधानं । ३ तद्धोमः । ४ अध्व-व्याप्त्यवलोकनम्। ५ अध्वोपस्थापनं । ६ तत्पु-जा। ७ होमः। ८ तद्नतःपाशत्रयचिन्तनं। ९ कलाशैक्तिसमन्विताधारशक्तिन्यासः । १० वागीइयाः संनिधापनं । ११-१२ तत्पूजाहोमौ । १३-१४ शिष्यसंप्रोक्षणताडने । १५ तचैतन्या-कर्षणं। १६ द्वादशान्ते स्थापनं। १७ ततो ग्रहणं। १८ सहृदि योजनम् । १९ सहाद्शान्त-प्रापणं । २० वागीशीगर्भे योजनं । २१ नानाग-र्भनिष्पत्तिहोमः, - इत्येकविंशत्यवान्तरसंस्कारै-रुपस्कृतं होमेन जन्माख्यं संस्कारमभिधाय, अधिकाराख्यं संस्कारं वक्तमाह

सर्वयोनिषु देहास्ते

युगपदृद्धिमागताः ॥ ११८ ॥

भाव्या इति शेषः ॥ ११८ ॥

१ ख॰ पु॰ कलातस्वेति पाठः।

प्रशृद्धदेहानामेव भोगेऽधिकाराद्धोगमाह भोगनिष्पत्तये कर्म

व्यापारसहकारणम् ।

भाव्यमिति शेषः । पशोरतीतमनागतं च यत् क्रमिकानन्तभोगसंपादकं संभाव्यते शु-भादि वासनात्मकं कर्म तत्सर्वं

> 'अनेकभाविकं कर्म दग्धं वीजिमवाणुभिः। भविष्यदपि संरुद्धं येनेदं तद्धि भोगतः॥'

इति श्रीकिरणोक्तनीत्या मन्नयुक्तया युग-पद्मोगनिष्पत्यर्थमनुसंधेयम्, कीटक् 'व्यापारैः' वाज्यनःकायचेष्टाभिः 'सहकारणं' सहेतुक-मित्यर्थः ॥

अवर्थं चैतदन्यथा तदभावान्न भोगः स्यात् कर्मेव हि मायीयभोगहेतुः ॥ भोगार्थमेव तत्साधनाहरणाय सर्वे प्रवै-र्तन्ते इत्याह

तद्रथं मार्जनं रमृतम् ॥११९॥

१ ख० पु० शुभकर्मवासनेति पाठः । २ ख० पु० अनेकमिति पाठः । ३ ख० पु० प्रयतन्त्र इति पाठः ।

यसात् शुभाचनुष्टानात् भोगसाधने अर्जिते सति भोक्तव्यो भोगो दुःखसुखात्मकः ।

एवं भोगं निर्णीय, निवृत्तेऽपि तस्मिन् तत्संस्कारान्तर्मायीयभावरूपमिव लयं वक्तुमाह

लयः परमया प्रीत्या

सुखदुःखादिकेऽप्यलम्॥१२०॥

दीक्ष्यस्य गुरुणा भाव्य इति शेषः । तदुक्तं श्रीमृगेन्द्रे

'कंचित्कालं लयः………।'

इति ॥ १२० ॥

एवमधिकारभोगलयाख्यं संस्कारत्रयं भा-वनया परिकल्प्य

तिसृभिस्तिसृभिर्होमं
धाम्नेव त्रिषु कारयेत् ।
ऊहमन्नान्तेनेलर्थात् तिस्मिरिलाइतिभिः॥

१२२ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्त्रोताख्यटीकोपेतम्। ७३

एवं जन्माधिकारभोगलयान् प्रतिपाच, निष्कृत्यारूयं पश्चमं संस्कारं प्रतिपादयितु-माह

आहुतीनां शतं होम्यं धास्ना निष्कृतये पुनः ॥१२१॥ निष्कृतेरदूर एव खरूपं निर्वक्ष्यति ॥१२१॥ नन्वस्यां किमिति विशेषेण होमः? इस्रत्र हेतुमाह

यत्कर्मभोग्यरूपं तु जात्यायुर्भोग्रुक्षणम् । निष्कृत्यन्ते विशुद्धेत्त-द्भृठोकसमवस्थितम् ॥ १२२॥ कर्मणा शुभाशुभात्मना भोग्यं रूपं यस्य

जात्यायुभोंगात्मनः फलस्य तत् निष्कृतावेव ग्रुद्धाति अतो युक्तोऽस्यां शतहोमः, भुवो लोका वीरभद्रान्तानि भुवनानि, तत्र सम-वस्थितं भोग्यतां प्राप्तम्, एतचेह निवृत्ति-शुद्धिप्रसादादेवमुक्तं, तच्च प्रतिष्ठादिन्या- सतत्त्वान्तर्गतभुवनभोगोपळक्षणपरम् । अत-[न्य]स्तु भूळोंके इति पठित्वा भूळोंकेकदेशे कन्याद्वीपेऽर्जितमिति व्याक्रतवान् ॥ १२२ ॥

'भोगो दुःखसुखात्मक' इत्युत्तया भोग इदानीमेव निर्णीतः; आयुः सृष्टिसंहारपटले निर्णेष्यते, – इत्यवशिष्टां जातिं जन्मप्रकार-भेदैरादिशति

संसारा द्शचत्वारः

देवमानुषतिर्यग्मेदिमन्नश्चतुर्दश्या भूत-सर्ग एव संसारा नानाजातय इत्यर्थः॥

भुवनदीक्षायाम्

'अन्त्यजाज् सूद्रविद्धत्रत्राक्षणांथ विशोधयेत्।' (ख० १०।३८४)

इति सर्वजातिशोधनं वक्ष्यति । इह तु

'एवं त्रथीधर्ममत्त्रप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥' (९।२१)

इति गीतोक्तनीत्या पद्कर्माधिकारित्वेन बन्ध-कर्मत्वान्मनुष्यजातिशुद्धौ ब्राह्मण्यजातिरेव निष्कृतिहोमेंनैवावइयं शोध्या संक्षिप्तत्वादस्य विधेरिति वक्तुमाह

> संस्कारा अष्टिभिः सह । चत्वारिंदाद् द्विजत्वाय वक्ष्यन्ते भुवनाध्वनि ॥ १२३॥

योनिवींजं तथा भाव आहारो देश एव चै। एतेषां शोधनं देवि

आधानादयोऽन्लेष्ट्यन्ताश्चत्वारिंशत्, दया-दयः स्पृहान्ताश्च अष्टाविति येऽष्टचत्वारिंशत् संस्कारा अग्ने स्फुटीभविष्यन्ति ते तु भुवन-दीक्षायां पृथक् शोष्याः, आहारायाश्च कळा-दिदीक्षासु तु निष्कृतिहोमान्तर्भावयुत्तया, – इति भाविवाक्यसंगत्यात्रै पिण्डार्थः । इदं च द्विजजात्यापादनं कर्महेतुकभाविशरीर-विषयं, पूर्वं तु समयिनो वर्तमानदेह एव शुद्धविद्याजातियोग्यत्वरूपमन्यदेवेति निर्णी-

१ ख॰ पु॰ हीति पाठः । २ ख॰ पु॰ संगतोऽत्रेति पाठः ।

तम्। अत एव पूर्वं समयिनो रुद्रांशापा-दनमीश्वरतत्त्वप्राप्तियोग्यतात्मकमुक्तम्, इदं तु शक्तिगर्भानुप्रवेशवशभविष्यद्वद्रत्वापत्तियो-ग्यताभावनात्मकं न तु रुद्रत्वापत्त्यात्मकं निवृत्तिपाशानामयापि अशुद्धत्वात् । उक्तं च श्रीमृगेन्द्रे

> 'रुद्राणी शक्तिरुच्यते तद्गर्भयोग्यतापत्तिरुद्रांशत्वं न रुद्रता ॥'

इति ॥ १२३ ॥

तदेतदीदृशं रुद्रांशापादनं जात्यायुर्भोग-शुद्ध्या सह निष्कृतिहोममध्य एव संपाद्य-मित्याह

रुद्धांशापाद्नं तथा ॥ १२४ ॥ अत्रावलोकनं कृत्वा

निष्कृत्यामेव शुद्धति।

न केवलं जन्मायुर्भोगानां निष्कृतौ शुद्धि-राधातव्या यावहुद्रांशापत्तिरूपापि शुद्धिव्या-कृतंस्वरूपा तत्रैवाधातव्येस्तर्थः । अत्रेति निष्कृतौ, अवलोकनमिति भावानाम् ॥ १२४॥

१ ख० पु० व्याख्यातरूपेति पाठः।

निष्कृतिस्ररूपं व्याचष्टे विषया भुवनाकारा ये केचिद्धोग्यरूपिणः ॥ १२५॥ भुक्तकर्मफलाशेषा निष्कृतिस्तेन सा स्मृता ।

भुवनं स्थादिभावोपळक्षणपरं, तेष्विति श्लोकमध्येऽध्याहार्यं, भुक्तं कर्मफळमशेषं समग्रं यथा हेतुना दीक्ष्येण सा तथा, पूर्वनिपातव्य-त्यय ऐशः। निःशेषेण कृतिः समस्तकर्मफळ-भोगसमातिर्यस्थामिति व्युत्पस्या निष्कृतिः, स्मृतेति दीक्षायामेव शोध्यत्वेनेति शेषः १२५

अथ

विश्वेषो निष्कृतेर्भोगात्

भोगाद्विश्छेषः पुनर्भोगैरसंबन्धो भोक्तुर्भो-कृत्वाभावात्, संस्कारोऽपि निष्कृतेः कार्यः॥

भोगाभावे स हि स्मृतः १२६ नहि भोगसमाप्तिरूपां निष्कृतिं विना संस्कर्तुं शक्यः ॥१२६॥ भोकृताभावरूपं विश्लेषं भोकृतानुवाद-पूर्वं वक्तुमाह

> भोकृत्वं विषयासक्ति-मेलकार्यं प्रकीर्तितम् । भोकृत्वाभावस्तत्रैव शरीरेण तु यत्कृतम् ॥ १२७॥

विश्वेषः क्रियते तस्य

पशोर्मन्त्रेः शिवाज्ञया ।

शरीरेण यत् कृतं शरीरैयंदर्जितं किंचित् तत्रैव या विषयत्वेनासक्तिः किंचिन्मे स्यादि-त्यभिष्वद्गस्तदेतन्मलकार्यम्, अपूर्णम्मन्यता-त्मकाणवमलोत्थापितं भोकृत्वं, तस्येदृशस्य भोकृत्वस्य पशोः शिवाभिन्नग्रुर्वाज्ञ्या मन्नेर्वि-श्लेषः कियते, स च यथोक्तस्य भोकृत्वस्या-भाव उच्यते इति संगतिः॥ १२७॥

अत्र च

धाम्रा चाहुतयस्तिस्रो विश्वेषकरणाय च ॥ १२८ ॥

अमुकाय निवृत्तिपाशविश्लेषं करोमि खाहे-त्यत्रं मन्नः । एवमुत्तरत्रापि खयमूहः कर्मणा-मोचित्येन कार्यः ॥ १२८॥

अथ

आहुतित्रितयं धाम्ना पाशच्छेदेऽपि दापयेत्। यत्पाशच्छेदनिमित्तमाहृतिस्तत्पाशानाह पाशा देहे तु मायीयाः कलाचा भूतकावधि॥ १२९॥ **दारीरकरणाकाराः**

पुरुषार्थप्रसिद्धये।

देहे देहनिमित्तं कलाचा महाभूतान्ता मायीयाः पाशाः, ते च शरीरेन्द्रियाणि तदु-पलक्षितांश्च भुवनभावादीन् आकारयन्ति संपादयन्ति पुरुषार्थस्य भोगस्य प्रसिद्धार्थम् । उक्तं च

'कलादिक्षितिपर्यन्तमेतत्संसारमण्डलम्'। (स्व०११।२९१) इति । तुशब्दः

१ ख॰ पु॰ अस्येति पाठः ।

भीकृत्वं विषयासिक्तर्मलकार्यः । । (ख॰ ४।१२८) इति । तथा तत्रीव

'…… शरीरेण तु यत्कृतम् ।' (स्व० ४।१२९) इति पूर्वोक्ताणवकार्मपाशंवैलक्षण्यं योत-यति ॥ १२९ ॥

एवं च निष्क्वतिविश्लेषरूपात् भोगाभावाद्विपद्यन्ते दारीराणि सहस्रधा ॥ १३० ॥

शरीराणीति स्थूलस्क्ष्मादिरूपाणि, सह-स्रधेति नानाविचित्रभेद्भृतसर्गरूपाणि, 'वि-पचन्ते' अपुनर्भावेन नश्यन्तीत्यर्थः ॥ १३० ॥

यस्य च दीक्ष्यस्यैतानि विपद्यन्ते पादाच्छेदे विधिस्तस्य मन्त्रैश्च विधिचोदितैः ।

प्रदर्शिताणवादिपाशव्याप्तिकपाशसूत्रगत-निवृत्तिभागात्मनः पाशस्य च्छेदे विद्या-त्मकशास्त्रवाक्यचोदितैर्भे त्रैविधिः कार्यः । स च विधिः 'शिवशक्तिरमोपेयं कर्तरी परिकीर्तिता।' इति श्रीहंसपारमेशोक्तव्यात्या कर्तर्यास्त्रज-सया शिवं सौस्त्रं हुंफडन्तं स्नुतयुक्त्योचारयन् पाशाञ्छिन्यादित्येवंरूपः। यथोक्तं श्रीमृगेन्द्रे

'ततः शिवेन सांक्षेण हुंफडन्तेन सखरम् । छिन्द्यात्स तावतः पाशान्कर्तर्गो चास्रजप्तया ॥' इति ॥ उपसंहरति

एवं पाशत्रयस्यापि

विश्वेषो दीक्षयोच्यते ॥ १३१॥
एवमिति जन्माधिकारभोगलयनिष्क्रसास्वययधाप्रतिपादितसंस्कारपञ्जकपूर्वमिस्यर्थः ।
अत्र चोक्तेनैव हुंफडन्तेन मन्नेण पूर्णाहुस्या
समं छिन्नस्य पाशस्य होमः कार्यः, – इति
संहितान्तरोक्तोऽथोंऽनुमैन्तव्यः।यथोक्तं श्रीमृगेन्द्र एव

'ततस्तां सुचमापूर्य जुहुयादाज्यसंग्रुताम् । तेनैव मत्रयोगेनः....।'

इति ॥ १३१ ॥

९ ख॰ पु॰ शिवशस्त्रमिति तथा श्वतग्रक्तमिति पाठः । २ ख॰ पु॰ शस्त्र-णेति तथा सेश्वरमिति पाठः । ३ ख॰ पु॰ अनुसर्तन्त्रं इति पाठः ।

एवं विश्लेषान्ते संस्कारषद्वे कृते
शरीराशेषभद्गेन
एकचेतन्यभावना ।
ग्रुरुणा शिष्यस्य कार्येखर्थः ॥
अत्र चावसरे
पूर्णाहुतिं शिवेनैव
वीषड्वातियुतेन च ॥१३२॥

दयादित्यनुषङ्गः ॥ १३२ ॥ अथ पाशाभावात्

शुद्दतत्त्वायसंस्थं त-

चैतन्यं कनकप्रभम् । तदेकीकृतं चैतन्यं शुद्धस्य निवृत्याख्यस्य तत्त्वस्याये उपरिसम्यगनावृततया स्थितं दीष्तं

भावयित्वा

उद्धारायाहुतीस्तिस्रः

पुनर्धाम्ना तु दापयेत् ॥१३३॥ 'निवृत्तिव्यासात् पृथिवीतत्त्वाद् देवदत्तमु-दरामि' इति चात्र प्रयोगः ॥ १३३॥ अथ

तसात् तत्त्वाद्गृहीत्वा तु चैतन्यं मलसंयुतम् । मुद्रया प्राग्विधानेन आत्मस्यं पूरयेद्गृदि ॥ १३४॥

निवृत्तिशुद्ध्या निर्मलमि कलान्तराणाम-शोधितत्वात् मलसंयुतं, मुद्रयेति संहारा-रूयेति प्राग्विधानं प्रणवसंपुर्टहंसबीजत्वादि-रूपम् ॥ १३४ ॥

ततः

कुम्भित्वा रेच्य संग्रह्य द्वादशान्ताद् ध्रुवेण तु । शिष्यदेहे निवेश्येत-न्नाडीरन्ध्रेण पूर्ववत् ॥ १३५॥

अथासे तत्स्थीकरणहेत्वर्थं धाम्ना चैवाद्वतित्रयम् ।

१ स॰ पु॰ पुटसबीजेति पाठः । २ क॰ पु॰ निवेश्येतेति पाठः ।

देयमिति शेषः। 'शोधितचैतन्यं देवद-त्रस्य हृत्स्यं करोमि स्त्राहा' इत्यन्तोऽत्रायं प्रयोगः॥

एवं पाशच्छेदस्तद्धोमः, पूर्णाहोमः, चैत-न्यस्वेक्यभावनं, तदुद्धारहोमः, पूरकेण हृ-स्थीकरणं, कुम्भनं, द्वादशान्तरेचनं, ततो प्रहणं, शिष्यदेहें निवेशनं, तदथों होमः, — इस्वेकादशभिरवान्तरसंस्कारेस्पस्कृतं विश्लेषं निवेर्त्यं तदवशिष्टनिवृत्त्यर्थमाह

> कलाञ्जब्यवसाने तु ब्रह्माणं कारणाधिपम् ॥१३६॥ स्वनामप्रणवाह्वान-पूजं संतर्प्य चार्पयेत् ।

ओं ब्रह्मन्नागच्छेति खनामप्रणवपूर्वमाह्यानं 'तुभ्यं नम' इति च पूजा यस्येति बहुन्नीहिः । तत्सन्तर्पणं वह्नौ 'खाहा' इति प्रयोगात्, ततोऽपि चार्पणं पुर्यष्टकार्पणाय ॥ १३६ ॥

१ ख॰ पु॰ उपसंस्कृतमिति पाठः ।

तदाह शब्दस्पशों त्यजेत् तस्मिन् कथं

वायो नामसंयुतो ॥ १३७ ॥ स्वाहाकारप्रयोगेन तो ब्रह्मणि निवेदयेत् । तिसृभिस्तिसृभिर्होमात्

ओं ब्रह्मणे शब्दमर्पयामि खाहेति त्रिर्हुत्वा स्पर्शमर्पयामि खाहेति त्रिर्जुहुयात्, – इति वीप्सातोऽवसेयम्॥ १३७॥

एवं चेदमसी

पुर्यष्टांशं निवेदयेत् ॥ १३८ ॥

पुर्याः सूक्ष्मदेहस्थारम्भकमष्टकं तन्मात्रम-नोऽहंकहुन्जिरूपं, तदंशार्पणविभागेऽभिप्रायं पर्यन्ते स्फुटयिष्यामः ॥ १३८ ॥

किं च

आमञ्जणविभक्तया तु श्रावणां तस्य कारयेत्। तस्येति ब्रह्मणः, श्रावणा शिवाज्ञा । यथोक्तं श्रीपूर्वे

'ग्रुवनेञ्च त्वया नास्य साधकस्य शिवाङ्मया । प्रतिबन्धः प्रकर्तव्यो यातुः पदमनामयम् ॥' (मा०वि०।९।६५)

इति ॥

कृतश्रावणं च ब्रह्माणं पूजियत्वा तु होमं कृत्वा विसर्जयेत्॥१३९॥

किं च ध्रुवेणाभ्यच्यं वागीशीं संतर्ष्यं च विसर्जयेत ।

विसर्जनं निजपरावागैकात्म्यविमेर्शनं, धु-वेण निष्कलेन ॥

तदित्थमध्वसंधानात्प्रभृति वागीइया वि-सर्जनान्तं

हुत्वावलोकयेत्तत्र विद्युद्धं पाशजालकम् ॥१४०॥

१ क॰ घ॰ पु॰ विसर्पणमिति पाठः।

हुत्वेति, अध्वसंधानम्, अध्वोपस्थानं, वागीशीगर्भयोजनं, तहर्भनिष्पत्तिर्जननम-धिकारो, भोगो, लयो, निष्कृतिः, विश्लेषः, पाशच्छेदहोमः, पाशहोमः, पूर्णाहोमः, उद्धा-रहोमः, तत्स्थीकरणं, ब्रह्मतर्पणं, पुर्यष्ट-कांशार्पणहोमः, पुनर्बह्महोमः, वागीशीहोमः, इस्रेकोनविंशतिहोमानुक्तान् कृत्वा, तत्रेति विद्युद्धायां निवृत्तिकलायाम्, एवमुत्तरत्रापि संस्कारसंकलेना होमकलना च स्पर्तव्या १४०

अर्त्र च पाशशुद्ध्यवलोकनावसरे

प्राक्कर्मभाविकस्याथ अभावं भावयेत्तदाँ। मुम्रक्षोर्निरपेक्षत्वात

भाव्येव भाविकमर्थात् कर्म, प्राक्कर्म च भाविकं चेति समाहारः। निरपेक्षत्वात् साधकवत्फलौन्मुख्याभावात् । कैश्चित्तः प्राक्-कर्मणा भवतीति प्राक्कमभवस्तत्र भवति

१ ख० पु० संकल्पनाहोमसंकल्पनेति पाठः। २ ख० पु० अथ पाशेति पाठः । ३ ख॰ पु॰ तथेति पाठः ।

यरफलमिति योजनया प्राक्कर्मभविकस्येति व्याख्यातं तदसत् क्लिष्टं चेत्युपेक्ष्यम् ॥

्फळदानोन्मुखस्य वर्तमानस्य का गति-रित्याह

प्रारब्धेकं न शोधयेत् ॥१४१॥ तस्य भोगेनैवातिवाहनादित्यर्थः ॥ १४१ ॥ मुमुक्षोः कर्मशुद्धिवृत्तान्तमुक्त्वा साध कस्य तमाह

साधकस्य तु भूत्यर्थे भूतिप्रयोजनं भाविमन्नाराधनरूपं यत्त-दपि न शोधयेदित्यर्थः॥ केवळं

प्राक्कर्भेकं तु शोधयेत् । भूत्यर्थाचत्प्राग्देहारम्भि शुभाशुमं तत एकमशुभमेवास्य शोधयेत् , एवं हि निर्विन्नं भोगसिद्धिभवति ॥

यत्तु जन्मान्तरसंचितं ग्रुभाशुभं यचासि-ज्ञन्मनि करिष्यति, तत्सर्वमुक्तनीत्या मन्ना-राधनवर्जमस्य पुत्रकवच्छोध्यमेवेत्याह प्राक्कर्मागामि चैकस्थं भावयित्वा च दीक्षयेत्॥१४२॥ साधकमिति शेषः। एकस्थमिति एकप्र-घट्टकतया भावितम्॥

इत्थं च

े शिवधर्मिण्यसौ दीक्षा साधके इति शेषः ॥

लोकधर्मिण्यतोऽन्यथा।

कीदृगित्याह

त्राक्तनागामिकस्यापि अधर्मक्षयकारिणी ॥ १४३ ॥

लोकधर्मिण्यसौ ज्ञेया मन्त्राराधनवर्जिता ।

'.... इष्टापूर्तविधौ रतः।

कर्मकृत्फलमाकाङ्कन् """ ।। (ख० ४।८५)

इति लोकधर्मी प्रागेव निर्णीतः।अधर्मक्षयका-रिणीति सापेक्षः समासः।मन्त्राराधनेन पिण्ड-सिद्धिहेतुना मन्नत्वादिप्राप्तिहेतुना च सर्वेणैव

१ ख॰ पु॰ सर्वे एवेति पाठः।

विवर्जिता विशेषाचोदनात् । श्रीमृगेन्द्राया च वर्तमानसिद्धिहेतोर्मन्नाराधनस्य शिवध-र्मिण्येव प्रतिपादितत्वात् । तथा च तत्रो-क्तम्

> 'शिवधर्मिण्यणोर्मूलं शिवधर्मफलश्रियः । हितेतरा विना भङ्गं तनोराविलयाद्भवाम् ॥'

इति । अस्यायमर्थः—शिवधर्मिणी या दीक्षा साणोः शिवधर्मफळिश्रियो मूळं मन्नमन्नेश-त्वादिप्राध्यात्मकपारमेशफळसंपदो हेतुरेका, इतरा तु शिवधर्मिण्येव भुवां भोगमूमीना-माविळयात् प्रळयकाळं यावत् तनोः शरीरस्य भङ्गं विना हिता यथाभीष्टखङ्गपाताळरोचना-ज्ञनपादुकादिसिद्धिसंपादिकेति । न चेतरेति लोकधर्मिणी व्याकर्तव्या

> 'भोगभूमिषु सर्वासु दुष्क्रतांशे हते सति । देहान्तराणिमाद्यर्थ शिष्टेष्टा लोकधर्मिणी ॥'

इति तत्रैव पृथवत्वस्यानिणींतत्वात्। न च म-त्राराधनं विना साधकत्वं न भवतीति श्रमि-तव्यम् इष्टापूर्तफलसाधनेनापि तस्य लाभा-दिखलम्॥ १४४॥ एवं लोकधर्मिदीक्षावशात प्रारब्धदेहमेदे तु मुद्धे सह्यणिमादिकान्॥१४४॥

भोगान्

दीक्षावशादस्य शुभकर्माणिमादिपर्यवसा-यीत्यर्थ: ॥

अथ

भुक्त्वा व्रजेद्रध्वं गुरुणा यत्र योजितः। सकले निष्कले वापि

'यो यत्रामिलपेद्धोगान्।'

इत्युक्तनीत्या सकले तत्र तत्र भुवनेश्वरे सायुज्याद्यर्थं शुभकर्मभोगान्ते मुमुक्षुर्वा नि-ष्कले शिवे योजितस्तदेव पदं गच्छेत । यथोक्तं श्रीमृगेन्द्रायाम्

> लोकधर्मिणमारोप्य मते अवनभर्तरि । तद्धर्मापादनं कुर्याच्छिवे वा मुक्तिकाङ्किणाम् ॥

इति ॥

एतचोर्ध्वजनं योजनं च यथाकमम् शिष्याचार्यवशाद्भवेत् ॥१४५॥

शिष्यस्य ग्ररोश्चाभिसंधिवशाजायते इ-सर्थः । उक्तं च तत्प्रागेव

ं 'फलमाकाक्क्से यादक तादम्यजनमारमे ।'(ख०४।८१) इत्यादि ॥

एवं द्विधा भोगदीक्षां निर्णीय मोक्षदीक्षां सबीजां निर्वीजां सद्योनिर्वाणदां च क्रमेण निर्णेतुमाह

> निर्वाणेऽपि सबीजायां कर्माभावाद्विपचते ।

निर्वाणनिमित्तं या सबीजा पूर्वं निर्णीता दीक्षा तस्याः

> 'विशेषसमयाचारा मन्नाख्ये ये प्रकीर्तिताः । तेऽत्र पाल्याः प्रयत्तेन.....।' (स० ४।९०)

इति पूर्वोक्तं यत्कर्म तस्याभावादननुष्टानाद्वि-पद्यते कंचित्कालं शिवमय्याः खसत्तातो भ्रंशित्वा ऋव्यादत्वमेतीलर्थः॥ १४६॥

१ ख॰ पु॰ भ्रमित्वेति पाढः।

यत एवमतः

समयाचारपारां हि दीक्षितः पाळयेतु यः॥ १४६॥

तं पाशं नैव शुध्येत

दीक्षितः समयाचारपाशं पालयेत् यसा-त्रस्मात्तमस्य निर्वीजदीक्षितस्येव न शोधयेत्॥ दीक्षा चैषा

> सा सबीजा प्रकीर्तिता। समयाचारपाञ्चं तु

निर्वीजायां विशोधयेत्॥१४७॥ तच्छुिबिधिरमे तु भविष्यति ॥ १४७॥ अस्य च निर्वीजदीक्षादीक्षितस्य दीक्षामात्रेण सुक्तिः स्या-

द्भक्तिमात्राद्धरोः सदा ।

ग्रहभक्तिमात्रमेवास्य समय इत्यर्थः ॥ १४८ ॥ अस्या भेदान्तरमाह सद्योनिर्वाणदा दीक्षा

निर्वीजा साहितीयिका ॥१४८॥

अतीतानागतारव्ध-पादात्रंयवियोजिका । दीक्षावसाने द्युद्धिः स्या-देहत्यागे परं पदम् ॥ १४९॥

सय इति दीसतममन्नदीक्षावियोजितदेहैंकलावस्थितिसमन-तरमेव, अत एवारव्धकार्यस्थापि पाशत्रयस्य वियोजिका, देहलागे
देहलागसमये दीक्षाया यदवसानं निष्पत्तिस्तत्रेल्थः। एवं चारिष्टलक्षणादिभिर्निश्चितासन्नमरणस्यैवेयं कार्येति तात्पर्यम्। यदुक्तं
श्रीमद्वहरे

'दृष्ट्वा शिष्यं जराग्रस्तं च्याधिना परिपीडितम् । उत्क्रमय्य ततस्त्वेनं परतत्त्वे नियोजयेत् ॥'

इति ॥ १४९ ॥ प्रासङ्गिकं दीक्षाविवेकसुपसंहरति एवं भावानुसौरेण शिष्याणां गुरुणा सदा।

९ ख॰ पु॰ पाशसूत्रेति पाठः। २ ख॰ पु॰ देशकालेति पाठः। ३ ख॰ पु॰ तुरूप्येणेति पाठः।

फलं तु विविधाकारं निष्पाचेत सुदीक्षया ॥ १५० ॥

यसात्

अचिन्त्या मन्त्रशक्तिवें परमेशमुखोद्भवा ।

परमेशस्य मुखं पराशक्तिस्तदुद्भवत्वादेवा-चिन्ला । शक्तिशब्देन वीर्यसारतां मन्नाणा-माह ॥ १५१ ॥

सा च

क्रिया काले प्रयोक्तव्या गुरुणा भक्तिपूर्विका ॥ १५१ ॥

किया दीक्षादिका, भक्तिर्मन्नस्वरूपामर्श-नक्रमेण तद्वीर्यानुप्रवेशमयी सैव ॥

अचिन्खेलादिनेदमाह विषाणामिव पाशानां मन्त्रेः कवळनं ध्रुवम् ।

करोति मन्त्रतत्त्वज्ञः शिवावेशी गुरुःक्षणौत्॥१५२॥

'पाशाश्र पौरुषाः शोध्या दीक्षायां नतु धीगताः । तेन तस्यां दोषवत्यामपि दीक्षा न निष्फला ॥ सुतीवशक्तिपाताश्र दोषवीजविनाकृताः । अपि भान्ति तुलादीक्षाधटशुद्धिवदीक्ष्यते ॥ पापस्य गुरुता नो चेद्धटशुद्धो वैवीपि किम् । तन्मत्रशक्त्या दीक्षाणां चित्रत्यं नासमञ्जसम् । लिप्यक्षरे कृते यदक्ताडनादि नृणां भवेत् । मन्तरक्त्या तथा सत्रे पाशानां छेदनं स्फुटम् ॥'

इत्यास्तां तावदेतदये वितत्य निर्णेष्यामः १५२ अथ प्रासिङ्गकं प्रमेयं निर्णीय प्रकृतमनु-बधन्नाह

कलासंधानकं कुर्या-च्छुदाशुद्धहिरूपगम्।

शुद्धनिवृत्तिकलासंधानकं कुर्याच्लुद्धमशु-द्धप्रतिष्टाकलायोगाचाशुद्धमत एव द्विरू-पगम्॥१५३॥

१ ख० घ० क्षणमिति पाटः । २ ख० पु० करोति किमिति पाटः । ३ ख० पु० दीक्ष्याणामिति पाटः ।

अत्र च

ग्रुदमुबारयेद्रस्व-मग्रुदं दीर्घमेव च ॥ १५३ ॥ एकत्वं भावयित्वा तु लीनं ग्रुदं विभावयेत् ।

इह भगवान् निष्कलभद्वारको निःशेषपा-शशोधकोऽङ्गब्रह्ममञ्जेकादशिका तु शोध्या, तथापि च शुद्धाशुद्धकलावाचित्वान्निष्कलनाथः शुद्धतयाशुद्धतयापि च व्यवहियते; तैच शुद्धनिवृत्तिवाचित्वाच्छुद्धं, हस्वमिति प्रशा-न्ताशेषप्रसरं परविन्दुव्याप्तिसतत्त्वमुचारयेत्, अशुद्धप्रतिष्ठावाचकत्वाचाशुद्धं, दीर्घमिति प्रस-रोन्मुखं नाद्व्याप्तिसतत्त्वम्, एकत्वं सामरस्यं भावियत्वोच्चारयेत्। अत्र च शुद्धं लीनमिति प्रतिष्ठां बोधियतुं तदाचिमूलमन्त्रेण सहैकी-भूतं विभावयेत् ॥ १५४ ॥

१ ख॰ पु॰ ततश्चेति पाटः ।

अथ प्रतिष्ठाकलाशुद्धिः
न चात्र इखदीर्घमात्रमुचार्यमपि तु
प्रणवादिनिरुत्तिस्तु
प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥ १५४ ॥
नमस्कारस्तदन्ते तु
कलासंघानकं स्मृतम् ।

'प्रणवं' हस्तं निष्कलं निष्ट्तिवाचिनं हृन्मम् चोचार्य तदन्ते निष्ट्तये इति पदं, ततोऽपि प्रणवं दीर्धं निष्कलं प्रतिष्टावाचिनं च शिरोमम्रमुचार्य 'प्रतिष्टाये नम' इस्त्रत्र प्रयोगः । होमे तु स्नाहान्तः ॥ १५५ ॥

इत्थं च

आवाह्य स्थाप्य संपूज्या-हुतीस्तिस्नः प्रपातयेत्॥१५५॥ कळासंधानमेतिह्र

कळानां पृथ्व्यादिधारणाध्यानं कार्यमिति केचिद्रदन्ति । अथ

व्याप्तिं तस्यावलोकयेत्।

तस्याः प्रतिष्ठायाः ॥

तत्र

गुल्फादारभ्य नाभ्यन्तं शिष्यदेहेऽध्वकल्पनम्॥१५६॥

प्रतिष्ठाया भवेद्याप्ति-श्रतुर्विशतितत्त्विका ।

षट्पञ्चाशङ्खवनिका त्रयोविंशतिवर्णिका॥ १५७॥

ज्ञेयेकविंशतिपदा त्रिमन्त्रा च विधीयते ।

अवादीनि ग्रणतत्त्वेन सह प्रधानान्तानि चतुर्विशतिस्तत्त्वानि यस्यां, तथा ग्रह्यातिग्रह्यप-वित्रस्थाणुस्थूलदेवयोनियोगाल्यानि सप्ताष्ट-करूपाणि भुवनाध्वनि वक्ष्यमाणानि षद्पञ्चा-शहुवनेश्वराधिष्ठितानि, तावन्स्येवान्तर्भृतभु- वनान्तराणि प्रधानानि भुवनानि यस्यां, ह-कारात् टकारान्तानि त्रयोविंशतिवर्णानि यस्याम् । एकविंशतीति पूर्वं कळातत्त्वास्पदवा-रुणदिग्गतपद्नवकादीशकोणस्थ अकारो या-वदुपयुक्तः, - इति प्रातिलोम्येन तदन्तरस्था-चकारादारभ्य लकारान्तमष्टकं, तथा मायात-रवाश्रयनैर्ऋतदिवस्थकोष्टनवकगतमूकारादिम-कारान्तं नवकं, विद्यातत्त्वाधिष्ठितदक्षदि-गातकोष्टनवकमध्यादकारादिलकारान्तं चतु-ष्ट्यं चेलेकविंशतिपदानि यस्यां, त्रयो वाम देवः शिरः शिखा च मन्नायस्यां, न तु हृदयं ह्रन्मन्त्रस्य निवृत्त्यन्तर्भावात् ॥ १५८॥

इत्थं च षडध्वात्मानः

मुख्या ह्येते स्मृताः पाशाः

मुख्यत्वमेषां सर्वाणुसाधारण्यात्, पद्व-र्णमञ्जा अपि

'शब्दराशिसम्रत्थस्य····।' (स्व० ४।१५) इति युक्तया वाचकरूपतामश्रुवानाः पाशा एवः अत एव निरुपाधिचिदानन्द्यनखरूपा- १५९ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताख्यटीकोपेतम् । १०१

मर्शपरमार्थमूलमत्रातिरिक्तं सर्वमत्र शोध्य-मेव । यदुक्तमस्मद्भुरुभिः श्रीतत्रालोके

'यस्किचित्परमाद्वैतसंवित्स्वातच्यसुन्दरात् । पराच्छिवादुक्तरूपादन्यचत्पाद्य उच्यते ॥ (तं०८।२९२) इति ॥

अत्रैव च

स्क्ष्मानन्तर्विभावयेत् ॥१५८॥ तान् स्फुटयति अन्यत्तन्त्रप्रसिद्धं तु तन्मात्रेन्द्रियशोधनम् ।

अत्रान्तर्भाव्यमित्यर्थः । अन्यत्तत्रं लाकु-लादि । यद्यपि च त्रयोविंशतितस्विकेत्युक्त्वा तन्मात्रादीन्यन्तर्भावितानि तथापि तानि बा-ह्यभौवनसंनिवेशव्यापकान्यन्यान्येव, एतानि तु स्थूलस्क्ष्मशरीरसंनिविष्टान्यपराण्येव,-इति न श्रमितव्यम् ॥ १५९॥

किंच

षट्कोशान्विषयान् पञ्च तदन्तर्भावयेत्सदा ॥ १५९॥ अस्डब्बांसलोममजास्थिस्नाय्वाख्याः षद्-कोशाः स्क्ष्मदेहोपरि कोशाकारतया स्थिताः। सदेति दीक्षाकाले। एवंच वर्तमानेऽपि देह-शोधनं चोदितमेवेति तत्र कर्तव्यं यैरुक्तं ते श्रान्ता एव॥

अत एवोक्ताध्वव्यातिविमर्शरूपम् विशेषस्थापनं कृत्वा पूज्या गन्धादिभिस्ततः ।

तथा

भैरवेणाहुतीस्तिस्रः

द्यादिति शेषः । भैरवेणेति काकाक्षिवत्, तेन प्रणवनिष्कलप्रतिष्ठाबीजान्युचार्य 'प्रति-ष्ठाये नमः' इति मन्नेण प्रजा, स्वाहान्तेन होमः । एवमुत्तरत्रापि ॥

अथ

तस्या वागीशिकल्पना ॥१६०॥ सा हि विप्रुषि सर्वमन्तःकर्तुं क्षमा । अत्र चादौ शक्तिं न्यसेदित्यादि पूर्वोक्तं स-र्तव्यम्॥ १६३ स्रो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोत्त्र्योताख्यटीकोपेतम् । १०३

किंच

स्वनामावाहनाद्यस्य अर्घहोमादि पूर्ववत्। प्रोक्षणं ताडनं छेद आकर्षग्रहणे तथा ॥ १६१ ॥ धाम्नापूर्य कुम्भयित्वा छित्त्वाथ ग्राहयेत्पनः। योजनं गर्भधारित्वं जननं पूर्ववत्क्रमात् ॥ १६२ ॥ पूर्ववदित्यतिदेशेन निष्टत्युक्तं सर्वं विधिक-ममनुसरेदिति शिक्षयति ॥ १६२ ॥ अथ प्रसङ्गात्सर्वदीक्षासु वक्तव्यशेषं पूरयति ऐश्वरीं मूर्तिमास्थाय ताडनादीनि कारयेत।

ताडनप्रोक्षणादीनि क्रियाशक्तयावेशे का-र्याणि; इति क्रियाशक्तिप्रधानेश्वराहंभावेनैव युक्तानि ॥ किंच

अधिकारस्तथा भोगो लयो निष्कृतिरेव च॥१६३॥ शिवरूपेण कर्तव्याः

अधिकारौदिज्ञानं प्रभुत्वसंपायं, प्रभुश्च सदाशिवादौ विश्वत्र शिव एवेति शिवाहंभा-वेनैव तदुचितं, निवृत्तौ निष्कृतिविश्छेषहोमौ मूछेनैवोक्तौ ॥

इह तयोर्विशेषमाह

निष्कृतिः शिरसा पुनः । विश्वेषश्च हृदा होम्यः

पुनःशब्दो विशेषाय सर्वत्रैव । पाञ्चच्छेदस्तथासिना ॥ १६४॥

तथाशब्दान्मूलेनापि । यथोक्तं प्राक् 'आहुतित्रितयं घाम्ना पाशच्छेदेपिःः ॥' (ख॰ ४।१२९) इति पुर्यष्टकच्छेदनताडनादीन्यपि असि-

९ क॰ पु॰ अधिकारादिप्रधानमिति पाठः २ क॰ पु॰ सदा होस्य इति पाठः।

१६६ स्रो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्ष्योताख्यदीकोपेतम् । १०५ नैवेत्यपि तथाशब्दार्थः, आकर्षणग्रहणाद्यास्त

नवत्याप तथाशब्दार्थः, आकर्षणग्रहणाद्यास्तु धाम्नेवेत्युक्तम् ॥ १६४ ॥

किंच

पूर्णाहुतिससुद्धारं पूर्ववद्धेरवेण तु ।

निष्कलेनेखर्थः॥

ज्ञानशक्तिप्रधानः श्रीसदाशिव इति सदाशिवतनौ स्थित्वा विश्छेषादीनि कारयेत् ॥१६५॥

विश्लेषादीना भेदोपशान्तिपरत्वात्तत्प्रधाना सदाशिवस्य व्याप्तिर्घाह्या, आदिशब्दादेकचै-तन्यभावितोद्धारादयः॥ १६५॥

एवं प्रसङ्गाद्विधिं पूरियत्वा प्रकृतमाह

आत्मस्थं पूरकेणैव तत्स्थं रेचकवृत्तितः ।

सर्वमेतत्पूर्वमेव निर्णीतम्।

१ क॰ पु॰ हृत्स्थमिति पाठः ।

अथ प्रतिष्ठाधिपतिम् स्वनाम्नोचारयेद्विष्णुं ध्यात्वावाह्य तु स्थापयेत् १६६

पूजयेत्पुष्पगन्धाद्यैः

असमे च

तर्पणायाहुतित्रयम् ।

दद्यात्॥

किंच

रसं पुर्यष्टकांशं तु अर्पयेद्विष्णवे सदा ॥ १६७ ॥

दीक्षास्त्रिति शेषः ॥ १६७ ॥

पूर्ववत्कृतश्रावणं

विसर्जयेत्ततो विष्णुं वागीशीं च विसर्जयेत् । अथ

कैलासंधिर्यथापूर्व

ह्रस्वदीर्घप्रयोगतः ॥ १६८॥

अभावं भावयेत्तस्मिन् पाञ्चजाले त्वनन्तके ।

अथ

कलाइयविनिर्मुक्तः

पशुरूर्ध्वगमोत्सुकः ॥ १६९॥

तस्येदानीं तृतीयस्यां

विद्यायां योज्य शोधयेत्।

चैतन्यमिलर्थात्॥ १६९॥

तां च विद्याम्

स्थापयित्वाथ संपूज्य

जुहुयादाहुतित्रयम् ॥ १७० ॥

एवं तु संमुखीकृत्य

प्रागिवाध्वावलोकनम् ।

कार्यमित्यर्थः ॥ १७० ॥

१ क॰ पु॰ कलासंधिं यथेति पाठः। हुत्वा दीर्घप्रयोगत इति च पाठः।

03P 8]

ft=

तदेवाह

पुंस्तत्त्वाद्यावन्मायान्तं विद्याया व्याप्तिरिष्यते ॥ १७१

एवं च

सप्त तत्त्वानि

पुरुषनियतिकालरागविद्याकलामायाख्यानि, पुरुषस्यैतत्तत्त्वषद्भमेतत्कञ्जकरूपमन्तरङ्गं वेदन-हेतुतया स्थितत्वाद्विद्याख्यया कलया व्यासं, प्रतितिष्ठते भोगहेतुतत्त्वजालं यत्रेति निरुत्तया प्रतिष्ठा, निवर्तते तत्त्वसृष्टिर्यत इति निवृत्तिः, अशेषभेदोपशमाच्छान्ता, तामप्यतीता तत्सं-स्कारेणापि शून्या शान्खतीतेलनुसंधेयम् ॥

तथा

भुवनसप्तविंशतिरेव च।

यद्यपि पुमान्नियतिरित्यादिस्तत्वक्रमस्त-थापि पुंसो लोलिकामयस्य सामान्याभिष्वङ्गा-रमना रागेणाव्यभिचारः, किंचिद्वेदनात्मनो विद्याया नियमनौत्मना नियत्या, कर्तृत्वोद्दल-

⁻१ ख० पु० नियतात्मनेति पाठः ।

नात्मनश्च कलायाः कालेनेति तत्त्वपद्दीक्षयोः संपुटयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात्तद्गुसारेणैव भुव-नेशस्थितिस्तत्र पुरुषरागतत्त्वयोर्विद्येशाष्टकं प्र-धानमिति तद्धिष्ठितान्यष्टो भुवनानि, निय-तिविद्ययोस्तु वामादिमनोन्मनान्तभुवनेशन-वकाधिष्ठितानि नव, कालकलयोर्महादेवादि-त्रयाधिष्ठतं त्रयम्। एवम् २०। एतत्तत्त्वका-रणभूतायां मायायामधोभागे गोपतिरूष्वे विश्वे मध्ये त्रिकालक्षेमेशब्रह्माधिपतिशिवाश्व-त्वारः, एतद्धिष्ठाता चानन्तः,—इति ससेति भुवनसप्तविंशतिः॥

तथा

पद्विंशतिराख्याता

द्क्षदिग्गतपदनवकाछकारान्तं चतुष्टयं पूर्व-त्रान्तर्भूतमित्यवशिष्टं प्राग्वन्मादिक्षान्तं प-श्चकं, तथेशतत्वाधिष्ठिताग्नेयकोष्टेनवकादूका-रादिरेफान्तं नवकं, सदाशिवतत्वाधिष्ठितपूर्व-दिग्गतान्नवकादूकारादिक्षकारान्तं पद्मिति पद्विंशतिः॥

१ ख० पु० कोणनवकमिति पाठः।

किंच

वर्णाः सप्त प्रकीर्तिताः॥ १७२

ञाद्याः घान्ताः ॥ १७२ ॥

तथा

मन्त्री हो

अघोरः कवचम् ॥

इत्थमत्र

षड्विधाध्वानं र वार्यासिकनाना

ज्ञात्वा वागीशिकल्पनम् । अत्र पूर्वोक्तं सारयति

प्रणवेन समावाह्य

व्यापिनीं सर्वयोनिषु ॥ १७३॥

समकालमृतुत्वेन

ध्यात्वा संपूज्य तर्पयेत्।

किंच

ततः शिवाम्भसा शिष्यं

प्रोक्ष्य चास्रेण ताडयेत् १७४

तेनैव चास्त्रभूतेन

हुंफट्कारयुतेन तु।

आत्मनो रेचकेनैव

गत्वेति शेषः।

शिष्यदेहे विशेद्धदि ॥ १७५॥

अचास्य पुर्यष्टकरूपम्

अस्त्रमन्त्रेण संछेद्य

विशेषा[श्वेष्या]स्रेण कर्षयेत् । द्यादशान्तात्त् संग्रह्य

हादशान्तात्तु सरह्य

आत्मस्थं पूर्ववत्कुरु ॥ १७६ ॥

पूरकेणाथ संकुम्भ्य रेचियत्वा त योजयेत ।

पूर्ववद्यापकं तस्यै

चैतन्यं सर्वयोनिषु ॥ १७७ ॥

योगाद्यं लयपर्यन्तं धाम्ना चैवात्र पूर्ववत् ।

कुर्यादित्यर्थः ॥ १७७ ॥

१ क० ग० पु० न्यस्थेति पाठः ।

विशेषस्त्वत्रायम्

शिखया शतहोमात्तु विद्याया निष्कृतिभवेत्॥१७८॥

अथास्य विश्वेषपाशच्छेदाभ्यामनन्तरं परे-णात्मस्थतस्थ्यते क्वर्यात् ॥ १७८ ॥

अथ पुर्यष्टकांशार्पणाय

प्रणवादि ततो रुद्ध-मावाह्य स्थाप्य पूंजयेत्। ततोऽस्य विन्यसेदेवि गन्धरूपे घ्रवाहुती॥ १७९॥

एवं

पुर्यष्टकांशं विन्यस्य विसर्ज्यं रुद्धदेवताम् । वागीशीं च विसर्ज्येवं कलासंधिश्च पूर्ववत् ॥ १८० ॥

कार्यः ॥

१ पं०८ ख० ड॰ पु॰ योजयेदिति पाठः। २ ख॰ पु॰ ध्रुवाहुती इति पाठः।

कथम् हस्वदीर्घविभागेन विद्यां शान्तो नियोजयेत् । संघानार्थं तु मूळेन जुहुयादाहुतित्रयम् ॥ १८१ ॥ संघेरनन्तरमध्योपस्थापनाय स्वनाम्नावाहनं शान्ते-विधिपूर्वं निवेदैनम् ।

प्रमेयभावनां कृत्वा तां च

पूजयेत् कुसुमादिभिः ॥१८२॥ त्रिराहुतिं तु मूलेन दयात् ॥ १८२ ॥ अस्या अध्वान्तरच्याप्तिमाह विद्यातत्त्वात्सदाशिवम् । तत्त्वानां त्रितये व्याप्ति-वृर्णानां त्रय एव च ॥ १८३ ॥

अख० पु० कलासंधेरिति पाठः । २ पं० १७ ख० प० निवेशनमिति ।

क-ख-ग इसत्र च ॥ १८३ ॥ पदेकादिशका ज्ञेया

पूर्वदिग्गताञ्चवकात् क्षान्तस्य षद्वस्य वि-द्यायामन्तर्भावाद्रेफप्रणवहकारात्मकं त्रयं म-ध्यमाच नवकाद्कारादिहान्तमष्टकमिति प-देकादशिका ॥

पुराणि दश सप्त च।

तत्र विद्यायां त्रिग्रण्यादीनां विद्याराज्ञीनाः मेकमीश्वरतत्वे त्वेश्वरं भुवनमनन्तादिशिख-ण्ड्यन्तविद्येश्वरभुवनान्यष्टों, धर्मादीनां भुव-नानि चत्वारि, वामादिशक्तित्रयभुवनमेकं, ज्ञानिक्रयाभुवनमेकं, तिस्मन्नेव च भुवने विद्या-द्वयादेः प्रभवद्वादशकपर्यन्तस्यैकोनषष्टेभुवना-नामवान्तरो विभागः। वश्च्यति च

'एकोनपष्टिर्श्वनं ज्ञानग्रत्त्यादितः क्रमात् ।' (ख॰ **१**०।११८२)

इत्येवमीश्वरतत्त्वे पश्चद्श भुवनानि । यद्वक्ष्यति 'दश पश्च च शोध्यानि अवनान्यैथरे पदे ।' (स्व० १०।११६९)

इति । सदाशिवतत्वे सादाशिवमेकं भुवनं ख-

१८६ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्योतास्यटीकोपेतम् । ११५

मिव ब्रह्माङ्गसकलाद्यष्टकशिवरुद्रभेदावरणग-तानन्तभुवनव्यापकमिति सप्तदश भुवनानि॥

तथात्र

मन्त्रों हो

तत्पुरुषास्त्ररूपौ ॥

तदन्न

षड्धिोऽध्वैवं

मुख्याः पाशा इमे स्पृताः॥१८४॥

पूर्ववच

स्हमपाशाननेकांश्र

तदन्तर्भावयेत्सदा ।

अथ

वागीशीं कल्पयेत्तत्र

पूर्वेण विधिनाहुतिः॥ १८५॥

पूजनं मूलमन्त्रेण

ततः प्रोक्षणताडनम् ।

छेदाकर्षग्रहं चैव योगधारित्वर्जन्म च ॥ १८६ ॥

अधिकारस्तथा भोगो लयो वे पूर्ववद्भवेत् । सर्वे ते मूलमन्त्रेण आहुतित्रितयेन तु ॥ १८७॥

योगो गर्भेषु चैतन्यस्य, धारित्वं युगपद्गर्भ-वर्धनम् । यदुक्तम्

'सर्वयोनिषु गर्भास्ते युगपद्वृद्धिमागताः।' (स्र० ४।११८) इति। सर्वे इति गर्भाधानाद्याः संस्काराः॥१८७॥

किंच

निष्कृती शतहोमं तु कवचेन तु कारयेत्।

तुशब्दः पूर्वस्माद्विशेषाय ॥

१ क॰ पु॰ कर्म चैति पाठः। २ ख॰ पु॰ निष्कृतिमिति पाठः। ३ ख॰ पु॰ तुशब्दो विशेषमाहेति पाठः।

विश्वेषं पाशच्छेदं तु कुर्यादस्रेण देशिकः ॥ १८८॥ उद्धारकरंणात्मस्थ-तत्स्थीकारान्भवेन तु ।

अथ

स्वनाम्ना प्रणवाद्येन ईरामावाह्य पूजयेत् ॥ १८९ ॥ संपूज्य हुत्वा संतर्प्ये बुद्यहंकृतिद्यंशकम् ।

अत्र प्रयोगः

स्वनाम्ना प्रणवाद्यं तु स्वाहान्ते वुद्धिमर्पयेत् ॥१९०॥

अहंकारं तथाप्येवं हुत्वेदं क्षमयेत्ततः । वागीशीं पूजियत्वा तु तर्पयित्वा विसर्जयेत् ॥ १९१ ॥ यदत्रानुक्तं तत्पूर्वतो योज्यम् ॥ १९१ ॥ अथ

कलासंघानकं पूर्व शान्यतीते तु योजयेत्।

ह्रस्वदीर्घविभागेन

प्राग्वच्छान्ताशान्खतीते अनुसंदधीतेत्वर्थः॥ तदर्थं च

जुहुयादाहुतित्रयम्॥ १९२॥

अथ

ध्रवेण तत्त्वसंधानं कर्तव्यं विधिवेदिना।

पूर्ववस्त्रणवधामशान्खतीताबीजोच्चारपूर्वं 'शान्त्यतीतायै नमः' इति प्रयोगः स्मर्तव्यः । तत्वमत्रं प्रकृता शान्खतीता, विधिवेदिना व्या-तिज्ञेन ॥

किंच

कलोपस्थापनं पश्चा-द्भवेण जुहुयात्प्रिये ॥ १९३ ॥

९ घ० ङ॰ पु॰ अनुयुक्तमिति पाटः । २ क॰ ग॰ तत्त्वमन्त्रेति पाटः ।

त्रिराहुतिप्रयोगेण स्वनामपद्मुचरन् । शान्त्यतीतां समावाह्य स्थापयेत्पूजयेत्पुनः ॥ १९४॥

व्याप्तिमालोक्य चाध्वस्थां

तामेव स्पष्टयति

शिवतत्त्वगताश्च ये । पदार्थास्तेऽनुसंधेया अत्रेलर्थः । तानाह

> विन्दुर्नादस्तथा शक्तिः शिवतत्त्वे व्यवस्थिताः ॥१९५॥

शिवतत्त्वं समनाव्याध्यन्तमिहेति तच्छो-ध्यमेव । विन्दुनादशक्तयोऽत्र गर्भीकृतवक्ष्य-माणषोडशभुवना मुख्यान्यावरणानि ॥१९५॥

किंच

पदमेकं मन्त्र एको वर्णाः षोडश कीर्तिताः ।

भुवनानि तु सूक्ष्माणि ज्ञान्त्यतीते तु भावयेत् ॥१९६

पदं मध्यकोष्टनवकमध्यगत ओंकारः, मन्त्र ईशानभद्दारको धामत्रयमयनेत्रमन्नाभिन्न-मृतिः, वर्णा विसर्गाचा अकारान्ताः षोडश,भु-वनानि भूमिकात्मकप्रभेयमात्ररूपत्वात् सू-क्ष्माणि न तु संनिवेशवन्ति, तानि च षोडश । तद्यथा-बिन्द्वावरणे निवृत्त्यादिकलाचतुष्कप-रिवृतं शान्खतीताभुवनमेकं, ततोऽर्धचन्द्रनि-रोधिकाभुवने हे निजनिजकलापश्रकपरिष्कते, नादावरणे पुनरिन्धिकादिशक्तीनां स्वशक्ति-मद्धिष्ठितानां पञ्च भुवनानि, नादान्ते सुषु-म्णेशपरब्रह्माधिष्ठितमेकं भुवनं, शक्तयावरणे तु सूक्ष्मादिशक्तिचतुष्कपरिष्कृतं पराशक्ति-भुवनमेकं, ततोऽपि व्यापिनीभूमो व्याप्यव्यो-मैरूपानाथानन्तानाश्रितानां पञ्च भुवनानि, ततोऽपि समनायां महामायारूपायां तच्छक्ति-मारूढः पञ्चविधकृत्यकारी शिव इति ।

१ क॰ पु॰ नेत्रामिन्नेति पाठः। २ ख॰ ग॰ पु॰ व्याप्यव्यापक-रूप्येति पाठः।

नन्विह मन्त्राणां शोधकानामपि कथं शो-ध्यत्वमुक्तं तथात्वे वा कस्य तच्छोधकत्वं मृ-लमत्रस्यापि च मन्नत्वाच्छोध्यत्वप्रसङ्गः, निवृ-त्यादिवच शान्त्यतीतायामप्यङ्गमञ्जः किं नोक्तः। निवृत्तिशान्त्यतीतयोर्भूळेन निष्कृतिहोमः प्रति-ष्टाविद्याशान्तानां शिरःशिखाकवचैर्निवृत्तौ वि-श्छेषो मूलेनान्यत्र हृदयेनापरत्रास्त्रेणेति कोऽयं क्रमः । अत्रोच्यते – इह मन्त्राः शिवावेशशा-लिनो वीर्यविदो गुरोर्निजशक्तिसारतया स्फु-रन्तः शोधकाः, पश्चनां तु गूहितस्रवीर्याः स्त खरूपावरणतया तिष्ठन्तः शोध्या एव, ते चा-ङ्गवऋभेदादेकाद्श, मूलमन्नस्तु

'खयमुचरते देवः' (ख० ७।५८)

इति वक्ष्यमाणस्थित्या नादामर्रापरमार्थतया सर्वस्य स्फुरतीति नास्य शोध्यत्वं, केवलमकारा-दिसमनान्तप्रमेयेकादशकमत्र स्क्ष्मरूपतया गर्भीकृतमन्नेकादशिकास्फारमित्यारुरुक्षवाशयेन विश्लेषणक्रमयुत्त्यांशांशिकाभिष्ठायात्। 'अक्षरेषु कृतो मोक्ष आकाशे क्षसुमं कृतः।' (स्व० ७१३५)

१ क॰ पु॰ समावेशेति पाठः ।

इति मूलमन्नविषयमुक्तम् । तत्तद्वाच्यभागाभि-प्रायेण च

'समनान्तं नरारोहे पाग्रजालमनन्तकम् ।' (स्व० ४। ४२९) इत्युक्तम्, वस्तुतस्त्वशेषविश्वाभेदमयो नि-त्योदितानुचार्यमहाविमशेरूप एवायं निष्कलन्ताथस्तद्भिन्नमूर्तिः सकलोऽपि वेति नास्य कदाचिदपि शोध्यत्वं शङ्कितव्यम् । शान्त्य-तीतायां च नामानुरूपत्वादेव न पृथगङ्गमञ्चः संभवति । धामत्रयात्मनेत्रमञ्चस्तु ईशानम- न्नाभिन्नमूर्तिरवश्यमनुप्रविष्टोऽन्यथा मञ्जेकाद्-शिका न शोधितां स्यात्

'मन्त्रा एकादश ज्ञेयाः।' (स्त्र० ४।२०१)

इति च भाविवाक्यमसंगतं स्यादत एवा-स्त्रमन्नस्ताडनादावेवोपयुक्ते । नेत्रमन्त्रस्तु मूल-मन्नादभिन्न इति न तो कलान्तःशोध्यो,— इल्येकीयमतमसर्ते । यस्तु निष्कृत्यादिहोमेषु मन्त्रनियम उक्तस्तत्रेश्वराज्ञेव नियन्निकेति स-वमनवयम् ॥ १९६॥

९ ख० पु० शोध्येति पाठः । २ ख० ग० पु० उपयुक्त इति पाठः । ३ ख० ग० पु० मतमसमजसमिति पाठः ।

त एते सर्व एव पाशाः शोधनीया वरारोहे

वर उत्कृष्ट अर्ध्वद्वादशान्तविश्रान्तिरूप आरोह उछासो यस्याः शक्तेः ॥ तावज्ञेते शोध्याः

यावते शिवरश्मयः।

निरवशेषभेदोपशान्त्या शिवस्य रिशमरूपा अभिन्नप्रभामात्रात्मानः संपद्यन्ते इत्यर्थः ॥ अत एव

> शिवस्योर्धे शिवो ज्ञेयो यत्र युक्तो न जायते ॥१९७॥

उत्तीर्णशिवतत्त्वोपैरि विश्वोत्तीर्णविश्वमय-चिदानन्दघनखच्छन्दभद्दारको यत्र वक्ष्यमा-णयोजनिकाऋमेण युक्तो न जायते मुच्यते इत्यर्थः॥ १९७॥

अत एवास्य यावान् कळापश्चकान्तः प्रप-श्चितः, स सर्व एव

१ ख॰ पु॰ तत्त्वस्येति पाठः।

षडध्या चैकतो ज्ञेयः

एकस्मिन् परमशिवात्मन्यभेदेनावस्थित-स्तत्सामरस्यमापन्नो ज्ञातव्यो ग्रहणा साक-ल्येन संकल्पितः॥

कियानसावध्वा यो दीक्ष्यस्य शिवैकात्म्यं प्राप्त इति द्रशियतुमाह

> तस्य संख्यां पुनः शृणु । कलाश्च पञ्च विज्ञेया-स्तत्त्वषट्त्रिंशदेव तु॥ १९८॥ सचतुर्विशति ज्ञेयं भुवनानां शतहयम्। एकाशीतिपदान्यत्र वर्णार्धशतिका स्मृता ॥ १९९॥ मन्त्रा एकादश ज्ञेया इत्येतचाध्वमण्डलम् । एतसिञ्ज्ञिद्दिमापन्ने मुक्तिमाप्तोति दीक्षितः ॥२००॥

१ ख॰ पु॰ शिवात्मैक्यमिति पाठः ।

शुद्धिरस्य परमशिवाभिव्यक्तिरित्युक्तम्२०० ः एवं प्रासङ्गिकमध्वग्रुद्धियन्थमभिधायः प्र-कतमाह

ध्रुवेणावाह्य वागीशीं विन्यसेत् तदर्थम

संपूष्य कुसुमाद्येस्तु
तद्योनी पूर्ववत्पशुम् ॥ २०१ ॥
योजयेदिति शेषः ॥ २०१ ॥
किंच
ध्रुवेण सर्वे कर्तव्यं
जननादिलयान्तकंम् ।
निष्कृती शतहोमं त

मूलमन्त्रेण कल्पयेत् ॥ २०२॥

पूर्ववद्गतिः।

विश्वेषपाशच्छेदाभ्यां

प्राग्वत्कुर्याङ्गवेण तु ।

छेदाभ्यामिति तादर्थ्ये । तेन विश्ठेषा-द्यर्थं प्राग्वत् कुर्यात् हुत्यादिकमेंत्यर्थः ॥ २०२ ॥ किंच

ग्रहेणांत्मस्थतत्स्थत्वं प्रणवेन पशोः स्मृतम् ॥२०३॥ प्रणवो निष्कलनाथः ॥ २०३ ॥ सदाशिवमथावाह्य मूलमन्त्रं समुचरन् । नमस्कारेण संस्थाप्य पुष्पेः संपूज्य तर्पयेत् ॥२०४॥ मनः पुर्यष्टकांशं तु विन्यसेत्कारणेश्वरे । कथिमलाह

थमिलाह प्रणवादि समुचार्य मनःसंज्ञां नमस्तथा ॥२०५॥ विन्यस्य पूजयेत्पश्चा-त्संज्ञास्वाहान्तमेव च ।

१ ख॰ पु॰ महणात्मेति पाठः । २ ख॰ पु॰ मन इति पाठः ।

प्रणवधामभ्यामनन्तरं 'मनो देवदत्तस्या-र्पयामि नमः' इति मन्त्रप्रयोगः होमे तु स्वाहेत्यन्तः । संज्ञास्वाहान्तमिति क्रियाविशे-षणम् ॥ २०५॥

अत्र च

आहुतित्रितयं हुत्वा पुर्यष्टांशाहिश्च द्वचित ॥ २०६॥ ततो विसर्जयेहेवं कारणं च सदाशिवम् । पुष्पादिभिः समभ्यच्यं वागीशीं तदनन्तरम् ॥२०७॥ ता तु संपूज्य संतर्प्य विज्ञाप्या भक्तिभाविता। क्षमस्य देवदेवेशि पश्वर्थं खेदिता मया ॥ २०८॥ इदानीं नोपरोद्यव्यं गच्छ देवि स्वविष्टपम् ।

१ ग॰ पु॰ सा तु संपूज्येति, भिक्तशालिनेति च पाटः।

सर्वदीक्षान्त इयं विज्ञितः कार्येति विशेष्योतनाय तुशब्दः, खेदनं भृयोभृयः परख्रक्षाद्वर्भाधानाद्यर्थमवतारणं, नोपरोद्धव्यमिति अस्य दीक्षितस्येदानीं त्वया नोपरोधेन खरूपावरणं कार्यमिति यावत्। अत एव स्वविष्टपं दीक्षितस्य परमशिवात्मस्वात्मस्वरूपमधिकरणं गच्छ तन्मयतयास्य सदा स्फुरेस्पर्थः। अत एव श्रीस्पन्देऽभिहितम्

'···खमार्गस्था ज्ञाता सिद्ध्युपपादिका।'(स्प०।४।१८) इति । यदुक्तं ब्रह्मणि शब्दस्पशों, विष्णो रसः, रुद्रे रूपगन्धो, ईश्वरे बुद्ध्यहंकारो, सदाशिवे मनः पुर्यष्टकांशमंपयेत् । तत्रायम-भिप्रायः — इह ब्रह्मा परमया व्यास्या नादा-न्तोपरि ब्रह्मविलाधिष्ठातृब्रह्मरूपः, विष्णुरिष तदुपरि प्रसरद्र्पशक्तिप्रधानशक्त्यारमा, रुद्रोऽपि व्यापिनीपदावस्थितानाश्रितनाथरूपः, ईश्वरोऽपि समनापदाधिरूढः स्टष्ट्यधिकारी शिवः, सदाशिवस्तु खच्छखच्छन्दचिदानन्द-घनः परमशिवः, — इस्वेकादशपटलोक्तव्यव-

१ ख॰ पु॰ समर्पयेदिति पाठः ।

स्थया परस्य ब्रह्मणो नादान्तशक्तयोमध्यवर्ति-त्वात् सूक्ष्मतमाभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां योगः। एवं मूलभूमो स्पर्शप्रधानापि प्रसरद्रप-तया रसमयी शक्तिरिति तन्मयस्य विष्णोः सूक्ष्मतमरससंबन्धः, ततोऽपि रुद्रस्य व्या-पिन्यामनाश्रितपदे विश्वस्यासुत्रणादमात्रात्म-नैः प्राक्सृष्टोपसंहृतजगद्गतसुसूक्ष्मतमसंस्का-रमात्रात्मना तनीयस्तमेन गन्धेन चास्ति संबन्धः । समनाधिष्टातरि तु शिवे मनैनमा-त्रसारे विगलद्बुद्धाहंकारवासनासङ्गः, परम-शिवेऽपि उन्मनाशक्तिसमार्श्विष्टे मननसंस्का-रस्यापि गलनमित्यतिसुसूक्ष्मतमस्वप्रशान्तम-नःसंस्कारसंबन्धोऽस्ति, - इत्याशयेन निरवशे-षसंस्कारपर्यन्तपुर्यष्टकप्रशान्त्यर्थमेव पुर्यष्टकां-शार्पणम् । अन्ये तु

> 'श्रुतित्वग्विष्ठुतिर्वाक्षी ब्रह्मक्रव्यादयोनिदा । रासनी वैष्णवी रौद्री घाणलोचनहेतुका ॥ ऐश्वरी गर्वधीरूपा मानसी शिवदेवता ।'

१ ख॰ पु॰ तमनो रूपेणेति पाठः । २ ख॰ पु॰ मनोमात्रेति पाठः । ३ ख॰ पु॰ समाविष्ट इति पाठः । ४ ख॰ ग॰ घ॰ ङ॰ पु॰ संस्कार-स्यागळनमिति पाठः ।

इति निर्वीजदीक्षाविषयश्रीमृगेन्द्रवाक्यटीका-यामुक्तेन्द्रियविध्रुत्यात्मसमयोछङ्वनसंभाव्यमा-नतत्तत्क्रव्यादत्वप्रशमनाय पाशशोधनपरेऽपि वाक्ये निर्वीजदीक्षायां पुर्यष्टकात् शब्दस्प-र्शार्पणं ब्रह्मणि कार्यमित्यदि यद्गहनाराय-णकण्ठेनोक्तं तदेवात्र योजयांचकुः । तत्र सबीजनिवींजादिसर्वदीक्षासु पुर्यष्टकांशार्पण-माम्नातम्, अतो मृगेन्द्रायां समयपाराशो-धनपरेऽपि वाक्ये निर्वीजदीक्षाविषयमेवे पुर्य-ष्टकांशार्पणं तद्भिप्रायवर्णनं च तेनाकारि, तद्युक्तमयुक्तं वेति सचेतसः प्रमाणमित्य-लम् ॥ २०८ ॥

अथ वागीशीं विसर्ज्येवं कला भाव्या शान्त्यतीता लयं गता॥२०९॥ स्वशक्त्याधारपैर्यन्ते सुसुक्ष्माभावसंस्थिते ।

९ ख॰ पु॰ विरखात्मेति पाठः। २ ख॰ पु॰ विषय एवेति पाठः। ३ क॰ पर्यन्तमिति पाठः।

स्वा स्वातन्त्रात्मा शक्तिराधारः समवायिनी यस्य, स एवाशेषस्य समनाप्रतिष्ठास्थानत्वात् पर्यन्तः, अत एव सुष्टु सूक्ष्मस्याभावस्य समनात्मनो व्यापिन्यादिक्षित्यन्तनिःशेषभा-वाभावभित्तिभृतस्य महाशून्यस्य संस्थितं संस्थानं यत्र ॥ २०९ ॥

अथकायवाद्धनःकर्मान्यथाभावे जाते सति आत्मतत्त्वविभागेन धाम्ना वै जुहुयाच्छतम्॥२१०॥

आत्मशब्दो विद्याशिवावुपलक्षयति, तेना-त्मविद्याशिवतत्त्वविभागेनेत्वत्रार्थः ॥ २१० ॥

तथा

सशब्दोचारयोगेन आत्मतत्त्वे तु होमयेत्।

प्रणवनिष्कळोचारपूर्वं दीक्ष्यस्यात्मतत्त्व-व्याप्तमायान्ताध्वशुद्धौ विधिन्यूनातिरिक्तदो-षशुद्धिरस्तु खाहेत्यत्र प्रयोगः॥ एतचात्मतत्त्वम्

मायातत्त्वावधि ज्ञेयं

दैशिकेन महाध्वरे ॥ २११ ॥

मायान्तं वेद्यं सर्वमिति तद्ध्यात्यात्मतत्त्वं महाध्वरे दीक्षाप्रयोजनशिवयागे ॥ २११ ॥

किमर्थमयं होमः, इत्याह

विधिवैकल्यकर्मार्थ

प्रायश्चित्तविशुद्दये ।

'विधिः' पूजाहोमादिः शास्त्रचोदितस्तस्य 'वैकल्यकर्म' न्यूनातिरेकानुष्टितिस्तदर्थमिति तन्निवृत्त्यर्थं या प्रायश्चित्तशुद्धिस्तस्ये ॥

अथ

विद्यातत्त्वे तु होतव्यं शतमष्टोत्तरं प्रिये ॥ २१२ ॥

तच

उपांश्च्चारयोगेन विद्यातत्त्वे तु होमयेत्।

१ ख० पु० शिवाध्वरे इति पाठः।

२१४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्त्रोताख्यटीकोपेतम्। १३३

पूर्वोक्ताया विद्याया इयमन्येव । मायान्ते विद्या करणरूपा भगवतः, – इति वक्तुमाह

> सदाशिवान्तमध्वानं विद्यातत्त्वं विनिर्दिशेत् ॥ २१३

ज्ञानिक्रयात्मा शक्तिः शिवस्य कारणं तद्र्-पश्च सदाशिवः, — इति तदन्ता विद्यातत्त्वस्य व्याप्तिः ॥ २१३ ॥

अत्र च

मन्त्रोचारविलोमेन प्रायश्चित्तं तु यद्भवेत् । तद्विशुद्धेये स होमः स्या-द्विद्यातत्त्वे तु यः कृतः ॥२१४॥

विलोमतान्यथाकरणम्। अत्र च प्रणवनिष्क-लाबुचार्थं दीक्ष्यस्य विद्यातत्त्रव्याससदाशिवा-नताष्वशुद्धौ मन्त्रोचारवैलोम्यशुद्धिरस्तु खा-हेति प्रयोगः॥ २१४॥ अनन्तरम्

मनोविज्ञानवैकल्यात् प्रायिश्चत्तं तु यद्भवेत् । तच्छुंदयर्थं शिवे तत्त्वे मूलमन्त्रेण होमयेत् ॥ २१५॥

मानसेन प्रयोगेन

मनोविज्ञानं भावना, शिवतत्त्वमुक्ततत्त्वापे-क्षयात्र प्रमातृरूपम् ॥ २१५ ॥

एतच

शक्तयन्तेऽध्वनि संस्थितम्।

'शक्तयन्तं' समनान्तमुत्तीर्य शिवभद्वार-कस्य तावद्याप्तिकत्वात् ॥

अथाशेषवन्धभित्तेर्मुण्डान्तोर्ध्ववाहिन्याः प्राणशक्तेरधोवाहात्मकवन्धकत्वोपशमाय तद-नुकारिण्याः स्थूछदेहगतायाः शिखायाइछेद-मादिशति

१ ख॰ पु॰ तदिशुद्ध इति पाठः ।

तत्त्वत्रयविद्युद्ध्यन्ते शिखाच्छेदं तु कल्पयेत् २१६

कथं च

अध्वान्तस्थां परां शान्ता-मनौपम्यामनामयाम् । व्यापिनीं सर्वतत्त्वानां सर्वकारणकारणम् ॥ २१७ ॥ ध्यात्वा शिशोः शिखाये त

गत्वा ।शशाः ।शखाभ तु पुष्पामे जलविन्दुवत् ।

अध्वनोऽन्तेऽत एवाविद्यमानध्वान्ते पेंदे च स्थितां परां शान्तामिति शान्स्यतीतां सर्वो-पाधिक्षैण्यादनामयामकलङ्कां षण्णामपि कार-णानां कारणं शिशोः शिखाये ध्यात्वेति संगतिः॥ २१७॥

किं च

कर्तरीं शिखयामच्य शिखया च्छेदयेच्छिखाम २१८

१ ग० पु॰ मेदसिति पाठः । २ ख॰ ग॰ घ० पु॰ ध्वान्तोपदेशेति पाठः । ३ क॰ पु॰ वैरुक्षण्यादिति पाठः ।

शिखयेति नैष्कलेन शिखामन्त्रेण । इह विशेषानभिधानान्निर्वीजसबीजदीक्षाद्वयविष-यशिखाच्छेदनं न तु निर्वीजायामेव ॥ २१८॥

अथ

शिखां समर्प्य चान्यस्य निर्गच्छेत्स सशिष्यकः ।

तत्र च

स्नानं समाचरेच्छिष्यः

छिन्नशिखत्वात् ॥ तत्स्पर्शातु

गुरोराचमनं भवेत् ॥ २१९ ॥ स शिष्यसंपर्कत्वात्पराशयग्रहणाय वा स्नानमुद्धूळनं वाथ आचरेत्स्वेच्छया गुरुः ।

ततः

प्रविश्य सकलीकृत्य आत्मानम् । पूर्णया जुहुयाच्छिखाम् २२० २२३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताख्यटीकोपेतम्। १३७

उक्तव्याप्तिप्राणशक्तयनुकारिणीम् । अत्र च पूर्वसंवादितः पाशहोममन्त्रः प्रयोक्तव्यः २२०

इत्थं च

हुत्वा निर्गम्य चाचम्या-क्षाल्य सुक्सुवकर्तरीः ।

प्रविश्य सकलीकृत्य शिवहस्तानुपूजनम् ॥ २२१ ॥

कुर्वीतेत्वर्थः ॥

ततस्तु मण्डले पश्चा-त्पूजयेत्परमेश्वरम् ।

पुष्पादिभिरशेषैस्तु ततो विज्ञापयेच्छिवम् ॥२२२॥

भगवंस्त्वत्त्रसादेन अध्वषट्टव्यवस्थितम् ।

पञ्जं संग्रह्य संशोध्य शिखाच्छेदावसानकम्॥२२३॥ त्वन्मुखोक्तविधानं तु छेशतो वर्तितं मया ।

ग्रहणं पाशसूत्रात्खदेहाच । संशोधनं मलेभ्यः । वर्तितं संपादितम् ॥ २२३ ॥

किंच शिष्यमिष्टं धाम लम्भियतुं मया

त्वच्छक्त्येव तु गन्तव्य-माञ्ज ध्रुवपदं शिवम् ॥ २२४॥

एवकारो निरपेक्षः शक्तिपात एवात्र प्रभ-वतीति ध्वनति । एतच्च पञ्चमपटलान्ते निर्णे-ष्यामः। ध्रुवपदं सप्तमं परमिशवस्थानम् ॥२२४॥

तद्रथमेव

इदानीं योजने कर्म मयारभ्यते । ततोऽत्र

तवाज्ञानुविधायिनः । आज्ञा मे दीयतां नाथ शिष्यं संयोजयाम्यहम्॥२२५॥ २२७ %ो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताल्यटीकोपेतम् । १३९

तवाज्ञेति

'दीक्षणीयास्त्वया शिष्याः'

इत्यधिकारावसरे प्राप्ता ।

अथ

छब्धानुज्ञातमात्मानं

आज्ञालाभयुत्तयेव रुद्रशक्तिसमावेशात्

प्रहृष्टो निर्गतः पुरात्।

अर्घहस्तो व्रजेदिप्तम्

पुरादिति मण्डलक्षेत्रात्।

अथात्र

शिष्यमाहूय प्रोक्षयेत् ॥२२६॥

प्रोक्षितस्य

पूर्ववद्यासनस्थस्य सकलीकरणादिकम् ।

अन्तःकरणविन्यासं नाडीसंघानपूर्वकम् ॥२२७॥

क्रुंवा

पूजनं तर्पणं चामो मन्त्राणां च शिवस्य च ।

क्रुर्यात् । तर्पणं मूलापेक्षया वक्राङ्गा-नाम् ॥

दशभागविभागेन नचात्र द्रव्येयत्तानियम इत्याह

यथा द्रव्यानुसारतः ॥ २२८॥

यद्रक्ष्यति

'तिस्रः पश्च दशैका वा तिलैर्वाथ घृतेन वा।' (स्र ४।४४५) इति ॥ २२८ ॥

अथ ये निष्कलखरूपनिमजनेन सकल-तामुन्मज्ज्य भगवतोऽन्तरङ्गशक्तिरूपा वक्रा-ङ्गमन्त्रा भेदप्रथोत्थापनेन चिदात्मना संशुद्ध-त्वापादनेऽधिकृतास्तान्

> मन्त्रान्संशोधयेत्पश्चा-त्सकळीकरणे स्थितान् । सकृदाहुतियोगेन

मूलमन्त्रेणेवेतरमन्नशुद्धिरिति निर्णातमतः प्रणवनिष्कलोचारपूर्वं हृदाद्येकैकं जालन्तमु-चार्य 'भगवन् दीक्ष्यस्य निष्कलशुद्धधामप्र-थापरो भव स्वाहा' इति प्रयोगेन निष्कलधाम-विश्रान्तिभावनयाहुतिं द्यात् ॥

तत एतानिदं श्रावयेत्

अधिकारो विवैज्यंताम् २२९ सकलीकरणत्वेन

न कदाचित्पशोः पुनः।

सकलीकारो भवद्भिः कार्य इति शेषः २२९ एवं दीक्ष्यस्य मञ्जेकादशिकाशुद्धिमितिक-

एव दाक्ष्यस्य मन्नकादाशकाशुष्टिामातक र्तव्यत्वेनोक्त्वा देवीमाह भगवान्

> योजनीयं प्रयोगं तु अधुना कथयामि ते ॥२३०॥

योजनाये हितं योजनीयं, प्रकृष्टं योगिम-तिकर्तव्यतारूपं प्रयोगं चाधुना निःशेषपाश-

१ ख॰ पु॰ विस्रज्यतामिति पाठः । २ ग० पु॰ ग्रुद्धिमपि कर्तव्यत्वे॰ नेति पाठः ।

क्षपणे जाते सति 'ते' इत्यनुग्रहेकप्रवणतया भगवत्या एवैकत्याः परस्याः शक्तेर्योजनायां शक्तायाः कथयामि विमर्शपदं लम्भयामी-त्यर्थः॥ २३०॥

अस्य चाभ्यस्तज्ञानयोगदुष्प्रापदेशिकप्र-वरसाध्यत्वमिति दर्शयितुं, महता पीठिका-बन्धग्रहणेन योजनोपयोगि प्रमेयत्रयोदशकं सद्धरूणां हृद्यंगमीकार्यं निर्णेतुमुदाक्षिपति परमेश्वरः

ज्ञात्वा चारप्रमाणं तु
प्राणसंचारमेव च।
पिट्विधाध्वविभागं तु
प्राणैकत्र यथास्थितम् ॥२३१॥
हंसोचारं तु वर्णेश्व
कारणत्यागमेव च।
शून्यं समरसं ज्ञेयं
त्यागं संयोगसुद्भैवम्॥ २३२॥

१ ख० पु० प्रयोजनेति पाठः २ ख० ग० पु० करणत्यागेति पाठः । ३ क० पु० गसंभवम् इति पाठः

भेदनं च पदार्थानां भावप्राप्तिवशात्पुनः । आत्मविद्याशिवव्याप्ति-मेवं ज्ञात्वा तु योजयेत् २३३

इह

'तसिन्युक्तः परे तत्त्वे सर्वज्ञादिगुणान्वितः । शिव एको भवेदेवि अविभागेन सर्वतः ॥' (स्व० ४।४०१)

इति भाविनीत्या परभैरवैक्यापत्यात्मा योजना
पुर्यष्टकाहन्ताप्रशान्त्येव ग्ररोः कर्तव्या । पुर्यष्टके
च प्राणाश्रयं शून्याश्रयं च स्वप्तसोषुप्तयोस्तथा निश्चयादिति प्राणशून्यपद्योः प्रशमनीयत्वे चारस्य प्राणवाहस्य देशकालाभ्यां
प्रमाणमवश्यं ज्ञातव्यं, तत्रापि चारोहावरोहरूपसंचरणं ज्ञातसंचारस्य तत्रस्थोछङ्घनीयसमस्ताध्वपरिज्ञानमुपयोगि अध्वोछङ्घनमपि
ऊर्ध्वनद्गात्महंसोचारपरिज्ञानात्, तदुचारो
द्विधा स्वाभाविकः प्रायत्विकश्चेति, प्रायत्विके
तिस्मिन् नैष्कलैरकारोकारादिभिर्वर्णैः कार-

णानां ब्रह्मादीनां त्यागोऽपि ज्ञेयः, चकारात्त-दुचितकालत्याग इहानुहिष्टोऽपि वक्ष्यमाणो ज्ञातच्य एवः प्राणवच्च शून्यमपि प्रशमनी-यत्वाउज्ञेयमेव परभैरवैक्यात्मयोजनं च मन्ना-त्मनाड्यादिसामरस्यज्ञतिपूर्वकं, सामरस्यज्ञानं साम्यज्ञतिपूर्वकमिति साम्यात्मविषुवत्खरू-पमपि भविष्यति, अकाराद्युन्मनान्तं द्वाद-शविधं ज्ञेयमपि मन्त्रोचाराङ्गतया ज्ञेयमेव. त्यागाय चैतज्ज्ञेयमिति त्याग उक्तः, स च तत्तदशासंयोगपूर्वकः तत्तदशात्यागे चोध्वीध्वी-रोहात्मोद्भवोऽपि ज्ञातव्यः, यावचैषां यन्थीनां भेदनं न वृत्तं न तावत्तत्त्यागेनोध्वीं द्ववो घटते भेदनं च ज्ञानयोगाभ्याम् । यद्वक्ष्यति

'मेदयेज्ज्ञानग्रुलेन····।'(ख॰ । ४।३३४) इति । तथा

> 'भेदयेनमञ्जञ्जलेन मुद्राभावयुतेन तु।' (ख०। धा३५६)

इत्यादि । तच्च भावस्य दृढारूढप्रतिपत्यात्मन-स्तत्तच्छब्दाद्यनुभवात्मनश्च वक्ष्यमाणस्य प्रा-

१ ख॰ ग॰ घ॰ पु॰ तत्तदृशांशयोगेति पाठः ।

सिवशाद्भवति । एवमियज्ज्ञानपूर्वं प्राणे शून्ये च प्रशमितेऽपि आत्मतत्त्वस्थैतावदुत्तीर्णा शुद्धात्मदशानुभवरूपा, विद्यातत्त्वस्य चोन्म-नाविश्रान्त्यात्मा, शिवतत्त्वस्यापि च पर-तत्त्वसमावेशरूपा व्याप्तिरवश्यं ज्ञेयेति, — इयत्प्रमेयपरिज्ञानमागमतोऽनुभवतश्च योज-नायामुपयोगीत्याशयेनात्र वाक्ये ज्ञात्वेति द्विरुपात्तम् ॥ २३३ ॥

यथोदिष्टं निर्णेतुमाह तद्विभागं प्रवक्ष्यामि यथा ज्ञायेत तत्त्वतः ।

विभागो विभजनमसाधारणेन रूपेण विवेचनस्रक्षणम् । प्रकारभेदकथनमपि यथासं-भवम् ।

तं क्रमेणाह

षट्त्रिंशदङ्कुखश्चारो

हृत्पद्माचावशक्तितः ॥ २३४॥

तुटिषोडशमानेन कालेन कलितः प्रिये।

यावच्छब्दे तलोप ऐश्वरः । आद्येनार्धेन देशतो द्वितीयेन कालतश्चारप्रमाणमुक्तम् । शक्तिरिह भाविनीत्या समनान्ताभिष्रेता । तु-टिश्चषकषड्भागरूपस्य प्राणापानवाहस्य द्वात्रिं-शत्तमोंऽशः ।

अथ प्राणसंचारमाह

संचरन्तं विभागेन

यथावत्तं शृणुष्व मे ॥ २३५॥

तिमति प्राणं ताल्वादिस्थानानुसारिणा विभागेन यथावत्स्वानुभवसाक्षिकं सम्यक् च-रन्तं शृणु कथितमन्तिनभालय ॥ २३५॥

> हत्पद्माचावद्यनं भागमेकं त्यजेत्तु सः । नासिकाग्रे द्वितीयं तु शक्तयन्ते तु तृतीयकम्॥२३६॥

तत्रस्थो विनिवर्तेत यावत्तत्वं न विन्दति । विदिते तु परे तत्त्वे तत्रस्थोऽपि न वाध्यते॥२३७॥

एतच्छास्त्रप्रियया मन्नोदयस्थानाद्धत्प-द्मात् प्रभृति । अयनमिति कालाधिकारवक्ष्य-माणया 'प्राणे दिनोदय' इति स्थित्या प्राणा-दित्यस्य मध्याद्वगताश्रयं ताल्लस्थानमष्टादशा-ङ्गलान्तमिह विवक्षितम्। तच मायाप्रन्थ्या-त्मकं रुद्रस्थानं दुर्भेदमिलशिक्षिततद्नुप्रवेश-स्य तु मध्यनाड्या नासिकायं भ्रमध्यमैश्वरं स्थानं प्राप्तोति, एवमप्यभिन्नभ्रुप्रन्थेस्तस्मिन् नासिकाये। द्वितीयमिति षडङ्गुलं भागं त्यजेत्, तत्त्रवेशमनासाद्य पार्श्वनाडीद्वयेन यावच्छि-क्षिततद्नुप्रवेशस्य तु शक्तयन्तं ब्रह्मबिलप-र्यन्तमाश्रयति, तथाप्यस्वीकृतशाक्तवलस्य श-त्त्यन्ते तसिंस्तृतीयं भागं द्वाद्शाङ्गळं त्यजेत्, तत्रान्तरज्ञस्य ब्रह्मरन्ध्रेणाधः प्रसरेत्, एतदेव

९ ख॰ पु॰ अस्वात्मीकृतेति पाठः ।

तत्रस्थेत्यादिना श्लोकार्धेनोक्तमत एवासादित-शाक्तवलः समग्रग्रन्थिसंचाराभिज्ञः परस्मिस्त-स्वे विदिते। तत्रेत्युंकेषु ग्रन्थिस्थानेष्वपि स्थितो न वाध्यते न देहादिप्रमातृतावैवश्यमेतीति यावत्। अतश्च परतत्वज्ञतिपर्यन्तः प्राणसंचारः शिक्षणीय इति पिण्डार्थः॥ २३७॥

अत्रैव संचारे पारिभाषिकीः संज्ञा उद्ध-टयति

> शक्तया चाधो यदा गच्छे-दबुधस्तु तदा भवेत् ।

्र शक्तिपर्यन्तेऽपि पदे छब्धे तस्वेऽनारो-हात्।

यदा तु तदारोहाय

हृद्गतः पुनरुत्तिष्ठे-

हुध्यमानः स उच्यते ॥२३८॥

ततश्च

शक्तिं प्राप्य बुधो ज्ञेयः

१ ख॰ पु॰ तत्रसक्तेति पाठः । २ ख॰ पु॰ ग॰ पु॰ रोहणादिति पाठः ।

ततोऽपि शाक्तवल्लाभात् तत्त्वारोहयुक्ति-ज्ञस्य

व्यापिन्यंशे प्रबुद्धता ।

यदा तु ततोऽप्यूर्ध्वमारोहति तदा सम-नापर्यन्तमशेषमध्वानम्

अतीतः सुप्रबुद्धस्तु

परतत्त्वानुलाभात् । अबुद्धरूपतैवेति केचित् तदसत् तस्येह प्राकरणिकत्वेऽपि सुप्रबुद्धैक-रूपत्वात्, अन्यथा गुरुत्वायोगात् ।

अस्य च

उन्मनस्त्वं तदा भवेत् ॥२३९॥ मनःसंस्कारस्यापि क्षयात् ॥ २३९॥ किंच

न कालो न कला चारो न तत्त्वं नच कारणम्। सुनिर्वाणं परं शुद्धं गुरुपारम्परागतम् ॥ २४०॥

१ ख॰ पु॰ उन्मनालमिति पाठः।

तिद्वदित्वा विम्रुच्येत गत्वा भूयो न जायते।

कालस्तुट्यादिः परार्धान्तः, कला निवृ-त्यादिका, चारः प्राणवाहः, तत्त्वं पृथिव्यादि, कारणं ब्रह्मादि, सुनिर्वाणमिति पराद्यमय-त्वात् अत एव परं शुद्धं शुद्धाशुद्धसदाशिवादि-पदादिप प्रकर्षात गुरूणां परमपरेव पारम्परं परभेरवतच्छक्तिसदाशिवेशांन-तश्रीकण्ठादि-रूपं तत आगतम् । विदित्वेति अनुभूय, विमु-च्यते इति जीवन्नेव विमुक्तः स्यात्, गत्वेति देहान्ते तदैकात्म्यमेति ॥

अथाध्वषद्भविभागमाह अध्वषट्कं यथा प्राणे संस्थितं कथयामि ते ॥२४१॥ आपादान्मूर्घपर्यन्तं चितेः संवेदनं हि यत् ।

१ क॰ पु॰ ईशानानन्तेति पाठः।

भुवनाध्वा स विज्ञेय-स्तत्त्वाध्वा च तथेव हि ॥२४२॥

इह तस्य भावस्तननात्तत्वमिति व्यत्पत्त्या निरुक्तया च विशेषनिष्टः सामान्याभासः शरीरभुवनभावविरचनाहेतुः तत्त्वम् तदाभोगः शरीरभुवनादिर्यथा देहमृहारुपाषाणादौ का-ठिन्याभासः पृथिवीतत्त्वमेवमन्यत् । सामा-न्याभासश्च चिद्धित्तौ भाति परचिद्धमौ च सर्वं चिदेकरसमिति न कोऽपि विभागस्ततः 'प्राकु संवित्प्राणे परिणता' इति न्यायात् प्राणसंकोचिन्यास्तस्याः प्राणत्वारोहेण देह-मप्यश्रवानायास्तत्वप्रतिभासरूपं स एव तत्त्वाध्वा घटते इत्यभिप्रेत्यापादान्मुर्धान्तं यचितेः संवेदनं तत्तत्काठिन्यादिप्रतिभा-सरूपं स एव तत्त्वाध्वा भुवनाध्वा चेत्युक्तम्। तत्त्वसत्त्रयेव च भुवनसत्तापि सीक्ष्म्येणा-नुमीयते । प्राणचारो हृद्याच्छत्त्यन्तं षद्-त्रिंशद्कुल उक्तः । अध्वषद्कविभागस्तु प्रा- णैकत्रेति समस्तदेहव्यापिसूक्ष्मप्राणमात्र ए-वोहिष्टो नतु प्राणचार इत्यापादादित्यादिका युक्तैवोक्तिः। तत्त्वानां चोद्देशान्तेश्रीमतङ्गेऽप्यु-कम्॥

> 'तत्त्वं वस्तुपदं व्यक्तं स्फुटमाम्नायदर्शनात् । ततमेतेन वा यसात्तत्त्वं तत्त्वसंततौ ॥'

इति । तथा

'शिवाद्यवनिपर्यन्तो योऽयमध्यातिविस्तृतः । स समस्तश्रितो ज्ञेयो नाशिवत्वाद्विम्रुच्यते ॥'

इति ॥ २४२ ॥

प्राणे कलाध्वस्थितिमाह

कलाकितसंतानः

प्राणः संचरते सदा ।

कळाभिः कळितो व्याप्तः संतानः प्राण-वाहो यस्य ॥

अस्य हि

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च अधोभागे प्रवर्तिके ॥ २४३ ॥

विद्या शान्तिस्तथा चोर्ध्वे शान्त्यतीता त्वधिष्ठिका ।

'आ पादान्मूर्धपर्यन्तम्' इत्युक्त्वा समस्त-देह्रज्यापी सामान्यप्राणनारूपः प्राण उद्दिष्टो यस्य प्राणापानाचात्मिका विशिष्टा वृत्तयः, ततोऽधोभागप्रवर्तिके इत्यादिकं संगतमेव। ये तूर्ध्ववाहिप्राणाश्रयमेतत् इत्यभिप्रायेण अधोभागप्रवर्तिके इति पठित्वा अधोभागे प्रवृत्तिरवस्थितिर्विद्यते ययोरित्यादि श्ळिष्टं व्याचक्षते, तेषां शक्तया चाधो यदा गच्छेदिति (श२३८) पूर्वोक्तं विस्मृतं, जडस्य च शक्तया-त्मककलाव्यापकत्वमुक्तं नतु विपर्यय इला-स्तामेतत् । एवंप्रायं व्याख्यानं बहु अस-मञ्जसं टीकाकृतामस्ति तत्त्वयमेवान्वेष्टव्यं यन्थगौरवभयात् प्रतिपदं नोन्मीछितं किय-न्मात्रं तु द्शितम्॥

हेयहान्या शिष्याणामुपादेये धीः प्ररोह-त्विति कलातीतं पदं निरूपयितुमाह तद्तीतः परो भावः

शान्यतीतामपि अतिकान्तः शुद्धात्मद-शारूपः स्रभाव इत्यर्थः ।

अत एवोन्मनापरतत्त्वात्मकशक्तिशक्तिम-त्सामरस्थात्मकम्

तदूर्ध्वं पदमव्ययम् ॥ २४४ ॥ यत्प्रात्यर्थमियान् शास्त्रसंरम्भः ॥ २४४ ॥ प्राणे निवृत्त्यादिकलास्थितिमुक्त्वा मन्त्र-कलास्थितिमप्याह

> एवं विन्दुकला ज्ञेया नादशक्त्यात्मिकाश्च याः । व्यापिन्याचात्मिका याश्च व्याप्यव्यापकभेदतः॥ २४५॥ प्राणेकसंस्थिताः सर्वाः

अकारोकारमकारात्मानः कलाः प्राणैः सर्वेरुचरन्य उपलभ्यन्ते, यास्तु विन्द्राचाः समनान्ताः क्रमेण व्याप्यव्यापकंभावेन स्थि-

१ ख॰ पु॰ व्यापकत्वेनेति पाठः ।

२४७ %ो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्थोताख्यटीकोपेतम् । १५५

ताः ताः सर्वाः प्राणे स्थिता ज्ञेयाः प्रयत्नेनानु-भवितव्याः । चिन्दुनादव्यापिनीनां तिसृणां प्रधानतया इह उद्देशोऽर्धचन्द्रादिशक्तीनां यथायोगमेतदन्तर्भृतत्वेन प्राधान्यात् ।

अत एव

षट्त्यागात्सप्तमे लयः ।

सर्वोपलभ्या अकारोकारमकारकलाः, यो-गगम्यास्तु बिन्दुनादन्यापिन्य इत्यासां षण्णा-मपि त्यागात्परमयोगिनां सप्तमे परशक्तिमति परतत्त्व एव 'लयो' विश्वान्तिः कार्यो॥

एतदुपसंहत्यान्यदवतारयति

कळाध्वेवं समाख्यातो वर्णाध्वानं निवोध मे ॥२४६॥

तमाह

वर्णाः शब्दात्मकाः सर्वे जगत्यस्मिश्चराचरे । स्थिताः पञ्चाशता भेदैः शास्त्रेष्वानन्यकोटिषु ॥२४७॥ शब्दात्प्राणः समाख्यात-स्तस्माद्वणास्तु प्राणतः । उत्पद्यन्ते ठयं यान्ति यत्र शब्दो ठयं गतः ॥२४८॥

आनन्त्येन कोटिसंख्येषु शास्त्रेषु पश्चाशता भेदैर्मातृकारूपैः 'चरे' जङ्गमे वाग्वति 'अचरे' चान्तःसंज्ञे स्थावरे तत्तद्व्यक्तवाच्याक्षराद्य-भिव्यञ्जके वर्णाः स्थिताः, ते च 'शब्दात्मकाः' शब्दनरूपाः, शब्दोऽपि प्राणनात्मा ध्वनिसत-त्वश्च प्राणोऽत एवास्माद्धनिरूपाद्वर्णा जायन्ते, यत्र च शब्दात्मा प्राणो ठयं याति तत्रैव वर्णा ठीयन्ते,–इति प्राणनात्मनि प्राण एव वर्णाध्वा स्थितः ॥ २४८ ॥

यतश्च वर्णानां प्राणस्य चैकत्र लयस्ततः

शब्दातीतो वरारोहे तत्त्वेन सह युज्यते । युक्तः सर्वगतो देवि धर्माधर्मविवर्जितः ॥ २४९ ॥

नाधो निरीक्षंते मृयः शिवतत्त्वं गतो यदा ।

तत्त्वेन परमशिवेन सह 'युज्यते' ऐक्यमेति, अत एव सर्वगतो 'धर्माधर्माभ्यां' प्राणा-पानाभ्यां शुभाशुभाभ्यां च रहितः। अध इति इदन्तारूपो भेदः। यदेति यतः॥

एतदुपपादयति

अधो वै यात्यधर्मेण धर्मेणोध्वं व्रजेत्पुनः ॥२५०॥ विज्ञानेन द्वयं त्यक्त्वा सर्वगस्तु भवेदिह ।

अधर्मेणाशुभेनाधः स्थावरान्तमपानारेमदेहभूमिं, धर्मेण ग्रुभेन देवयोन्यादितां,
प्राणात्मना तु शत्त्यन्तं व्रजति । एतद्वयं तु
विशिष्टेन शिवैक्यात्मविमशीत्मना ज्ञानेन
त्यक्त्वा इहेति देहावस्थितोऽपि सर्वगः शिवो
भवति ॥

१ क॰ पु॰ निरीक्षित इति पाठः । २ ख॰ पु॰ अपानेनानात्मेति पाठः ।

उपसंहरति वर्णाध्वैवं समाख्यातः

अथ

पदाध्वा प्रोच्यतेऽधुना ॥२५१॥ एकाशीतिपदान्येव विद्याराजस्थितान्यपि । वर्णात्मकानि तान्यत्र वर्णाः प्राणात्मकाः स्थिताः२५२ तस्मादेवं पदान्यत्र तानि प्राणक्रमेण तु ।

एकस्मिन्नपि विद्याराजे नवात्मन्येकाशीति-पदानि प्राग्विभक्तनीत्या यानि स्थितानि तान्यपीदानीमेव निर्णीतनीत्या वर्णात्मकानि, वर्णाश्च प्राणरूपास्तदात्मकत्वात् पदानाम् २५२

पदाध्वेवं समाख्यातः

अथात्र

मन्त्राध्वानं निवोध मे ॥२५३॥

मन्त्रेकाद्शिका या तु

निर्णीतं चैतत्पूर्वमेव ॥ २५४॥

तमाह

सा च हंसे व्यवस्थिता।
पदेकादिशका सा च
प्राणे चरति नित्यशः॥२५४॥
'हंसे' मध्यमे प्राणे नैष्कलवक्राङ्गरूपा 'मन्नेकादिशका' स्थिता यसात् 'सा पदेका-दिशका' निलोचरिककलकलारूपविश्रान्ति-हेतुर्बद्वादिवाचकाकारादिसमनान्तपद्रूपा ।

पतानि पदान्याह अकारश्च उकारश्च मकारो बिन्दुरेव च । अर्धचन्द्रो निरोधी च नादो नादान्त एव च ॥२५५॥ शक्तिश्च व्यापिनी चैव समनैकादशी स्मृता । निष्कलनाथेऽकारकला यादृश्यस्ति यादृशं चैतत्कलानां रूपं तदृदृर एव निर्णेष्यते॥२५५॥ एकादशिकाया अस्या अध्वरूपतां दर्शयि-तुमाह

> उन्मना च ततोऽतीता तदतीतं निरामयम् ॥ २५६ ॥

तत इति तां समनामतीता, तद्तीतमिति तामुन्मनामतिशयेनेतं गतं तद्भिन्नम् । उन्म-नापरतत्त्वप्राप्तिहेतुत्वात्पदवर्णोदीनामिव मन्ना-णामप्यध्वतेति यावत् ॥ २५६ ॥

उपसंहरति

मन्त्रा एवं स्थिताः प्राणे

बहिःस्थूलरूपस्याप्यध्वप्रपश्चस्य मौन्नक-लोचारणे सूक्ष्मरूपतया मन्नोचिचारयिषा मन्नविश्रान्तिदशायोगे पररूपतया मन्नोपयिक एवोपलम्भो भवतीत्याशयेन पर्यन्ते मन्नाध्वा निर्णीतः॥

क्रमप्राप्तः

१ ग० घ० ङ० पु० मन्त्रकलोचारेणेति पाठः ।

हंसोचारस्तथोच्यते ।

तमाह

हकारस्तु स्मृतः प्राणः स्वप्रवृत्तो हळाकृतिः ॥२५७॥

योऽयं हलाकृतिरनच्को हकारोऽनाहत-ध्वन्यात्मा

'खयम्रचरते देवि·····।' (स्र० ७५८) इति भाविनीत्या स्वप्रवृत्तः

'नादाख्यं यत्परं बीजं………।'

इति तन्नान्तरोक्तद्दशा सर्वस्य खतः स्फुरन् स एष प्राणः प्राणनापरपर्यायो जीवः स्मृतो ग्रहपारम्पर्येणाविच्छेदेनाधीतः । अथ च धूलि-भेदानुसारेण हलाकृतिरशेषं विश्वं गर्भीकृत्य कुण्डलिन्याकारः प्रसुप्तभुजगरूपः । 'खप्रवृत्तः' इति खयमेव नादामश्रहूपतां निमज्य प्राणा-समकं रूपमाविश्यं स्थितः । यतः पारमेशी बोधाख्या शक्तिर्विश्वं गर्भीकृत्य परा कुण्डलिका सती विमश्रहूपतया नादारमवर्णकुण्डलिका-

१ ख॰ पु॰ दिशेति पाठः ।

त्मनौ स्फुरित्वान्तर्निमज्जितेतत्खरूपा प्राण-कुण्डलिकात्मेतया भातीत्याम्नायः । एवं च व्याख्यातरूपः प्राण एव हंस अर्ध्वमधश्च खरसेन वहन् हानसमादानधर्मकहकारसकार-विमर्शरूपतया स्फुरणात्॥ २५७॥

अथात्रेव वर्णैः कारणलागं निर्णेष्यन् वर्णोचारं तावन्निरूपयति

> अकारेण यदा युक्त उकारचरणेन तु ।

मकारमात्रया युक्तो वर्णोचारो भवेत्स्फुटः ॥२५८॥

योऽयं नादात्मनो हंसस्य नित्यप्रवृत्त उचारः स एव स्फुटो वर्णोचारो भवति, कथम-कारेणानच्कहकारस्याभिव्यक्तिहेतुना शिरो-रूपेण यदा युक्तस्तदा उकार एवोर्घ्याधः-संचारकत्वाचरणरूपस्तेन तथा विन्द्रादिप्रमे-

१ क॰ पु॰ त्मतयेति पाठः।

२ ख॰ ग॰ पु॰ कारूपतयेति पाठः ।

२५९ स्रो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्द्योताख्यटीकोपेतम् । १६३

यासूत्रकानुसाररूपमकारमात्रया यदा युक्तः, ईदृशो हि उच्चरन्नसौ सर्वेरुपलभ्यते ॥ २५८ ॥

अथ च

बिन्दुः शिरःसमायोगा-त्सुस्वैरत्वं प्रपद्यते ।

उक्तरूपो वर्णोचार एव योगिनां श्रूमध्येऽ-कारादिमात्रात्रयस्तीकृतनिःशेषभेदसंपिण्डिता-विभागवेदनात्मकविन्दुरूपतामाश्रिस्य शिरःस-मायोगादिति शिरिस ठठाटस्ये प्रशाम्यद्वेय-प्राधान्येऽर्धचन्द्रे प्रशान्तवेद्यप्रधानतया ऊर्ध्वो-न्मुर्खेत्वेन स्पष्टरेखात्मिन अयोगिनो नादपर्थं-प्रवेशरोधकत्वात्निरोधिकासमाख्ये सम्यगा-समन्तात् योगात्तत्तरपदारोहात् सुस्वर्रत्वं गुणीकृतवेद्यभेदप्रधानेश्वरपदं समस्तवाचका-विभेदविमर्शप्रधानान्नादनादान्तभूमिं गृह्णा-तीस्थरंः॥

१ ग० पु॰ सखरलमिति पाठः । २ ख॰ पु॰ उन्मुखेति पाठः ।

३ ख० ग० पदेति पाठः । ४ क० पु० सखरलमिति पाठः ।

अतश्चेयत्पदमारूढस्य नादोऽस्य वदनं प्रोक्तः

यतः प्रोक्तनीत्यानाहतध्वनिपरमाथोंऽयं हंस-स्ततो वर्णोचारात्मतादशायामपि छछाटमध्ये नाद एवास्य वदनिमव वदनं मुख्यमङ्गम् ॥ युक्तं चैतद्यतः

क चत्रधतः

वदनं शब्दमीरयेत् ॥ २५९ ॥ नादरूपं वदनं कर्त्त शब्दं नादान्तात्मान-मीरयेद्वह्मरन्त्रतले प्रेरयेत्तद्भपतया स्फुरेत् ॥

न केवलमेवमयं नादात्मा प्राणः शिरो-वदनचरणयुक्तो नदेन् हंस इत्युक्तो यावत्

> अनेनेव च योगेन हंसः पुरुष उच्यते । ब्रह्मविष्ण्वीशमार्गेण चरन्वे सर्वजन्तुषु ॥ २६० ॥

१ ख॰ पु॰ प्रनदन् इति पाठः।

पुरुषः क्षेत्रज्ञोऽनेनैव मध्योध्वमार्गारोहणा-तमना योगेन सर्वजन्तुषु हृत्कण्ठश्रूमध्यल-लाटमार्गेण प्रसरन्नधरभूमिहानोध्वपदसमा-दानरूपो हंस उच्यते । वक्ष्यति चाप्रे

> 'शिवो धर्मेण हंसस्तु सुर्यो हंसः प्रभान्वितः ।' (स्व०७। २९)

इत्युपक्रम्य

'आत्मा वै हंस इत्युक्तः प्राणी हंससमन्वितः ॥' (ख० ७ । २९)

इति । एतच तत्रेव व्याख्यास्यामः ॥ २६० ॥ एवं नादान्तरूपतां गृहीत्वा

शक्तितत्त्वे लयं याति

नादान्तरूपतां प्रशमय्यानन्दस्पर्शात्मतां ब्रह्मविले श्रयति ॥

ततोऽपि शिवपद्समाविविक्षावष्टमभात्मना विज्ञानेनोर्ध्वतां त्रजेत् ।

कथम् व्यापिनीं समनां त्यक्त्वा अत्रेदुन्मनया शिवम् ॥ २६१॥

शक्तौ स्पर्शमनुभूयोध्वप्रवेशयुक्तया व्या-पिन्यां त्वक्केशपदे व्याप्तिं लब्ध्वा तद्ध्वें शिखाकेशस्थाने सामनसे पदे मनतव्याभा-वान्मननमात्ररूपतया स्थित्वा ततोऽप्यूर्ध्व हंसः शुद्धात्मरूपो मननोह्यद्वनस्वभावो युग-पदशेषविश्वाभेदप्रकाशात्मकोन्मनाशक्त्याश्र-येण शिवं ब्रजेचिदानन्दघनपरभैरवसमापर्ति श्रयेत् ॥ २६१ ॥

एवं च

शिवतत्त्वगतो हंसो न चरेत

शिवाख्यं तत्त्वं परमशिवो न चरेन्न संको-चेन प्रसरेत ॥

अपि त

व्यापको भवेत्।

शिवादिक्षित्यन्ताशेषविश्वात्मना तदुत्ती-र्णेन च रूपेण स्फ्ररेदिलर्थः ॥

१ ख॰ पु॰ समरसे इति पाठः।

२६३ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्थोताख्यटीकोपेतम् । १६७

उपसंहरति

हंसोचारः समाख्यातः

कारणैश्च समन्वितः ॥२६२॥

कारणेर्ब्रह्मादिभिः, चकारादकारादिवर्णेर्व-स्तुगत्या संभवद्भिः सम्यगन्वितो मिश्रितः ॥

इदानीं वर्णेः कारणत्यागं निरूपयति, तत्र

हकारः प्राणशक्त्यात्मा

प्राणशक्तेरात्मोक्तस्थित्या जीवितरूपः।

एतस्य शिरोरेखात्मा

अकारो ब्रह्मवाचकः ।

हृदि त्यागो भवेत्तस्य

वाचकोचारणान्त इति यावत्॥

एवमुत्तरत्र

उकारो विष्णुवाचकः ॥२६३॥ कण्ठे त्यागो भवेत्तस्य

मकारो रुद्रवाचकः।

तालुमध्ये त्यजेत्तं तु

स्रजेदिति कर्तप्रस्ययस्तुशब्दश्च रोद्रप्रन्थ्यु-स्रङ्गनेऽवधातव्यमिति सूचयति ।

विन्दुश्रीवेश्वरः स्वयम् ॥२६४॥

अभेदोत्तयाकारादिवदितःप्रभृति न पृथ-ग्वाच्यवाचकतेति दर्शयति ।

त्यागस्तत्र भ्रुवोर्मध्ये

विधीयते इत्युत्तरस्यं संबध्यते । अर्धच-न्द्रनिरोधिकान्तास्येव व्याप्तिः ।

नादे वाच्यः सदाशिवः।

तद्भेदेन विमृश्येत्यर्थः॥

छछाटान्मूर्धपर्यन्तं

त्यागस्तस्य विधीयते ॥२६५॥

नादस्थैव नादान्तान्ता व्याप्तिर्विधीयते यो-गिभिर्यक्षेन कियते ॥ २६५ ॥

अथ याः सूक्ष्मानुभावगम्याः

राक्तिव्यापिनीसमना-स्तासां वाच्यः शिवोऽव्ययः । २६७ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताख्यटीकोपेतम् । १६९

सदाशिवापेक्षयायमञ्ययः परमशिवापे-क्षया तु सञ्यय एव ॥

तत्र

मूर्धमध्ये त्यजेच्छिति

तदूष्वें व्यापिनीं खजेत्॥२६६॥ व्याख्यातस्पर्शानुभूखन्ते इखर्थमेवं व्या-

ख्यातम् ॥ २६६ ॥

मननमात्ररूपानुभवान्ते

समनाम्

तदृर्ध्वे त्यजेदित्येवम् ॥

एवमियद्ध्वातिक्रान्त्या प्राप्तग्रुद्धात्मखरू-पस्य योगिनः

उन्मनां त्यक्त्वा

षट्त्यागात्सप्तमे लयः।

भवतीति शेषः । व्याख्यातरूपोन्मनाश-त्त्यनुप्रवेशेन परमशिवीभाव एवोन्मनात्यागः। एवं च षण्णां ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवशि-वाख्यानां कारणानां त्यागाद्विश्रान्तिपूर्वमुङ्ध-

१ क॰ पु॰ एवमाख्यातमननेतिपाठः ।

ङ्वनात् सप्तमे परमशिवे लयः समापत्ति-र्भवति ॥

एतद्धिकावापेनोपसंहरित सूक्ष्मसूक्ष्मतरेर्भावै-रेवमेवं त्यजेत्प्रिये ॥ २६७ ॥ स्थूळस्थूळतरेर्भावै-र्नानासिद्धिफळप्रदेः ।

अवरोहक्रमेण यथोक्तवाच्यवाचकात्मानो भावाः पदार्था ये वक्ष्यमाणयुक्तया स्थूल-स्थूलतरास्तत्तत्सिद्धिप्रदाः स्थितास्तैरेवारोह-क्रमेण यथोत्तरं स्क्ष्मस्क्ष्मतरेरुपलक्षितम्। एवमिति सर्वमध्वानम्, एविनत्युक्तयुक्तयेव त्य-जेत्, तैस्त्यज्यमानेरुपलक्षिता ये स्क्ष्मस्क्ष्म-तरा आरोहक्रमेण यथोत्तरं त एव तैः करणभूतैरेविमिति प्रदर्शितनीत्या एविमिति यथोक्तं त्यजेत्। स्थूलानां सिद्धौ स्क्ष्माणां मुक्तौ हेतुत्विमत्यिषक्षमत्रोपक्षित्तम्॥ २६७॥ २६९ स्त्रो०] श्रीक्षेमराजाचार्यक्रतोह्योतास्यटीकोपेतम् । १०१

तत्र

सूक्ष्मोऽत्यन्तं परो भाव-स्त्वभावः स विधीयते ॥२६८॥

परो भावः परा सत्ता परमिशवेऽत्यन्तं सूक्ष्मो विज्ञेयः सर्वकारणं चेत्यर्थः । स चाशेषभावप्रक्षयात्मकत्वादभावः॥ २६८॥

नच सं एवेदृग्यावत् उन्मना त्वपरो भावः

परभावापेक्षया स्वात्मविमर्शरूपतया किं-चिदौन्मुख्यादुन्मना अपरो भावो महासत्तात्मा सूक्ष्मो भावोऽभावश्चेति समन्वयः॥

स्थूलस्तस्यापरो मतः।

तस्योन्मनाख्यस्य खभावस्य यः संबन्धि-तया व्याप्यव्यापकरूपतया नतु ततः पृथक्त्वे-नापरः समनाख्यस्तद्पेक्षया स्थूळोऽकाराद्य-पेक्षया तु सोऽपि सूक्ष्म एवान्यथा सूक्ष्म-सूक्ष्मतरेरिति बहुवचनं न युज्यते ॥

१ ख॰ पु॰ त्रसौ इति पाठः।

तस्यापरं पुनः श्रून्यं

तस्येति समनात्मनो भावस्यापरं व्यापिनी-रूपं शून्यमशेषभावासूत्रणरूपं महाशून्य-मित्यर्थः । पुनःशब्देन समनात्मकं तावन्निः-शेषभावाभावासूत्रणरूपमेकं शून्यमिदं तु सर्वभावाभावाभासनभित्तिकल्पं द्वितीयमि-स्युक्तम् ॥

अत एव च

संस्पर्शे च ततोऽपरम् ॥२६९॥

शक्तिपदमित्यर्थात् ॥ २६९ ॥ ततोऽपि

शब्दो

नादान्तात्मा नादरूपश्च । ततोऽपि

20

ज्योतिः

व्याप्तिनरोधिकार्धचन्द्रपदो बिन्दुः।

ततो मन्त्राः

कारणा भुवनानि च।

मन्ना मकारोकाराकारवर्णपरामशीत्मानो वाचकौः, तद्वाच्या रुद्रोपेन्द्रब्रह्माणः कारणानि तदाश्रयभूतानि च तत्त्वानि भुवनानि च क्रमे-णात्यन्तं स्थूलतमानीत्यर्थः।

तदाह

पञ्चभूतात्मभुवनं

कारणैः समधिष्ठितम् ॥२७०॥
पश्च भूम्यादीनि स्थूलस्क्ष्मादिरूपतयात्मा
कारणं यस्य भुवनस्य । मायाविद्यादिपदेऽपि
हि भुवनानि सन्ति नच तत्र स्थूलभूतारब्धानि, तेषां च स्क्ष्मभूतारब्धानामपि
स्नाधिष्ठातृकारणापेक्षया स्थूलत्वमेव, वस्तुतस्तु एषां भुवनादीनां शिवरूपत्वमेव ।
यथोक्तमन्यत्र

'भ्रुवनं विग्रहो ज्योतिः खं शब्दो मत्र एव च । विन्दुनादादिसंभिन्नः पड्डिधः श्चिव उच्यते ॥' इति । आरुरुक्षून् प्रति तु स्थूलस्थूलतरैरि-त्याद्युक्तम् ॥ २७० ॥

यदुक्तं 'स्थूला भावाः सिद्धिदाः' इति तत्रोक्तक्रमप्रातिलोम्येन सिद्धिभेदं विभज्य दर्शयति

> भुवनं चिन्तयेद्यस्तु वक्ष्यमाणेकरूपकम् । भुवनेशत्वमाभोति

वक्ष्यमाणमिति भुवनाध्वनि भुवनेशस्वं कालाभ्यादिरूपस्वम् ॥

यस्तु परो योगित्वादेतद्भवनं वक्ष्यमाणं विग्रहाद्यपि शिवरूपतयेव पश्यति सः

शिवंध्यात्वा तु तन्मयः॥२७१॥

शिवस्य च चिदानन्दघनतयैव ध्यानं नत्वाकारेण । अन्येषां तु ब्रह्मादिकारणानां च

साधने विग्रहं सरन्।

१ ख॰ पु॰ ध्यानं कृत्वेति पाठः ।

पूर्वोक्तलक्षणं यश्च

तन्मयत्वमवाप्नुयात् ॥ २७२ ॥

पूर्वमित्यासननिर्णयावसर उक्तं, यश्चेत्वत्र स इत्यध्याहार्यः ॥

> मन्त्रेश्च मन्त्रसिद्धिस्तु जपहोमार्चनाद्भवेत् ।

आराधितैरिति शेषः ॥

अतश्च जपादिना पूर्वमेव ये साधिता मन्त्रा अङ्गब्रह्माचाः

पूर्वोक्तरूपकध्याना-

त्सिद्यन्त्यत्र न संशयः ॥२७३॥

एषां पूर्वमेव ध्यानं, साधनफलं चाम्रे भविष्यति ॥ २७३ ॥

> ज्योतिध्यानातु योगीन्द्रो योगसिद्धिमवाप्तुयात् ।

ज्योतिर्विन्दुः। योगसिद्धिरतीतादिज्ञनाम्॥

योगप्रकर्षातु

तन्मयत्वं यदाप्तोति योगिनामधिपो भवेत् ॥२७४॥

अधिप इति भगवदीश्वररूपः॥ २७४॥

शब्दध्यानाच शब्दात्मा वाज्ययापूरको भवेत्।

शब्दो नादः॥

स्पर्शध्यानाच्च स्पर्शात्मा जगतः कारणं भवेत् ॥ २७५॥

स्पर्श आनन्दातमा शक्तिगतस्तस्याधस्तन-जगत्कारणत्वाज्जगतः कारणमित्युक्तम्॥२७५॥ व्यापिनीपदे त

> श्र्न्यध्यानाच श्र्न्यात्मा व्यापी सर्वगतो भवेत् । समनाध्यानयोगेन योगी सर्वज्ञतां त्रजेत्॥२७६॥

२७७ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यक्कतोह्योताख्यटीकोपेतम् । १७७

् एवं स्थूलस्थूलतरादिभावापेक्षया सिद्धीः प्रतिपाद्य

'बह्मोञ्लन्तं परो भावः' (ख॰ ४।२६९) इत्यादिप्रतिपादितदंशात्यन्तसूक्ष्मोन्मनापरत-त्वध्यानं मुक्तिप्रदमित्यादिशति उन्मन्यां तु परं स्क्ष्म-मभावं भावयेत्सदा ।

उन्मन्यौ समवायिन्या शक्त्या सह परं पूर्वोक्तशिवतत्त्वरूपमभावं भावयेत् ॥ अभावं व्याच्छे

> सर्वेन्द्रियमनोतीत-स्त्वलक्ष्योऽभाव उच्यते २७७॥

सर्वाणीन्द्रियाणि मनश्चातीतोऽतिनिष्कान्तः समनापदादूर्ध्वस्य वेदित्रेकरूपत्वात् अत एवाळक्ष्यः, अतश्च न विद्यन्ते वेद्यादिरूपा भावा यत्रेति व्युत्पत्याभाव उच्यते, वस्तु-तस्त्वसौ चिदानन्द्घन एव ॥ २७७॥

९ ख॰ पु॰ दिशेति पाठः। २ ग॰ घ॰ ङ॰ पु॰ उन्मनेति पाठः। ३ ख॰ ग॰ उन्मनेति पाठः।

ननु यद्ययमीदृशस्तत्कथमुक्तम् 'अभावं भावयेत्सद्।' इत्याशङ्कयाह

> अभावं भाव्यं भावेन भावं कृत्वा निराश्रयम् ।

न विद्यन्ते भावा यस्मिस्तदभावरूपं पदं भावेन परसत्तात्मना चिन्मयेन रूपेण भाव्यं भावनीयम् । ननु चित्तत्वं भावकं तत्कथं भाव्यमुच्यते भावं कृत्वा निराश्रयमिति । भवतीति भावः सदाशिवादिः क्षित्यन्तः तं निराश्रयं निरालम्बनं प्रशान्तरूपतया शक्ति-धामानुप्रवेशेन तैन्मयीकृत्य ॥

इत्थं च

सर्वोपाधिविनिर्मुक्त-मभावं लभते पदम्॥२७८॥

उपसंहरति

एष ते कारणत्यागः

२८० श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्ष्योतारूयटीकोपेतम् । १७९

कारणलागेऽर्थाक्षिप्तं कालत्यागमाह कालत्यागं निवोध मे।

स च

तुटिषोडशसंयुक्तः

प्राणस्तु समुदाहृतः॥ २७९॥

तस्य च

तुटिद्वयं समाश्रित्य

एकैको भैरवः स्थितः।

द्वितीयावरणनिष्टः कपालीशभैरवादिः ॥ अस्मिश्च

अहोरात्रविभागेन

कुर्वन्त्युद्यमेव ते ॥ २८० ॥ यथाद्वि प्राणेऽष्टावुयन्त्येवं रात्रौ अपा-

नेऽपि॥ २८०॥

एषां व्यापकः

नवमस्तु परो देवः

पर इत्यष्टानां पूरको व्यापकः प्रकृष्टश्च श्रीस्रच्छन्दनाथः॥

एतदीयान्महाप्रकाशात्मनो व्यापकात् तेजसस्तूदयन्ति ते ।

तिक्रतावेव स्फुरन्तीत्यर्थः अतश्च प्राणोदये तदिवनाभाविनि बाह्यान्तरनीलसुखादिज्ञाने तिक्वरूपनेऽपि वा परभैरविवकासमया एव महायोगिनो नतु कदाचित् कचिदपि खण्ड्य-न्ते प्रत्युत खात्मविकासेन सततं मण्ड्यन्ते इति सरहस्यार्थोऽत्र कटाक्षितः ॥

एवं स्थिते सित सर्वे कार्लं त्यजेत्प्राणे यथावत्कथयामि ते ॥ २८१ ॥

तत्र तुटयः षोडशैवोक्ताः

कालस्य करणं तु ताः।

तदादिः संस्थितः कालः

सर्वे चरति वाङ्मयम् ॥२८२॥

करणं तु ता इति प्राणारम्भद्रारेण ताभिः सर्वस्य कालस्योत्थापनात्। तदादिरिति 'क्षणइयं तुटिः त्रोक्ता ।' (स्व॰ ११।१९९) इति भाविनीत्या यद्यपि क्षणादिः काल्र-स्तथापि

'मानुपाक्षिनिमेषसाष्टमोंऽशः क्षणः।' (११।२००) इति भाविवाक्येनैव लक्ष्यस्थानुमेयत्वमुक्तः मिति न तस्य सावधानैरिष लुटिवत् स्फुट-संवेद्यत्वमित्येवमुक्तं सर्वं चरित वाङ्मयमिति प्राणोचारोच्चरन्मातृकाव्याप्तिद्वारेण समस्तं वाचकराशिं तद्वारेण च वाच्यनियममिष व्यामोति॥ २८२॥

तदादिरित्युक्तं विभजति
तुटिर्कवो निमेषश्च
काष्टा चैव कला तथा।
मुहूर्तश्चाप्यहोरात्रः
पक्षो मास ऋतुस्तथा ॥२८३॥
अयनं वत्सरश्चैव
युगं मन्वन्तरं तथा।
कल्पश्चैव महाकल्पः

'तुट्याद्यः षोडश' इति, वक्ष्यमाणौ च डौ एकादशपटले निर्णेष्यन्ते ।

'महाकल्पस पर्यन्ते ब्रह्मा याति परं लयम्।'(११।२६०) इति एषोऽत्र महाकल्पो न श्रौह्योऽसंगतेः अपितु सदाशिवजीवितावध्यात्मा परममहा-कल्पः ॥

यदाह

शक्तयन्ते तंपरित्यजेत्॥२८४॥

शक्त्यन्तर्भावानुप्रवेशान्ते सूक्ष्मदृशा सदा-शिवान्तकारणपञ्चकोपसंहारी कालः प्रशाम्य-तीत्यर्थः ॥ २८४ ॥

अथ

व्यापिन्यन्ते परः कालः

स तदङ्गी

स परममहाकल्पोऽङ्गमवयवः तेनाङ्गी पर इति साम्याख्यः । यद्वक्ष्यति

'स कालः साम्यसंज्ञो वै.....।' (११।३०४)

इति ॥

१ क॰ पु॰ कार्थ इति पाठः।

त्यजेतु तम्।

तं च समनानुभवद्शायां परित्यजेत् ॥ पूर्वप्रकारापेक्षया च स च सप्तदशो ज्ञेयः

ततोऽपि

परार्धपरतः स्थितः ॥ २८५ ॥ सोऽपि चाष्टादशो देवि समनान्ते तु तंत्यजेत् । समनानुभवपर्यन्ते उन्मनान्तर्भावे त्यजेत

त्रशमयेत् ॥ २८५ ॥

एवमेर्कंप्राणोचारेणैव वहिर्विततमपि परा-र्धान्तं काळं गुरुप्रवरः प्रशमय्य अकालकिते पदे स्थितिं बधीयात् । तदाह

सर्वकालं तु कालस्य

व्यापकः परमोऽव्ययः ॥२८६॥ उन्मन्यन्ते परे योज्यो

उन्मन्यन्त पर याज्या न कालस्तत्र विद्यते। कालस्येति परार्धान्तस्य, सर्वकालं नित्यो-दितत्वेन व्यापकः, अत एव परमोऽव्ययश्च उन्मन्यन्ते परे शक्तिशक्तिमद्नुभवावेशे योज्यः सामरस्येन प्रत्यभिज्ञेयः । तत्र च कलनात्मा कालो नास्ति तस्यैव विश्वकलनाकारित्वान्न तं कश्चित्कलयतीत्यर्थः ॥ २८६ ॥

अत एवासी

नित्यो नित्योदितो व्यापी

नित्योदित इति न केनचिदाच्छादितः इत्यर्थः॥

तं च सर्वोपरिवर्तित्वात्

आदिरूपं न संत्यजेत् ॥२८७॥

तमेव दढावष्टम्भयुक्त्या श्रयेत् ॥ एवं च सति

तं च नित्योदितं प्राप्य तन्मयो जायते सदा ।

योगीन्द्र इति शेषः॥

२८९ श्लो । श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्ष्योतारूयटीकोपेतम् । १८५

एवं च कारणत्यागानन्तरीयकः कालत्यागो निर्णीत इत्याह

कालत्यागो भवेदेवं

उद्देशक्रमायातः

शून्यभावस्त्वथोच्यते ॥२८८॥

श्रुन्यो रूपो भावः पदार्थः परश्रुन्यपद-प्राप्त्यपायभृत इत्यर्थः ॥ २८८ ॥

तमाह

ऊर्ध्वशून्यमधःशून्यं मध्यशून्यं तृतीयकम् ।

'चतुर्थं व्यापिनीशून्यं.....।' (श२८९)

इति वक्ष्यमाणत्वात् ऊर्ध्वश्न्यमत्र नादा-न्तान्तनिःशेषपाशप्रशमम् शक्तिपदम्, अधः-श्नून्यमनुष्ठसितप्रपत्रं हृत्क्षेत्रं, मध्यश्न्न्यं तु क्रमेणाधस्तनप्रमेयप्रशमात्मकं कण्ठतासुभ्रू-मध्यस्रसारम्बस्। इत्थं च

शून्यत्रयं चलं होत-

त्तद्धो मध्य ऊर्ध्वतः ॥२८९॥

तदेतत् क्रमेणाधो मध्य ऊर्ध्वतः स्थितं श्रून्यत्रयमापेक्षिकत्वाद्धेयमित्यर्थः॥ २८९॥

किंच

चतुर्थे व्यापिनीशून्यं समनायां च पञ्चमम् । उन्मनायां तथा षष्ठं

अत्रापि आपेक्षिकत्वाच्चलं ह्येतदिति यो-ज्यम् ।

अतश्च

षडेते सामयाः स्थिताः ॥२९०॥

आमयपदेनात्र हेयत्वमुपळक्ष्यते तेन चळ-त्वात् एते हेया इत्यर्थः । उन्मनाया अपि परतत्त्वापेक्षया किंचिचळत्वमस्ति । परतत्त्वस्थेव तु अविचळत्वादुपादेयत्वम् ॥ २९० ॥ २९२ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । १८७

अत एवैते

तत्त्वेनाधिष्ठिताः सर्वे सामया अपि सिद्धिदाः।

तत्त्वं परमशिवः अधिष्टितिर्व्यांतिः। सि-द्धिरत्र परयोगिनः पूर्णानन्द्घनात्मेव इतरस्य तु तत्तत्स्वमपदोचिता॥

अत एव

षट् ग्रुन्यानि परित्यज्य सप्तमे तु लयं कुरु ॥ २९१ ॥

यतः

तच्छ्नन्यं तु परं स्क्ष्मं सर्वावस्थाविवर्जितम् । परं सूक्ष्ममिति निर्णीतं प्राक् । उन्मनाया अपि

'......गैवी मुखिमहोच्यते ।' (वि॰मै॰श्लो॰२॰) इति न्यायात् परमपदप्रविविक्षुर्योग्या[क्षुयोग्या] हायेन परतत्त्वानुप्रवेशोपायत्वात् अवस्थात्व- मस्तीति इत्वा सर्वावस्थाविवर्जितमवस्था-त्रयेकरूपं परमेव तत्त्वम् ॥ एवं चेत् कथं श्रुन्यमित्याह अश्रुन्यं श्रुन्यमित्युक्तं शून्यं चाभाव उच्यते ॥२९२॥ अभावः स समुद्दिष्टो यत्र भावाः क्षयं गताः ।

यदेतच्छून्यमित्युक्तं तद्वस्तुतोऽशून्यं चि-दानन्दघनपरमशिवतत्त्वम् । अत्र हेतुः शून्य-मिति । चो ह्यर्थे । यसात् शून्यमभाव उच्यते, अभावश्च न विद्यते भावः सर्वः प्रमेयादिप्रपञ्चो यत्रेति व्युत्पत्त्या इह चित्तत्त्व-मेवीहिष्टं तसादशून्यमेव शून्यमिति युक्त-मुक्तम् ॥

अत एव तत् सत्तामात्रं

महासत्तारूपं प्रकाशात्मेव हि सर्वेषां भावाभावानां सत्ता ॥

१ ख॰ पु॰ निर्दिष्टमिति पाठः ।

निःशेषभेदप्रशमानु
परं शान्तं
परं शान्तं
तत्पदं किमपि स्थितम्॥२९३॥
छोकोत्तरमित्यर्थः ॥ २९३॥
नच विश्वोत्तीर्णरूपमेव एतद्यावद्विश्वमयमपीत्याइ

यत्र यत्र च नादादि-स्थुला अन्येऽपि संस्थिताः । तत्र तत्र परं शून्यं सर्व व्याप्य व्यवस्थितम् २९४ नाद आदिर्येषां बिन्द्वादीनां नादस्य चा-द्यः शक्तिव्यापिन्याद्याः यत्र यत्र ललौटा-दिक्षेत्रे अन्येऽपि स्थूलाः नादादिवाच्याः सदाशिवाद्यास्तद्धिष्टिताश्च तत्तत्त्त्वभुवना-दयो यत्रान्तर्वहिर्वा संस्थिताः तत्र सर्वत्र परं सत्तामात्ररूपं श्रुन्यं सर्विमिदं शर्करारसवत् तिलशोंऽशमंशं व्याप्य विचित्रेण रूपेणा-वस्थितम्॥ २९४॥

१ ख॰ ग॰ लयादीति पाठः।

व्यापक्रमेव च व्याप्यात्मतया स्फुरति नतु व्याप्यं नामान्यदित्याह तदेव भवति स्थूछं स्थूछोपाधिवशात्प्रिये।

महाप्रकाशात्मा श्रीखर्तंत्रनाथः खखातश्चे-णैवं यतः स्थूळामासतया स्फुरैति ततस्तदु-पाधिवशात् स्थूळमुच्यते इत्यर्थः ॥

इत्थं च

स्थूलसूक्ष्मप्रभेदेन तदेकं संव्यवस्थितम् ॥२९५॥ अत एव यस्थेयतीं धारामारूढा संवि-न्महायोगिनः स

> तत्त्राप्य तन्मयत्वं च लभते नात्र संशयः।

प्राप्येति दृढप्रतिपत्यावलम्ब्य न संशयः इति तत्त्वमेवैतन्मन्तव्यं न तु जैडजनसुलभः

१ ख॰ पु॰ खच्छन्देति पाठः ।

२ ख॰ ग॰ सरति इति पाठः ।

३ ख० पु० मूढ इति पाठः ।

२९८ श्लो ०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्थोतास्यटीकोपेतम् । १९१

संशयोऽत्र कार्यः। यस्त्वियति रहस्येऽर्थे न समाश्वस्तस्तद्पेक्षया कारणलागाद्युक्तम् ॥

शून्यमुपसंहृत्येतदुचितानुक्रमं समरसम-वतारयति

श्चन्यभावः समाख्यातः

सामरस्यं निबोध मे ॥ २९६॥ समो रसो यसिन् स समरसो छोछी-भावः ॥ २९६ ॥

तद्भेदानुहिशति

आत्मन्येकः समरसो मैन्त्रे जेयो हितीयकः। तृतीयं नाडिगं कुर्या-च्छक्तो कुर्याचतुर्थकम् ॥२९७॥ व्यापिन्यां पञ्चमं प्रोक्तं समनायां तु षष्ठकम् । तात्त्वः समरसो देवि सप्तमस्तु विधीयते ॥ २९८॥

१ ख॰ पु॰ लोलीमाव इति, ग॰ पु॰ समरसस्तद्भाव इति पाठः।

२ ख॰ पु॰ मन्त्रः इति पाठः ।

एतान्यथोद्देशं रुक्षयति
शिष्यात्मानं तु संगृह्य
पूर्वोक्तविधिना क्रमात्।
पश्चादात्मिन संयोज्य
रोलीभूतं विचिन्तयेत्॥२९९॥
आत्मानं पुर्यष्टकसंविदं पूर्वोक्तविधिनेति
ताडनच्छेदनादिपूर्वमात्मिन चैतन्यमात्रे संयोज्याविकरूपं विमृद्य तद्विश्चान्त्येव समरसीक्रयात्॥ २९९॥

अत्रैवेतिकर्तव्यतांशं पूरयन्नाडिमन्नसाम-रस्ये निर्दिशति तत्र शिष्यात्मनो ग्रहणार्थम्

> पूरकं कुम्भकं कृत्वा समानेन निरोधयेत्

कुम्भकप्रकर्षाछ्डधवलेन समानेन निरोध-येदित्याकामेदर्थात्सर्वनाडीः ॥

यदाह

यावत्यो नाडयो देवि तिर्यगूर्ध्वमधःस्थिताः॥३००॥

१ क॰ पु॰ कर्तव्यांशमिति पाठः।

समानेन समाकृष्टा
एकीभूता भवन्ति ताः।
तदित्थं क्रम्भकप्रकर्षेऽवस्थितस्य
तासु ये वायवस्तेऽपि
प्राणे समरसीगताः॥ ३०१॥
नाडयस्तु सुषुम्नायामेकीभूता व्यवस्थिताः।
भवन्तीति शेषः॥ ३०१॥

इत्थं नाडिसामरस्यपूर्वं मन्नसामरस्यं भवति।

तदाह

ततो वै उच्चरेन्मन्त्रः

उदित्यूर्ध्वमवहितस्य चरेत् खयमेव प्रस-रेत् ॥

उच्चरन्तं च तं सादाख्ये पर्देऽव्यक्तध्व-न्यात्मनि

नादे लीनं विचिन्तयेत्॥३०२

९ ख॰ पु॰ वस्थितेति पाठः ।

उपसंहरति
मन्त्र आत्मा तथा नाडी
एवं समरसीमवेत् ।
वामदक्षिणमध्ये तु
युगपदेवेत्थं मन्नादिसामरस्ये वृत्ते
ततो नादं प्रमोचयेत् ॥३०३॥
सेतुबन्धं च तं मार्गं
यत्र गत्वा न जायते ।

शक्तिव्यापिनीसमनोन्मनारूपसेतुबन्धात्म-कं मार्गं सर्वोध्वपारवर्तिशिवपदप्रापकं पन्थानं नादं मोचयेत् गमयेत्। तद्गतौ च सत्यां न संसरति। मुचेर्गत्यर्थविवक्षया द्विकर्मता॥

अत्र च कारणसामरस्यमर्थसिद्धमित्याह ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च र्वश्चर जिल्लास्य च ॥३०४

ईश्वरः शिव एव च ॥ ३०४॥ एतेऽत्र समतां यान्ति

यदा त्वकारोकाराचुचारेह्वत्कण्ठादौ वि-श्रान्तिस्तदा

१ ग० पु० उचारे इति पाठः ।

अन्यथा तु पृथक् पृथक् । समनन्तरोक्तसेतुगतौ सामरस्यान्तराणि स्थितानि लक्षयति

तिसान्समुचरेन्नादं
यावच्छको छयं गतः ॥३०५॥
शक्तिमध्यगतो नादः
शक्त्यात्मा तु विधीयते ।
सर्वं शक्तिमयं तत्र
सर्वं समरसीभवेत् ॥ ३०६॥
तिसान्निति पूर्वोक्ते सेतुबन्धे सर्वमिति

तासान्नात पूर्वाक सतुबन्ध सवामात नादे समरसीभूतमात्ममन्ननाडिकारणरूपम् ॥ तदेतच्छत्त्यैक्यमाप्य

> तदूर्ध्वं व्यापिनीं प्राप्य सर्वे तन्मयतां त्रजेत्।

सर्वं प्राप्तव्यापिन्यभेदम् ॥ समन्ताद्याप्नुयाद्यस्मा-द्यापिनीत्यभिधीयते ॥३०७॥ ततश्च

तदूर्ध्व समनां व्याप्य तन्मयत्वं त्रजेत्पृनः।

तत्र च

सा च सर्वगता ज्ञेया सामरस्येन संस्थिता ॥ ३०८॥ चशब्द एवार्थे, सैव तत्र सर्वगता सर्वा-वबोद्धव्येत्यर्थः । गमिरत्र ज्ञानार्थः ॥ ३०८ ॥

तदित्थम्

षष्ठं समरसं त्यक्त्वा सप्तमं तु ततो व्रजेत्। उन्मनाशक्त्यनुप्रवेशेन प्राप्नुयात्॥ तं प्राप्य तन्मयत्वं हि नात्र कार्या विचारणा ॥३०९॥

यश्चेत्थं प्राप्तपरसामरस्यः

स च सर्वेषु भृतेषु भावतत्त्विन्द्रियेषु च । स्थावरं जङ्गमं चैव चेतनाचेतनस्थितम् ॥ ३१०॥ अध्वानं व्याप्य सर्वे तु सामरस्येन संस्थितः ।

स चेति स एव स्थावरमचेतनं जङ्गमं सचेतनं चेति संक्षेपेण द्विधा स्थितं षड्विधमध्वानं व्याप्य तदन्तर्वितिषु सर्वेष्विति देवयोन्यादिषु चतुर्दशसु भूतेषु भावेषु धर्मादिषु घटादिषु च तत्त्वेषु पृथिव्यादिषु भोगसाधनेषु चेन्द्रियेषु सामरस्येन स्थितः सर्वोस्ववस्थासु अविद्धसपरभैरवसेमापत्तिः । एषैव च निर्व्युन्थानसमाध्यातमा महारहस्यभूता ॥

अध्यासितसमाधिषु तु प्रसह्य चञ्चळीत्येव योगिनामपि यन्मनः ॥ ३११ ॥ कुटिलं चलति भोगाभिलाषेण व्युत्थानमेव धावति नाभीष्टं पद्मवष्टञ्जाति, यदिति यसादेवम् ॥ ३११ ॥

ततः

यस्य ज्ञेयमयो भावः स्थिरः पूर्णः समन्ततः । मनो न चळते तस्य सर्वावस्थागतस्य तुं ॥ ३१२॥

ज्ञेयं च यथा व्याख्यातं परतत्त्वं, भाव आज्ञयः, स्थिरो निश्चलः; पूर्णो निराकाङ्कः, समन्ततः सर्वंसर्विकया, तुरप्यर्थे ॥ ३१२ ॥

ईदृशस्य महायोगिनः

यत्र यत्र मनो याति ज्ञेयं तत्रेव चिन्तयेत् । चित्रता यास्यते कुत्र सर्वे शिवमयं यतः ॥ ३१३॥ ३१४ स्टो०) श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोङ्गोतास्यटीकोपेतम् । १९९

मन एव परतत्त्वैक्यभावनावासिंतं कर्तृ यथोक्तं ज्ञेयं सर्वत्र चिन्तयत्येव । तदुक्तं महाग्रुरुभिः

> 'शिवभावनयौषध्या बद्धे मनिस संस्तेः । काष्ट्रकुड्यादिषु क्षिप्ते रसवच्छिवहेमता ॥' (शि० दृ० ७।४८)

इति ॥ ३१३ ॥ एतदेव द्रढयति

> विषयेषु च सर्वेषु । इन्द्रियार्थेषु च स्थितः । यत्र यत्र निरूप्येत नाशिवं विद्यते कचित् ॥३१४॥

इन्द्रियाणि चार्थश्चेन्द्रियकं प्रयोजनं विष-योपभोगस्तेषु स्थितो योगिवरो यो निरूप्येत विचार्येत यत्र कुत्रापि नास्याशिवमस्ति सर्वस्यास्य प्रकाशमानतया प्रकाशघनशिवै-कात्म्यात्॥ ३१४॥

१ ख॰ पु॰ भावितमिति पाठः ।

एवं समरसं ज्ञात्वा नासौ मुह्येत् कदाचन ।

मितयोगिनो व्युत्थाने मुह्यन्त्येवेति कदा-चनपदस्याशयः॥

अतश्च

यस्यैवं सर्वतो भावः सोऽपि सर्वगतो भवेत् ॥३१५॥

शिवस्तावत्सर्वगत इति नास्त्यत्र विमतिः, यस्य त्वेवं शिवैक्येन भाव आशयः सर्वगतः सोऽपि सर्वगतो भवेत् महाव्याप्तिमनुभवत्येव ॥ एतदुपसंहृत्य एतत्पूर्वकक्ष्याभावि अनु-

दिष्टमपि विषुवत्स्वरूपं निरूपयति

एवं समरसः त्रोक्तो विषुवत्तु निबोध मे ।

तद्विभजति

प्रथमं प्राणविषुव-न्मान्त्रं ज्ञेयं द्वितीयकम्॥३१६॥ ३१८ %ो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्थोताख्यटीकोपेतम्। २०१

ततीयं नाडिविषुवत्प्रशान्तं च चतुर्थकम् ।
पञ्चमं शक्तिविषुवत्पष्ठं वै काल उच्यते ॥३१७॥
सप्तम तत्त्वविषुवत्
विषुं साम्यरूपां व्याप्तिमईतीति विषुवत्॥
एवं विभक्तस्यास्य
प्रविभागस्त्वथोच्यते ।

त्रायनागरत्वयाज्यता। प्रकर्षेण विभज्यतेऽन्यपरिहारेण व्यवस्था-

प्यते वस्तु येन स प्रविभागो लक्षणम्।

तत्र

आत्मानं च मनः प्राणे संयोज्य विषुवद्भवेत् ॥ ३१८॥

शिष्यसत्कमात्मानमात्मीयं च मनः प्राणे मध्यवाहिनि सम्यगित्युक्तवक्ष्यमाणकरण-युक्तया योजयित्वा प्राणविषुवद्भवति ॥ ३१८॥ एवं प्राणे विषुवदाख्यातं

अथ

मार्च विषुवदुच्यते । मन्त्रमुचारयेत्ताव-द्यावन्नान्यमना भवेत् ॥३१९॥

परापरविभागेन मन्त्रात्मा तु तदुच्यते ।

मश्रं श्रीनिष्कलं, परापरेति नादान्तम-परम् उन्मनान्तं तु परम् ॥

मान्त्रं विषुवदित्युक्तं मन्त्रोचाराश्रयो नाडिरतः

नाडिस्थं तन्निबोध मे ॥ ३२०॥

सर्वासामेव नाडीनां मध्ये या संव्यवस्थिता। सुषुम्ना नाम सा ज्ञेया नाभेः शक्त्या शिवं गता ३२१ आ नाभेः नाभेरारभ्य शक्त्या शक्त्यतु-भवानुप्रवेशेन शिवं गता परं तत्त्वं प्राप्ता ॥ एवं स्थिते

तत्र प्रवाहयेन्नादम्

नादमञ्यक्तध्वनिरूपं प्रकर्षेण वाहयेद-कारादिसंयोगेन ऊर्ध्वं प्रापयेत् ॥ तदेतत्सर्वनाडीसाम्यात्मकम्

नाडीविषुवदुच्यते । उच्यते उक्तमिलर्थः ॥

क्रमप्राप्तं तु

प्रशान्तं विषुवचैव-मधुना कथयामि ते ॥ ३२२ ॥

तदाह

अयने ९ बङ्कुळ्श्वारः

कारणान्यङ्गुलेऽङ्गुले ।

तान्यधस्तात्परित्यज्य

कारणानि षडेव तु ॥ ३२३ ॥

९ क॰ पु॰ व्याप्तिति पाठः । २ ख॰ पु॰ श्वयं विकति पाठः ।

सप्तमे तु प्रशान्तं वै प्रशान्तेन्द्रियगोचरम् ।

विषुवदिति शेषः । षट्त्रिंशदङ्गुले चारे कालाधिकारस्थित्या हृद्यात्प्रभृति मकरादि-राशिसंचाररूपेषु अयनेषु प्रत्येकं षडङ्गुल-श्चारः, तत्र च प्रतिषद्वं पद्वारणान्यङ्गलेऽङ्गले इति षष्टे षष्टे इति यावत् । एवं यानि प्रपञ्च-व्याह्या षट्रकारणानि अधस्तात् स्थितानि तानि त्यक्त्वा सप्तमे परमकारणे कारणानां साम्यावस्थितिरूपात् प्रशंमात् प्रशान्तविषु-वद्भवतीति विशेषः॥

प्रशान्तं व्याचष्टे

प्रशान्तः स्तिमितो ज्ञेयः

स्तिमितो निश्चलः स्मृतः ३२४

निश्चलो निस्तरङ्गश्च

स्थिरः पूर्णः समन्ततः ।

भेदतरङ्गशान्ला चिद्धनतेव प्रशान्त इति

निस्तरङ्गपूर्णपदाशयः॥

१ स॰ पु॰ प्रथमादिति पाठः ।

एवंभावं समास्थाय दीक्षा कार्या तु दैशिकैः ३२५ प्रशान्तविषुवति विश्रम्येत्यर्थः । एतत्प्रशान्तविषुवत

अथ

शक्त्रपाधिं निबोध मे। शक्तिमध्यगतो नादो नादोर्ध्वं च चरेचदा॥ ३२६॥

तावतु शक्तिविषुवत्

शक्तिमध्यगतो मध्यधामारूढः नादोऽ-व्यक्तध्वनिः नादात्सदाशिवपदादूध्वं शक्ति-स्थानं यदा चरेत यदा मध्यस्थस्तदा शक्ति-विषुवत् ॥

कालाख्यं तु निबोध मे । तदर्थमाह तुटिः षोडशका या तु प्राणान्ते संव्यवस्थिता ॥३२७॥ कालो भ्रूक्षेपमात्रस्तु तत्रान्ते कीर्तितो मया। तं परापरभागेन पुनरेव त्रिधा कुरु ॥ ३२८॥

त्राणस्यान्ते या षोडशी तुटिः तत्र तस्या-मन्तेऽर्धतुटिरूपे श्रृक्षेपमात्रोऽत्यन्तसूक्ष्मसाष्ट-भागाङ्गुलचारसंचारात्मा यः कालः तमेकं त्रिधा अपरेण परेण परापरेण च भागेन कुरु तुटेरर्धीकृतायाः त्रिधा विभजनमिति पुनः-शब्दार्थः॥ ३२८॥

तत्र

अपरः षोडशो यावत् षोडशः पूर्वोक्तो महाकल्पाख्यो यावदपरः स्थूळः ॥

कालः सप्तद्शः परः । पराख्ययैव पूर्वं निर्दिष्टः॥

[•] न• पु॰ भावेनेति पाठः । २ क॰ ग॰ पु॰ परात्परैति पाठः ।

परापरस्तु यः कालः

स प्रियेऽष्टाद्शः प्रभुः ॥३२९॥

परापर इति परादपि परः अष्टादशः परार्धाख्यः प्रभुः सर्वकाळावयवव्यापी ॥३२९॥ तदित्थं

> प्राण एवं त्रिधा कालं कृत्वा चैव त्यजेत्पुनः ।

प्राणं प्राणीयोध्वंतुट्यधें पूर्वं वर्णेः कार्-णलागावसरेऽनुनिष्पादितयाष्टादशावयवकठा-लागो मन्त्रोचारयुत्त्योक्तः। इदानीं तु योग-क्रमेण प्राणचारस्थिला ससदशावयवं कालं यत्नेन लक्ताष्टादशे कालविष्ठवति विश्रमित-व्यमिति पुनःशब्दार्थः॥

त्रिधा विभक्तस्य कालस्य पूर्वोक्तं स्थान-विभागं सारयति

अपरः शक्तिमूर्धस्थो व्यापिन्यां च द्वितीयकः॥३३०

तृतीयः समनास्थाने तत्कालविषुवत्स्मृतम् । यस्तृतीयस्तत्कालविषुवदिति संवन्धः । तदृष्वं हि

'·····न कालस्तत्र विद्यते।' इत्युक्तम् ॥ ३३० ॥

तदित्थम् । एतत्वष्ठं समारूयातं

अथ

सप्तमं तात्त्वमुच्यते ॥ ३३१ ॥

तदाह

नायोगः ॥ ३३२ ॥

उन्मना परतो देवि तत्रात्मानं नियोजयेत् । तस्मिन्युकस्ततो ह्यात्मा तन्मयश्च प्रजायते ॥ ३३२ ॥ परत इति समनायाः य एवात्मन उन्म- ३२४ स्रो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्थोताल्यटीकोपेतम्। २०९

तदेव

तत्त्वारूयं विषुवदेवि सर्वेषां परतः स्थितम् ।

उपसंहरति

विषुवदेवंविधं ज्ञात्वा को न मुच्येत बन्धनात् ३३३ विषुवत्ते समाख्यातं

इदानीं परम्पराविनाभूतान्पञ्चपदार्थां छैङ्घ-यितुमुहिशति

> पदार्थभेदनं शृणु । त्यागं चानुभवं चैव योजनं च परे पदे ॥ ३३४ ॥

पदानि वक्ष्यमाणप्रमाणकानि हृदादि-स्थानानि, तत्र तत्तत्कारणानुभवकारित्वेना-र्थ्यन्त इति पदार्थाः अकारादिसमनान्ताः एकादश, तेषामेव भेदनमनुभवयुत्त्या स्वव-शीकरणं, यथा भेदिता माण्डलिका भूभुज

१ ख॰ पु॰ लक्षयितुमिति पाठः।

इति । अत्र चावश्यमधराधरत्यागे सित उत्तरोत्तरपदार्थानामनुभवोऽस्ति, स एव च पूर्वं सम्यग्योगरूपः संयोग इत्युद्दिष्टः, भेदन-पर्यन्ते च परे पदे योजनमवश्यभावि, तच पूर्वं सर्वोध्वभावनारमत्वात् पदेनोद्दिष्टम् ॥

तत्र

पदार्थेकादशी ज्ञेया या च पूर्वं निर्णीता । तत् अर्ध्वं तु उन्मनान्तः परो भवेत ।

पदार्थ इत्यर्थः ॥ अतस्तत्रावस्थितये तां पदार्थेकादशीम् भेदयेण्ज्ञानशूलेन

समनन्तरनिर्णेष्यमाणपरशक्तिस्फारप्रका-शरूपं यज्ज्ञानं तदेव समरसीभृतेच्छादिशक्ति-त्रयसंवृता [रा]रूपतोन्मीलितातितैक्ष्ण्येन भेदकत्वात् श्रुलम् ॥

९ ख० ग० भवतीति पाठः । २ ख० पु० भवनात्मलपदेति पाठः । ग० पु० भवनार्थलादुङ्गवपदेति पाठः ।

न केवलमेतद्भेदकं यावत् ज्ञानं ज्ञेयस्य ज्ञापकम् ॥३३५॥ ज्ञेयमिह परं तत्वम् ॥ अत एवास्य ज्ञापकं बोधमतुलं

परशक्तिप्रथात्मकं नतु विषयानुभवरूपं बोधमिति स्थिति[द्वितीया]निर्देशइछा-न्दसः॥

अत्र हेतुः

दीपवद्द्योतनं यतः। एतत् स्फुटयन् ज्ञानौपयिकं ज्ञेये विश्रा-म्येदित्याह

दीपहस्तो यथा कश्चि-

द्रव्यमालोक्य चाहरेत्॥३३६॥ एवं ज्ञानेन च ज्ञेयं तिसान् कुर्यातु संस्थितिम् ।

दीपज्ञानयोरंशमात्रेण दृष्टान्तदार्धान्तिक-

भावः॥

१ ख॰ पु॰ द्योतकसिति पाठः।

नतु दीपवत् ज्ञानं ज्ञेयादित्रमिलाह ज्ञानं वे लक्षणं प्रोक्तं

ज्ञेयतत्त्वस्य सुन्नते ॥ ३३७ ॥

न च कमण्डल्लनेव छात्रो ज्ञानेन परं तत्त्वं लक्ष्यते इत्याह

रुक्षणं गुण आख्यातः असाधारणस्तत्त्वव्यवस्थापको हि धर्मो रुक्षणम् ॥

अत एव तत्

कला तत्त्वस्य सर्वदा ।

तत्त्वस्य प्रत्मिज्ञेयस्य परमिश्ववस्य सर्वं ददाति चिति चेति व्युत्पत्त्या विश्वसर्गसंहार-कारिणी स्वातच्याख्या सर्वदा च निस्या-वियुक्ता कला शक्तिरेव लक्षणम् । उक्तं च श्रीविज्ञानभैरवे

> 'यथालोकेन दीपस किरणैर्भास्करस्य वा । ज्ञायते दिग्विमागादि तद्वच्छक्तया शिवः श्रितः ॥ (वि० मै० स्टो० २१)

एताद्दक्छत्त्रयात्मना
न गुणेन विना तत्त्वं
न तत्त्वेन विना गुणः ॥३३८॥
शिवशक्त्योर्नित्यलोलीभाव इत्वर्थः ॥
एवमपि
गुणं गृह्णन्ति सर्वत्र
न तत्त्वं गृह्यते क्वचित् ।

धर्ममुखेनैंव शिवो धर्मी प्रथते विशेषतः परमशिवात्मा तस्मिन्विश्वनिर्भरे शक्त्युपायं विना खतोऽनुप्रवेशायोगात्॥

युक्तं चैतदिसाह

गृह्यते ह्यनुमानेन प्रसक्षानुभवेन च ॥ ३३९ ॥ अर्थिप्रसर्थिभावेन आगमेन तु सम्यते ।

तत्त्वादेविश्वस्य संनिवेशविशेषवत्त्वात् तत्त-त्कर्तुरनुमानं तावद्विश्वज्ञत्वकर्तृत्वमुखेनेव प्रत्य-

१ क॰ ख॰ सर्व इति पाठः ।

क्षानभवोऽपि योगिनां प्रोक्तशक्तिद्वारक एव । यथोक्तम

'तढास्याक्रत्रिमो धर्मो ज्ञत्वकर्तत्वलक्षणः ।' (स्प०१।१०) इति । अर्थी प्रष्टा प्रत्यर्थी संशयच्छेदको वक्ता तयोभीवोऽनुयाह्यानुयाहकत्वात्मा तेन यः प्रवृत्त आगमस्तेनापि शब्दनरूपेण नियत-शक्तिद्वारकमेव तत्तत्वं लभ्यते॥

उक्तयोगिप्रलंक्षेकयोगक्षेमतामागमस्य क-थयति

> आगमो ज्ञानमित्युक्त-मनन्ताः शास्त्रकोटयः ॥३४०॥

अनन्ताः शास्त्रकोटयो यः पारमेश्वर आगमस्तज्ज्ञानं परशक्तिस्फाररूपमित्युक्तम् । आ समन्ताहमयति अभेदेन विम्रशति पार-मेशं खरूपमिति कृत्वा परशक्तिरेवागमस्त-त्प्रतिपादकस्तु शब्दसंदर्भस्तदुपायत्वात शा-स्रस्य ॥ ३४० ॥

कथं परशक्तयात्मत्वमित्याह

शास्त्रं शब्दात्मकं सर्वे शब्दो हंसः प्रकीर्तितः ।

यत् किंचित् कचिच्छासनाच्छास्त्रं तच्छ-व्दात्मकं पश्चाशद्वर्णशब्दराशिसतत्त्वं शब्द-राशिश्च हंसोचारात्मा हंसोचारश्च परशक्तयनु-मवस्फारसार इति ॥

निर्णीतमेतदित्याह

हंसयोगः पुराख्यातः

तेन सर्वप्रमाणानां शक्तिविषयत्वात् शक्तिमद्रूपमप्रमेयमेवेति युक्तमुक्तं गुणं गृह्ध-नित सर्वत्र इति संगतिः।

भेदयेत् ज्ञानशूलेनेत्युपकम्य भेदयेन्मन्नशून् लेनेति प्रतिपाद्यिष्यति । अतो ज्ञानसत्त्वं वर्णमन्त्रोचारकालं तेन च वाच्यवाचकयोर्व-र्णदेवतयोः संबन्धं तद्वाच्यदेवताश्रयहृदया-दिस्थानपरिमाणं च वक्तुमासूत्रयति

मात्रासंख्या त्वथोच्यते ॥३४१॥

मात्रायोगो यथा चास्य प्रमाणं हृद्यादिषु ।

मात्रा अकारादिवणींचारकालः । अस्येति भेदकस्य मन्नोचारात्मनो हंसोचारस्य यथा मात्राभियोंगो यथा चोचारणास्पदानां हृदा-दीनां प्रमाणं तत्सर्वमुच्यत इत्यर्थः ॥

तत्र प्रमाणं तावदाह

नामेरूधं वितस्त्यन्ते कण्ठाधस्तात्षडङ्गुले ॥ ३४२ ॥

हृदयं मध्यदेशे त चतुरङ्गुलसंमितम्।

वितस्तिः द्वादशाङ्गुलानि तदन्ते कण्ठा-धस्तात्पडङ्गले अवधिभृते क्षेत्रद्वये यो मध्य-देशस्तत्र चतुरङ्गलो हृद्धन्थिः इति संबन्धः॥

अत्राधिष्ठातारमाह चतुर्विशतितत्त्वेस्त ब्रह्मा तत्र व्यवस्थितः ॥३४३॥ ३४६ स्हो ०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्थोतारूयटीकोपेतम् । २१७

सहार्थे तृतीया, प्ररुखन्तमधिष्टाय ब्रह्मात्र स्थित इत्यर्थः ॥

तदूर्ध्वम्

कण्ठमष्टाङ्गुलं विद्यि विष्णुस्तत्र व्यवस्थितः ।

तत्त्वषट्टेन संयुक्तः

पुमादिकलान्तेन ॥

तदूर्धं चतुरङ्गुलम् ॥ ३४४ ॥

तत्र च

मायातत्त्वं समाश्रित्य रुद्रस्तालुतले स्थितः ॥

तदूध्वै

अङ्गुलद्वयमानं तु

भ्रुवोर्मध्यं त्रकीर्तितम् ॥३४५॥

तत्रेश्वरः स्थितो देवि तत्त्वद्वयसमन्वितः ।

तत्त्वद्वयं शुद्धविद्येश्वराख्यम्।

ततोऽपि

एकादशाङ्गले चैव-

मूर्ध्व देवः सदाशिवः ॥३४६॥

तत्त्वद्वयसमायुक्तो

यावद्रह्मविलं गतः।

सदाशिवतत्वशक्तितत्त्वाभ्यां युक्तः । एवं च वदन् अर्धचन्द्रादिनादान्ते श्रीसदाशिवोऽ-धिष्ठाता इति शिक्षयति, तत्त्वव्यवस्थया तु निरोध्यन्तमीश्वरतत्त्वस्य नादान्तान्तं सदा-शिवतत्त्वस्येति वक्ष्यमाणनीत्या तत्त्वव्याक्षे-रन्यैवेयमीश्वरसदाशिवाख्यदेवताव्याप्तिः॥

तदृष्वैकाङ्गुला शक्तिः

शक्तिर्प्रन्थिस्थानमित्यर्थः।

शिवस्तत्र व्यवस्थितः ॥३४७॥

अनाश्रिताख्यः ॥ ३४७ ॥

अत्रैव चाङ्कुंले त्वकुछेषे व्यापिनी प्रोक्ता

समना च

सापि भूः शिवेनैवाधिष्टितेत्वर्थः । शक्ति-

३४८ क्षी०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्द्योताख्यटीकोपेतस् । २१९०

व्यापिनीसमनाख्याः शिवतत्त्वभूमयः शिवा-ख्यकारणाधिष्ठिता इत्यर्थः । एवं च वदन्नापा-दाद्वाद्यमानेन यत्पण्णवत्यङ्गुळे मुण्डान्तस्थानं तदेवेह द्वादशान्तमान्तरव्यात्याहावधेस्तावतः षट्त्रिंशदङ्गुळत्वेन विभजनादिति ध्वनति । अ-न्यत्र दश्यमानोर्ध्ववाहिधूमळेखान्तं बाह्यमा-नेनाष्टोत्तरशताङ्गुळान्तं तदुच्यते मुण्डान्ता-त्प्रभृति च निरावरणता इत्युभयथा प्रतिपा-दनेऽपि न किंचित्प्रमेयवैषम्यं विन्दादिसमना-नतप्रमेयसोपानमाळिकायाः सर्वत्र स्थानसा-म्येनाभिधानात्॥

एवं कारणषद्वास्पदस्थानषद्वप्रमाणमुक्त्वा निष्प्रमाणकं सप्तमं पदं परमशिवाधिष्ठितमि-त्याह

> उन्मना ततः । तत्परं तु परं तत्त्वं प्रमाणपरिवर्जितम् ॥ ३४८ ॥

पदार्थभेदनाङ्गतया मात्रासंख्या च योगश्चा-धुना हंसस्य कथ्यते ।

हंसस्येति तद्भिन्नस्य निष्कलस्य।यद्यपि

'मात्रासंख्या त्वथोच्यते । मात्रायोगो यथा चास्य'''''' ।' (४।३४२)

इति पूर्वमेवोहिष्टं तथापि ब्रह्मादिकारणाधिष्टि-तहृद्दादिप्रमाणमुक्त्वा यदिदानीं निर्णीयते त-युक्तमेव स्थानाश्रयणक्रमेणेव हि वाचकवर्ण-कलाकालविश्रान्त्या वाच्यदेवताव्याप्त्यनुभव-रूपं पदार्थभेदनं भवति।

तत्र

अकारश्च हकारश्च द्वावेतावेकतः स्थितौ ॥३४९॥ विभक्तिर्नानयोरस्ति मारुताम्बरयोरिव । अकारोऽजुत्तरशक्तिविमर्शात्मा हकारश्च शांभवविमर्शनखरूपः शिवशक्त्योश्चाभेदात् एतौ खवायुवदेकत्र ऐक्येन स्थितौ विश्वाम-र्शिनः खयमुचरतोऽनच्कहकारस्य शिरोरेखारू-पाकारकळानुप्रवेशात् ॥

> एकमात्रः स विज्ञेयो हृदयात्संप्रवर्तते ॥३५०॥

स इत्यकारयुक्तो हकारः केवलस्त्वनुचार्य-त्वादकालकलित एव ॥ ३५० ॥

जकारस्तु द्विमात्रो वै कण्ठस्थाने समुचरेत्। त्रिमात्रस्तु मकारो वै तालुमध्यगतश्चरेत्॥३५१॥

त्रिमात्रत्वं गीतिकाक्षरस्वरमध्येऽक्षरशून्य-पदोचारवत् ॥ ३५१ ॥

्रष्ठतोचारयुक्त्या मात्राभेदं स्थूलस्थित्योक्त्वा, सूक्ष्मस्थित्याप्याह

बिन्दुश्रीवार्धमात्रस्तु

१ ख० ग० घ० ङ० पु० खरूपविमर्शनेति पाठः।

अनुखारोचाररूपः ॥ कुत इत्याह

मात्रार्धे हि स उच्यते।

वक्ष्यमाणयुक्त्या भेदितयन्थेयोंगिनो मात्रा-र्धमेव तदुचारो भवतीति ॥

अस्य स्थानमाह

भ्रुवोर्मध्ये स उच्चार-

स्तस्य देवि विधीयते ॥३५२॥ भेदितप्रन्थिभियोंगिभिः॥ ३५२॥ अथास्यैव विगलिद्दिभागध्वन्यासमनोऽनुनि-

ह्रीदरूपः

तच्छेषाचार्धचन्द्रस्तु
पादमात्रस्त्वसौ भवेत् ।
मात्राया इत्यर्थात्
निरोधी चार्धपादस्तु
सोऽयमर्थचन्द्रो निरोधीयमञ्जैकदेशः ।
छछाटान्ते समुचरेत् ॥३५३॥

७००।टान्त समुचरत् ॥३५३॥ ठठाटामतदमभागात्मन्यन्तद्वये द्वावुचरत इत्यर्थः ॥ ३५३॥ अत ऊर्ध्वम्

नादः षोडशकांशस्तु मूर्धान्तं यावदुचरेत् ।

नादस्य नादान्तः पहन्त्राय इति पृथङ्-

नोक्तः ॥

अत ऊर्ध्वम्

द्वात्रिंशद्ंशा शक्तिस्तु षट्त्रिंशान्ते समुचरेत्॥३५४॥

प्राणचारस्य यत्षद्त्रिंशदङ्गुळं तह्नक्षणान्ते सम्यक् शान्तभेदस्पर्शमात्रानुभवात्मतया उ-चरेत् । इह एकत्रैव षट्त्रिंशदङ्गुळरन्ध्रान्ते शक्तिः, त्वक्शेषे व्यापिनी, केशदेशे समनेति स्थितिः ॥ ३५४॥

तत्र शक्तेर्मानमुक्तं व्यापिनीसमनयोराह व्यापिनी चतुःषष्ट्यंशा शक्तेस्तु परतःस्थिता । समना च

चतुष्पष्ट्यंशैव, एवं चेमौ चतुष्पष्ट्यंशावेकी-

कृतो द्वात्रिंशांशः सोऽपिशत्त्यात्मद्वात्रिंशांशेन सह मिलितः षोडशांशो जायते, सोऽपि नादीयश्च षोडशांशोऽष्टांशो जातः सोऽपि निरोध्यष्टांशेन सह चतुर्थांशः स्थितोऽर्धचन्द्रः, अपरश्चतुर्थांशो विन्दुरर्धमात्रेत्येष मात्रा म-कारान्ताश्च षणमात्रा इति समनान्तमात्राससक-कोडीकृताशेषाक्षेपिभाविदेवीससकोऽयममात्रो-नमनापरतत्वसतत्त्वः श्रीनिष्कलनाथः । यनु

'····पगर्धः परतः स्थितः । सोऽष्टादशस्तु तं देवि समनान्ते परित्यजेत ॥ इत्यक्तं तद्वाच्यदेवतावधिभृतवाह्यस्थुलकाल-प्रशमनपरमिदं त मन्नावयवगतातिसक्ष्मो-चारकालप्रतिपादनपरमिति न काचिद्धानिः । अतश्च सुक्ष्ममन्नकलोचारकालेनैव बाह्यतत्त्व-गतसंभाव्यमानविततविततमपि कलाध्वानं वटधानिकादलनेन वटदलनवद्योगीन्द्रः प्रश-मयेदिति निरूपितं भवति । अत्र च मन्ना-वयवविमर्शकाले तत्तद्वाच्यदेवतानुभवोऽधरा-धरानुभावस्य चोध्वोध्वेपदानुभावात्मसाद्भावो भवतीति मन्तव्यम्॥

३५७ ऋो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोङ्गोताख्यटीकोपेतम् । २२५

समनाया अपि

उन्मना चोर्ध्व-

ममात्रः परमोऽव्ययः॥३५५॥

उन्मनया सह परमशक्तिमान् व्ययहीन-त्वादमात्रो मात्रार्धमात्रादिकालस्पर्शरहित इ-त्यर्थः ॥ ३५५ ॥

एतंदुपसंहरति

मात्रासंख्या च योगश्च प्रमाणं परिकीर्तितम् ।

तदेतत्सर्वम्

एवं ज्ञात्वा वरारोहे

पदार्थाच् भेदयेत्ततः॥ ३५६॥

वरारोहे इति प्राग्वत् ॥ ३५६ ॥

कथम्

भेद्येन्म त्रश्लेन

मुद्राभावयुतेन च।

प्राङ्किणीतज्ञानशूलसतत्त्वेन मत्रशूलेन मु-

द्रया वक्ष्यमाणकरणरूपया भावेन जिज्ञासा-जिज्ञासितानुभवात्मना युक्तेन ।

त्रयमेतत् ज्ञानिकयेच्छाशक्तिस्फारसारमत एतच्छक्तिमयमहेश्वरैकात्मा ग्रहर्भेदनं कुर्या-दिति प्रकाशयति

> मन्त्रो वै ज्ञानशक्तिश्च सुद्रा चैव कियात्मिका ॥३५७॥ भावश्च मन इत्युक्तं तन्मनो बुद्धिपूर्वकम् ।

मनः सततं मननमनुभवो बुद्धिपूर्वक-मिति निश्चिस प्रवृत्तस्य तत्तदनुभवलाभात् भेदनं चैतत्परतत्त्वव्यास्यर्थम्॥

परतत्वव्यातिश्च जिज्ञासाप्रमुखकरण-वन्धे मन्त्रोचारोन्मिषत्पूर्णस्वसंवेदनत इत्याह परश्च मनसा गम्य

इच्छाशक्तया त्विघिष्ठितः ३५८

मनसा खसंवेदनेनेच्छाशत्त्रया तत्परमार्थ-

१ ख॰ पु॰ प्रकटयति इति पाठः । २ ख॰ ग॰ विज्ञानेति पाठः ।

३६० छो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योतास्येटीकोपेतम् । २२७ तया जिज्ञासयाधिष्ठितः प्रथमं विषयीकृत इत्यर्थः ॥ ३५८ ॥

युक्तं चैतत् यतः यत्र यत्र भवेदिच्छा ज्ञानं तत्र प्रवर्तते । क्रियाकरणसंबन्धात्

योगात् क्रियाया व्यापारस्य करणस्य च तक्ष्यापारोचितशरीरसंनिवेशस्य सम्यक् बन्धात् जिज्ञासितेऽथें ज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ तदित्थं शक्तित्रयात्मशिवावेशज्ञस्य ग्ररोः

तत्त्वस्योचारणं भवेत् ॥३५९॥ तत्त्वं वीर्यसारो मन्नः ॥ ३५९ ॥ अत्रैव भरं दर्शयितुमपि अर्थलब्धं व्यति-रेकमाह

कियाकरणहीनस्य न चैवोचारणं भवेत् । करणभेदेन कियाभेदं सम्यक् मन्रोचारसि-द्यर्थं दर्शयितुमुपक्रमते क्रिया करणभेदेन सा चैव त्रिविधा स्मृता॥३६०॥

तत्र

एकेनोचारयेत्तत्वं करणेन विचक्षणः ।

अर्ध्वरेचकेन नाडीश्राथ द्वितीयेन द्वाराणि च निरोधयेत् ॥३६१॥ क्रम्भकेन

तृतीयं करणं दिव्यं कृत्वा वे तत्त्वमुचरेत्।

तत्त्वं निष्कलं तेन क्रम्भकेन द्वाराणि नि-रोध्य दिव्यं करणं बद्धा ऊर्ध्वरेचकेन मन्न-मुद्यारयेत् इत्ययमत्र क्रमः॥

तमेव स्फुटियतुमुपक्रमते पूरकं कुम्भकं कृत्वा सर्वद्वाराणि रोधयेत् ॥ ३६२ ॥

कुम्भकावसर एव ॥ ३६२॥

३६४ %ो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताख्यटीकोपेतम् । २२९

तानि

गुदद्वारेण रुद्देन

रुद्धान्यत्र भवन्ति हि।

रोधश्चास्य संकोचिवकासाभ्यामावेशवशेन कार्यः।

एवं कृत्वा

द्वारमेकं ततश्चोधीं

प्रवहत्तद्विचिन्तयेत् ॥ ३६३ ॥ मध्यनाडिरूपं विचिन्तयेत् नतु संप्रत्येव

वाहयेत् ॥ ३६३ ॥

तथा सति हि

नाडयो ग्रन्थिपद्माश्च

येऽधोमुखगताः प्रिये।

ते कुम्भकेन संरुद्दा

विकसन्ति समन्ततः ॥ ३६४॥

प्राणशक्तिकौटिल्यधामानि हृद्यादीनि प्रन्थयः । संकोचिवकासधर्मत्वात् पद्मानि तानि चापानशक्तिप्रवाहवशादधोमुखानि विक-सन्तीत्युर्ध्ववाहोन्मुखीभवन्ति ॥ ३६४॥

ि ८ वट०

तदाह

इत्थं क्रम्भकादनन्तरम् करणं तु ततः कृत्वा अत्र च 'तत्त्वस्थोचारणं कुरु' इति दूरेण संगतिः। मध्ये तु करणलक्षणम्।।

> **छक्षणं तस्य वै शृ**णु । जिह्ना तु तालुके योज्या किंचिद्रध्वं न संस्पृशेत्।।३६५॥

> ईषत्प्रसार्य वक्तं तु किंचिदोष्ठी न संस्पृशेत्। दन्तपङ्की तथेवेह दृष्टिश्चाधोर्ध्ववर्जिता ॥ ३६६॥ कायं समुन्नतं कृत्वा करणं दिव्यमुच्यते।

अत्र जिह्वायास्तालुयोजने कुञ्चितत्वमर्थ-लब्धं किंचिद्रोधौ नेति न किंचिदपि स्पृशेदिति योज्यम्, तथैवेति प्रसार्यं न संस्पृशेदिलर्थः।

३६९ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यक्रतोक्ष्मोतास्यटीकोपेतम् । २३१

हष्टेरध ऊर्ध्व वर्जनं निश्चलतारकत्वेन विकल्प-हानये समुन्नतमिति सम्यगविकृततयोन्नतं दिवि परसंविद्धाभे उपायतया भवं दिव्यम् ॥ तदित्थम्

दि्व्यं च करणं कृत्वा तत्त्वस्योचारणं कुरु ॥ ३६७ ॥ चकारात् कुम्भकमूर्घरेचकं च तत्त्वं मूल-मन्तः ॥ ३६७ ॥

अत्र दिव्यकरणावसरे ऊर्ध्व**रेचकमपि** कु-र्वीतेत्याह

कुम्भितश्चैव यः प्राणो रेचयेत्तं शनैः शनैः । ऊर्ध्वमित्यर्थातु ॥

तथा सित हि नाडयो ग्रन्थिपद्माश्च देहे याः संव्यवस्थिताः॥३६८॥

रेचकेन समाक्षिप्ता ऊर्घ्यस्रोतो भवन्ति ते । मध्यवाहरूपतां यान्तीत्यर्थः। अत्र च रो-माञ्चोद्रमोऽभिज्ञानम्।

एवं करणत्रयवन्धावहितः ततो वे ज्ञानश्रुलेन

यन्थीन्मिन्दन् समुचरेत् ३६९

ज्ञानशूलं पूर्वं निर्णीतं यन्थीनां भेदो ह-दयादिपदेषु प्राणशक्तेः स्पष्टीभावेन तत्तद-नुभवलाभः सम्यगविकल्पमुचरेत् खयमेव-मूर्ध्वं प्रसरेत्॥ १६९॥

मन्न इति अर्थादत्र भेदेन घटमानस्य योगिनः भावप्राप्तिवशादिति यः पूर्व हेतुरुक्तः तन्निर्णयानुभवभेदान्निरूपयति

भित्त्वा हत्पद्मग्रनिंथ तु

ततः शब्दः प्रजायते । यदाकाशसमायोगात

सम्यगासमन्तायोगात् मन्त्रायकलोचारै-काम्रतारूपात् । शब्द इति उपांशुरूपतयान्त-रकारादिकलात्मा स्फुटं श्रूयमाणः ॥

स च

घोषशब्दोपमो भवेत् ॥३७०॥

३७२ %ो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोत्झोताख्यटीकोपेतम् । २३३

'श्रवणाङ्गिलिसंयोगाद्यः शब्दः संप्रवर्तते । दीप्तविहस्त्वनामोगः स नादो घोष उच्यते ॥' इति लक्षितो घोषो दीप्ताग्नेः यो धकधकाक्न-तिशब्दतुल्याकारश्चितिरुच्चरतीत्वर्थः ॥ ३७० ॥

दत्तुल्याकारश्चातरुचरतात्यथः ॥ ३७० कण्ठस्थो विरमेच्छब्दः

कण्ठं प्राप्य वरानने ।

मन्त्रो विमर्शः कण्ठं प्राप्य यदा तस्यो भवति तदा घोषः शाम्येदिस्यर्थः॥

तत्र तु

भिन्दतः कण्ठदेशं तु शब्दो धुगधुगायते ॥ ३७१ ॥ तद्र्पाकार उच्चरतीसर्थः ॥ ३७१ ॥ अत जर्ध्वम्

तालुमध्यगतः प्राणो यदा भवति सुन्नते ।

भिन्दतस्तालुग्रन्थि तु शब्दो घुमघुमायते ॥ ३७२ ॥

शोभनं व्रतं मध्यधामनिभाठननियमरूपं यस्याः सा सुव्रता तत्संबोधनं, घुमघुमायते इति तदनुक्रतिर्मकारकुळोचरतीलर्थः ॥३७२॥

तदत्र प्रन्थित्रयभेदेन

एवं तेऽनुभवाः प्रोक्ताः प्राणे चरति सुत्रते ।

प्रोक्तराब्दविषया<u>ः</u>

त्रयस्तेऽष्टकलाः प्रोक्ता

उपर्युपरितः क्रमात् ॥ ३७३ ॥

इह एकाद्शे पटले

'अष्टघा तु स देवेशि व्यक्तः शब्दः प्रैकीर्तितः । घोषो रावः खनः शब्दः स्कोटाख्यो ध्वनिरेव च झांकारो ध्वंकृतश्रेव अष्टो शब्दाः प्रकीर्तिताः ॥'

(ख॰ ११।७)

इत्युक्त्या व्यक्तस्य शब्दस्याष्टविधत्वं व-ध्यति । अकारोकारमकाराश्च त्रयो व्यक्ता इति तदुच्चारस्थानेषु यन्थिभेदानुभवविषयाणां शब्दानां घोषाचष्टकळत्वं, यत्तु घोषोपम इत्युक्तं तन्न घोषेकरूपत्वमपितु घोषसमान-त्विमिति, तत्रापि रावादिशब्दैाः सन्त्येव॥३७३॥

९ स॰ पु॰ शब्दप्रभेदत इति पाठः। २ ग॰ पु॰ शक्तय इति पाठः।

तदित्थम्

तिष्ठेत्स यत्र वै प्राण आत्मा तद्गतिमाप्नुयात् ।

प्राणाश्रया संवित् तद्वारेणैव तत्तरस्थान-माप्नोति ॥

तत्र

तत्तद्रूपं भवेत्तस्य

स्थानभावानुरूपतः ॥ ३७४ ॥

स्थाने हृदादौ भावस्तत्तस्कारणान्तर्भावः । एवं हृस्कण्ठतालुषु ब्रह्मविष्णुरुद्राधिष्टि-

तेषु सृष्टिस्थितिसंहाररूपतां प्राणावस्थितिकमे-

णात्मा भजते

भ्रुवोर्मध्यं यदा गच्छे-त्स्फोटशब्दस्तु जायते ।

अनभिव्यक्तवर्णरूपस्फुटत्वादशब्दकल्पः

स्फोटः ।

एष च

१ ख॰ पु॰ स्फुटद्वंशशब्देति पाठः।

विन्दं भेदयतो देवि शब्दो धमधमायते ॥ ३७५॥ विन्द्रमिति विन्दुप्रनिथ भिन्द्रतो विन्द-कलाख्य एव मन्त्रावयवबोधो धुमधुमानुर्छति-रुचरति बिन्दुप्रन्थिभेद्श्रायमपवर्गपदाधिरोहे प्रथमसोपानकल्प इत्यत्र भरः कर्तव्यो यो-गिभिः तें दे हि उहा हित एव भेदमयः संसारः ॥ ३७५ ॥

अन्यथा त कियों नारिकीलेन

> आचार्यः सह बिन्दुना । अभिन्नेन कतो मोक्षं

सवाह्याभ्यन्तरं प्रिये ॥ ३७६॥

भजते इति वाक्यशेषः । दृष्टान्तदार्ष्टान्ति-कभावोऽत्रार्थेलभ्यः, तेन यथा कपिनीरिकेलेना-भिन्नेन कुतो मोक्षं भजते न भजते नारिकीलं रसाखादायाभङ्कत्वा न मुञ्जति, तथैवाचार्यो

१ क० ग० कृतिमिति पाठः। २ ख॰ पु॰ एतदिति पाठः। ३ ख० ग० आन्तरमाखादायेति पाठः ।

विन्दुयन्थिना अभिन्नेन सहेति साकं दीक्ष्येण शिष्येणेत्यर्थात् कुतः सवाद्याभ्यन्तरं कृत्वा मोक्षं भजते वाद्यात् स्थूळात् भावभूतशरीरा-दाभ्यन्तराच सूक्ष्मात् पुर्यष्टकशून्यशरीरान्न मुच्यते विन्दुभेदात्तु मुच्यते एवेत्यर्थः । 'कपेवैं नारिकेळेन तथाचार्यस्य विन्दुना'इति स्पष्टः पाठः ॥ ३७६ ॥

अतश्च

भित्त्वा बिन्दुं ततो देवि अर्धचन्द्रं विभेदयेत्। भिद्यतश्चार्धचन्द्रस्य

ळळाटे झिमिझिमायते ॥३७७॥ अर्धचन्द्रप्रनिथ भिन्दतस्तस्थान एवार्ध-चन्द्राख्यो मन्नावयवो झिमिझिमानुकारो जायते इत्थर्थः । इत्थमुत्तरत्रापि योजना कार्या ॥ ३७७ ॥

> अर्धचन्द्रं तु भित्त्वा वै भेदयेतु निरोधिनीम् ।

तस्यास्तु भिद्यमानायाः शब्दः सिमिसिमायते॥३७८॥

बिन्द्रादौ प्राग्वत्कलाव्याप्तिमाह स्थानत्रयमिदं देवि पञ्चपञ्चकलान्वितम् ।

तत्र विन्दोः

'निवृत्तिश्र प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ।' (ख० १० । १२१५)

इत्युपऋम्य

'एतस्य वामदिग्मागे शान्त्यतीता ।'(स॰ १०। १२१६) इति कलापञ्चकं वक्ष्यति । एवमर्धचन्द्रस्य 'न्योत्सा ज्योत्सावती कान्तिः सुप्रमा विमला शिवा॥' (स० १०। १२१८)

इति निरोधिन्या अपि 'रुन्धनी रोधिनी रौद्री ज्ञानैयोधा तमोपहा।'

(स्व० १० । १२१९)

इति कलापञ्चकं स्थानत्रयमिति वर्गीकरण-माद्यपन्थिभेदादेवापरग्रन्थिभेद इत्याशयात्। एवमुत्तरत्र॥

तदित्थम्

प्राणस्य चरतस्तत्र
यस्मिन्स्थाने स तिष्ठति ॥३७९॥
तत्तद्रूपो भवेदात्मा
तां तां गतिमवाप्नुयात् ।
तत्रेति तेषु त्रिषु ईश्वरतत्वाधिष्ठतेषु
स्थानेषु चरतः प्राणस्थेति चरन्तं प्राणमनादत्य संवित्प्रधानतया प्राणभूमिकां ग्रणीकृत्य
यस्मिन्यस्मिन् स्थाने स योग्यात्मा तिष्ठति

तत्तद्रृपतामनुभूय तत्तन्मयत्वमाप्नोतीत्यर्थः ॥

अथ

निरोधिनीं भेदियत्वा ततो नादं त्रजेहुधः ॥ ३८० ॥ वंशशब्दसमः शब्द-स्तत्र सूक्ष्मः प्रजायते । सूक्ष्मत्वं पूर्वापेक्षमीश्वरतत्त्वम् ॥ ततोऽपि भेदयेन्नादसंस्थानं

ब्रह्मरन्ध्रं सुदुर्भिद्म् ॥ ३८१ ॥

मिचतो ब्रह्मरन्ध्रस्य शब्दः शुमशुमायते ।

नादस्य सम्यक् स्थानं विश्रान्तिर्यत्र तन्नादसंस्थानं ब्रह्मरन्धं सुदुर्भिदं नादान्तपदं तदेव च ब्रह्मरन्ध्रमूर्ध्वकवाटछिद्रं सुदुर्भिदं सातिशयावधानैरेव भेतुं शक्यम् ॥

एवं नादनादान्तस्थानं सदाशिवाधिष्ठितं भित्त्वा

> शक्तिमध्यगतः प्राणो वंशनादान्तसंनिभः ॥ ३८२ ॥

शक्तिभेदस्पर्शाद्वंशनादान्ततुल्यो भवति नतु शक्तिस्थानभेदाद्वंशनादस्य मधुरध्व-निरूपस्थान्तोऽनुरणनरूपः सूक्ष्मस्ततुल्यो भवति ॥ ३८२ ॥

अथ

तां वे तु भेदयेच्छिक्तं दुर्भेद्यां सर्वयोगिनाम् ।

१ स॰ पु॰ चातिशयेति पाठः । २ स॰ ग॰ पु॰ सूक्ष्मतुल्य इति पाठः ।

३८४ स्हो ०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्षीतास्वयटीकोपेतम् । २४१

भिद्यते च यदा शक्तिः शान्तः ग्रमग्रमस्ततः ॥३८३॥

दुर्भेदत्वं चास्याः तद्तुभवाह्नादस्य स्पृह-णीयतमत्वेन त्यकुमशक्यत्वात् शान्त इति प्रवृत्तिस्थानकरणाभिघातादेव शब्दवृत्तिः शा-स्यति, इह तु शमित्वा आनन्दस्पर्शात्मता-मेतीत्यर्थः॥ ३८३॥

किंच

शक्तिं भिन्ता ततो देवि यच्छेषं व्यापिनी भवेत् । अनुभावो भवेत्तत्र स्पर्शो यद्वत्पिपीलिका ॥३८४॥

शक्तिभेदानन्तरं यन्मन्नावयवरूपं वस्तु शेषिमिति शिष्यमाणं तद्यापिनी भवेत् शक्त्य-न्तसर्वाध्वव्यापनात् व्यापिन्याख्यो मन्नावयवः सः। 'तच्छेषे व्यापिनी भवेत्' इति तु स्पष्टः पाठः। तत्र चानुभवः प्रशान्तशब्दव्याप्ति-कत्वात् स्पर्शप्रथारूपः यद्वत्पिपीळिकेति संचर- न्तीनां पिपीलिकानामिवेलर्थः । पिपीलिका इत्यत्र नांशब्दस्य लोप ऐश्वरः ॥ ३८४ ॥

अत्रापि कळाविभागमाह स्थानत्रयमिदं देवि पञ्चपञ्चकळान्वितम् ।

तत्र नादस्थाने श्रीसदाशिवाधिष्ठिते 'इन्धिका दीपिका चैव रोचिका मोचिका तथा। ऊर्ध्वगारणारणारणारणाः ॥' (ख०१०।१२२६)

इति वक्ष्यमाणाः पश्च कलाः, शक्तितत्वे व्यापिनीपदे च श्रीशिवनाथाधिष्टिते, क्रमेण

'सक्ष्मा चैव सुसक्ष्मा च तथा चैवासृतामिता। व्यापिनी.....।' (ख॰१०।२१३९)

इति पञ्च कलाः

'न्यापिनी व्योमरूपा चानन्तानाथा त्वनाश्रिता।' (ख०१०। १२५०)

इति पञ्जेताश्च सर्वाः स्वावसरे निर्वक्ष्यामः॥ यत एवं ततः

यत्र यत्र चरेत्त्राण-स्तत्तद्रूपमवाप्नुयात् ॥ ३८५ ॥ ३३७ %ो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्त्रोतारूयटीकोपेतम् । २४३

प्राणो जीवस्तत्तदनुभवं प्राप्तोतीत्यर्थः। तद्वुभवाभ्यासप्रकर्षात् तु यत्र यत्रावतिष्ठेत तां तां गतिमवाप्तुयात्। तत्तदात्मेव भवतीत्यर्थः। एवं च 'समनान्तं वरारोहे पाश्रजालमनन्तकस्।'(स॰ ४।४३०)

इति वक्ष्यमाणमेतत्सर्वम् तस्माद्वे सुप्रयत्नेन

भित्त्वा याति परां गतिम्॥३८६ शोभनः प्रयत्नो दिव्यकरणधाराधिरोह-

रूपः ॥ ३८६ ॥

अत्र क्रममाह भित्त्वा वे व्यापिनीं देवि समनायां मनस्त्यजेत् । मनसा तु मनस्त्यक्त्वा

जीवः केवलतां व्रजेत् ॥३८७॥

मन इत्यविकर्षं चेतः । मनसेति स्पर्श-पर्यन्तस्य मन्तव्यस्य क्षीणत्वात् अविकरूपमन- नमात्ररूपेण चिंत्तेनैव तादृशमेव च मन एकाप्रताप्रकर्षात् त्यक्त्वा वेद्याभासिजघृक्षा-संकोचरूपं स्वं वेद्नं प्रशमय्य जीव आत्मा केवलत्वमेति शुद्धो वेदितृमात्ररूपो भवती-त्यर्थः ॥ ३८७ ॥

एवं भेदनं च पदार्थानां भावप्राप्तिवशादि-खुपक्रान्तं निर्वाह्य क्रमप्राप्तामात्मव्यातिमाह

जीवो वे केवलस्तत्र आत्मज्ञानकियान्वितः । बन्धनाशेषनिर्भुक्तः

सत्तामात्रस्वरूपकः ॥ ३८८ ॥

समस्ताध्वपदातीतः

ग्रुद्धविज्ञानकेवलः ।

गृह्णाति नापरं भावं

न परं च शिवात्मकम्॥३८९॥

परापरविनिर्भुक्तः

स्वात्मन्यात्मा व्यवस्थितः।

१ ख॰ पु॰ चिन्तनेनेति पाठः ।

यो जीवः प्राणनात्मा स तत्र समनोध्वें यतः समस्तमध्वपदमतीतोऽत एवाशेषेण मलत्रयरूपेण बन्धेन निःशेषेण वासनापर्यन्तेन मुक्तस्ततश्च सत्तामात्रखरूपो भावाप्रतियोगि-प्रकाशमात्रतत्वो य आत्मा आत्मीयाभ्यां खोचिताभ्यां ज्ञानक्रियाभ्यां नत् परमशिव-संबन्धिनीभ्यां सामरस्यावस्थितिसतत्त्वाभ्या-मन्वितो व्याप्तो न तु सांख्यादिमुक्तरूपः। एष च मायोर्ध्ववर्त्याणवमलयुक्तविज्ञानकेवल-वैलक्षण्यात शुद्धो विशिष्टेन चारोषाध्ववेची-करणात्मना नतु मायापुंविषयकरूपेण ज्ञा-नेन तेनैव च केवलो नतु मन्त्रमन्त्रेश्वरवद्विज्ञे-येनापि संपृक्तः अत एवापरं शिवं सदाशिवरूपं स्वभावं न यह्वाति नच परं परमशिवरूपं खच्छखच्छन्दचिदानन्दघनम् अतश्च अयं व्याख्यातपरापररूपात् विनिर्मुक्तस्यकापररू-पोऽपि अप्राप्तपरस्वभावः स्वात्मन्येव बोख्रता-मात्ररूपे व्यवस्थितः॥

१ ग० पु॰ प्रविवेकक्पेति पाठः । २ ख॰ पु॰ व्यक्तेति पाठः ।

न चैवात्र संतोषः कार्य इत्युपसंहारदिशा दिशन्नन्यदवतितारयिषुराह

आत्मव्याप्तिर्भवेदेषा शिवव्याप्तिरतः परम् ॥ ३९०॥ वन्धनाशेषभावेन सर्वाध्वोपाधिवर्जिता ।

एषेति समनान्तस्थिता नर्तुं सांख्यपात-अळायुक्ता अस्पेव त्वात्मन उन्मनापदारोहेण चिदानन्दघनपरतत्त्वव्याप्तिरूपा शिवव्याप्ति-र्यतः सा बन्धनानामाणवादीनां मळानामशेष-भावेन

'समनाविषर्यन्तः करुङ्काधार उच्यते ।' (स्व०७। २२७) इति भाविनीत्या समनान्तेन प्रसरेण ये पूर्वोक्ताः सर्वेऽध्वरूपा उपाधयोऽवच्छेदकास्तै-विंशेषेण समस्तवन्धनप्रशमसंस्कारात्मनापि वर्जिता शुद्धविज्ञानकेवळतायां समनान्त-समस्तवन्धनप्रशमेऽपि तन्निष्टत्तिसंस्कारभावे-नावच्छेदकैत्वात् सोपाधित्वं परमशिवता तु

१ ख॰पु॰ न त्वनन्तसांख्येति पाठः । २ ख॰ पु॰ च्छेदवत्त्वादिति पाठः ।

विश्वोत्तीर्णविश्वमयस्रतत्त्रचिदानन्द्घनानव-च्छिदैव ॥

यत ईद्दशी शिवव्याविस्ततः अविदित्वा परं तत्त्वं शिवत्वं कल्पितं तु यैः॥३९९॥ त आत्मोपासकाः शैवे न गच्छन्ति परं शिवम् ।

यैरिति शैवपाशुपतलाकुलादिभिर्नानात्मवादिभिः शिवत्वं कल्पितमात्मनां व्यापकत्वनित्यत्वामूर्तत्वचित्त्वस्रष्टृत्वाद्यनन्तधर्मसाम्येन शिवैकरूपाणामिष केनचित्कल्पनांमात्रेण
निर्श्विककेन भिन्नशिवरूपत्वमुच्यते ते सर्वे
व्याख्यातव्यातिकात्मोपासकाः शैवेऽसिन्नद्वयनये परं शिवं व्याख्यातस्वरूपं न गच्छन्ति न
तन्मयीभवन्ति सांख्ययोगवेदान्तवाद्यादयस्तु
अपरपदस्था एवेति केन तेषामियत्पदप्रातिसंभावनापि । अथ च सर्व एवात्मोपासकाः
शैवेन पारमेश्वराद्वयदर्शनोक्तेन ज्ञानेन परं

१ घ॰ पु॰ मात्रक्षेणेति पाठः ।

शिवं गच्छन्तीति तन्नेण सप्तमीतृतीये योज्ये। उक्तं च श्रीमृत्युजिति

> 'ये वदन्ति न चैर्वान्यं विन्दन्ति परमं शिवम् । त आत्मोपसकाः शैवे न गच्छन्ति परं पदम् ॥' (ने० त० ८।३०)

इति अत्र हि परमशिवमन्यं वदन्ति केवलं न चैव विन्दन्ति न पुनः केनापि प्रमाणेन लभन्ते साधियतुं शक्रुवन्तीत्यर्थः ॥

ते तु सर्वे

आत्मतत्त्वगतिं यान्ति

आत्मतत्त्वानुरञ्जिताः॥ ३९२॥

आत्मतत्त्वरूपतायां तत्त्वं परमशिवाभेदा-ख्यालात्मा संकोचः तेन येऽनुरक्षितास्तदा-श्वस्ताः पाशुपताद्याः त आत्मनो यत्तत्त्वं शुद्धविज्ञानकेवलतारूपं तहतिं लभन्ते नतु तात्त्विकीं मुक्तिं भेदस्यापरित्यागादिति॥३९२॥

मुक्तशिवसंसारं परिजिहीर्शुणा तस्मादात्मा परित्याज्यो यदीच्छेच्छिवमात्मनः ।

१ ख॰ पु॰ नचैतन्यमिति पाठः।

३९४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोत्स्रोताख्यटीकोपेतम् । २४९

आत्मेति मुक्ताणुरूपता, शिवमिति मुक्त-विकसितपरमशिवैकताम् ॥ तदित्थम्

आत्मतत्त्वं ततस्त्याज्यं विद्यातत्त्वे नियोजयेत्॥३९३॥ आत्मानमिति शेषः॥ ३९३॥ कात्र विद्येलाह उन्मना सा तु विद्येया तां व्याच्छे

मनः संकल्प उच्यते । संकल्पः कमतो ज्ञान-मुन्मनं युगपत्स्थितम् ॥ ३९४॥

संकल्प इच्छा सा चेशितव्यविश्वक्रमासूत्र-णात्मत्वात् क्रमतो ज्ञानमित्युक्तम् । उन्मनमु-त्क्रान्तमुत्कर्षं चमनः प्राप्तं यत्र तदुन्मनं, युग-पदिति विश्वस्यासूत्रणावभासननिर्माणाचन-न्तशाखाशतभिन्नस्यापि अत्र निस्योदितानन्द-घनस्वातस्र्यशक्तयाभासात्मत्वेनावस्थानात् ३९४ यत ईदयुन्मनं ज्ञानमेवोन्मनाशक्तिः तस्मात् सा तु परा विद्या

मायान्तावधिकात्मतत्त्वोध्वंस्थशुद्धविद्यादि-शक्तयन्ताध्वव्यापकात् विद्यातत्त्वादियमन्यैव विद्या ॥

यस्मादन्या न विद्यते । ईदृशीसर्थात् एतयैव अग्नेषविश्वकोडी-

कारात्॥

तदाह

विन्दते ह्यत्र युगप-त्सार्वज्ञ्यादिगुणान् परान् ३९५

परानित्यभेदरूपान् सर्वज्ञत्वादीन् यतो युगपदत्रोन्मनायां योगिवरो लभते तत इयं परा विद्या 'विद्यु लाभे' इति धात्वर्थानु-गमात्॥ ३९५॥

किंच

वेदनानादिधर्मस्य परमात्मत्वबोधना ।

वर्जना परमात्मत्वे

तस्माहिद्येति सोच्यते॥३९६॥

अनादिधर्मः स्नातष्यशक्त्यात्मा स्वभाव तस्य वेदना विचारणा, आत्मनश्च यत्परमाः त्मत्वं शिवरूपत्वमस्ति तस्य बोधना अवगम-हेतुः, अत एवापरमात्मत्वेऽतद्विषये इयं वर्जना संपद्यते । तस्मात् 'विद विचारणे' 'विद ज्ञाने' इति धात्वर्थानुगमादियं विद्योच्यते ॥ ३९६॥

एवं च

तत्रस्थो व्यञ्जयेत्तेजः
परं परमकारणम् ।
परस्मिस्तेजसि व्यक्ते
तत्रस्थः शिवतां व्रजेत् ॥३९७॥

तत्रेति उन्मनाख्यायां विद्यायां व्यञ्जये-दात्मीयमेवोन्मीलयेत् प्रत्यभिजानीयात् तेजः चिज्ञ्योतिः परमसंक्रचितं परमकारणं परम-शिवरूपम् अतश्च शिवतां व्रजेत् तदैकात्म्य-मियात् ॥ ३९७ ॥ एतदृष्टान्तेनोपपाद्यति सप्रदीमे यथा वहाँ। शिखा दृश्येत चाम्बरे । देहप्राणस्थितो ह्यात्मा तद्वङ्घीयेत तत्पदे ॥ ३९८ ॥

देहमन्त्रप्राणात्मशिवपदानामौचित्यात का-ष्टारणिवह्नितच्छिखाम्बराणि दृष्टान्तः । तेना-रणिमन्थनयुक्तया सुप्रदीते प्रज्विते वहाँ सति यथा शिखा ज्वाला दाह्यं दुग्ध्वाम्बरे दृश्यते तत्र लयात् तदात्मभावं प्राप्तावलो-क्यते, तद्वद्विव्यकरणमन्त्रारणिसमुत्तेजनेन देहे यः प्राणस्तस्मिन् सुप्रदीप्ते मध्योध्ववाह्यदाना-मितामायाति देहे स्थितो य आत्मा प्रोक्तशुद्ध-विज्ञानकेवलरूपो वह्विशिखातुल्यः समनान्तं समस्तं देहदारं दुग्ध्वा तस्मिन्पदे छीयते निरुपाधिपरमशिवैकात्म्यमेत्येवेत्यर्थः ॥ ३९८ ॥

इत्थमुक्तयुक्तया परतत्त्वलीने तद्वदेवाभिमानस्तु कर्तव्यो दैशिकोत्तमैः। तद्वत्परमपदवदिभमानः प्रूणीहंविमर्शः कर्त-व्यः स्वीकार्यो नतु पाशवे शरीराद्यहंभावे वर्तितव्यमेतदर्थमेवोत्तमपदम् ॥

तमभिमानं स्फुटयति

अहमेव परो हंसः

द्यावः परमकारणम् ॥ ३९९॥ एतत्पूर्वव्याख्याभिर्गतार्थम् ॥ ३९९॥ अतश्र

मत्त्राणे स तु पश्चात्मा ठीनः समरसीगतः।

एवंविधस्य मम प्राणे प्रोक्तषडध्वव्याप्ति-मये ॥

तं पूर्वोक्तयुक्तया समरसीकृतम् मन्त्रकरणिक्रयायोगा-द्योजयामि परे शिवे ॥४००॥

मन्त्रो निष्कलः, करणं दिव्यं, किया-योगो द्वाररोधोर्ध्ववाहाधरपदस्यागयन्थिभेद-नाद्यात्मा ॥ ४०० ॥ नचैतद्वचनमात्रेण घटते, अपितु एवं यो वेत्ति तत्त्वेन अग्निवदेहमध्यतः । यद्वद्विह्मिश्वातीता तद्वयोजयते परे ॥ ४०१ ॥

तत्त्वेनानुभवरूढंंचा य एवमिति शिवा-भेदं वेत्ति स इन्धनकल्पस्य देहस्य मध्येऽ-ग्निवत्पाशानुत्छोषयति दीप्तभास्वज्ज्योतिर्मात्र-रूपतया स्थितः शिष्यात्मानं परे शिवे योजयते तदैकात्म्यमासादयति। कथम् विह्न-शिस्रा अतिशयेन इता व्योम्नि छीना तदेक्य-माप्ता येद्वत् ॥ ४०१॥

अतश्च

तैंस्मिन्युक्तः परे तत्त्वे सार्वज्ञ्यादिगुणान्वितः । शिव एको भवेदेवि अविभागेन सर्वतः ॥ ४०२॥

१ ख॰ ग॰ पु॰ निरूब्येति पाठः । २ ख॰ पु॰ तायामिति पाठः । ३ ख॰ पु॰ तद्वदिति पाठः । ४ ख॰ पु॰ अस्मिन्निति पाठः ।

४०४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताख्यटीकोपेतम् । २५५

युक्त इति योग ऐक्यम् । यथोक्तम् 'योगमेकत्वमिच्छन्ति......' (मा० वि० ४।४)

इति । एक इत्यविभागेन, सर्वत इत्यनेन चाभिन्नशिववादस्य वास्तवत्वं ध्वनति । सर्वज्ञ-त्वादिकमिहाभेदसारं मन्तव्यं नतु मन्नादि-वद्भेदविषयम् ॥ ४०२ ॥

भावित्रितत्त्वदीक्षायां

'ज्ञात्वा तत्त्वे नियोजयेत् ।' (ख॰ ४ । ४०४)

इति यद्रक्ष्यति तत्राप्येतदेव मन्तव्यमित्याह

तत्त्वत्रयं परं ख्यात-

मपरं चाध्वमध्यगम् । भेदनं तु पदार्थानां

त्यागानुभवयोजनम् ॥ ४०३॥

पूर्वोक्तं च इदं सर्वे ज्ञात्वा तत्त्वे नियोजयेत् ।

परं शुद्धात्मीन्मनापरशिवरूपं यत्तत्वत्रयं प्रकाशितं, यज्ञापरं स्थुलम् अध्वमध्यगमिति

१ ख॰ पु॰ अनुमन्तव्यमिति पाठः । २ ख॰ ग॰ पु॰ त्वोन्मेति पाठः ।

पश्चमपटलभावितत्वभुवनाध्वैदीक्षामध्ये मा-यासदाशिवशिवान्तव्याध्या आत्मविद्याशि-वाख्यं तत्त्वत्रयं पूर्वं प्रायश्चित्तशुद्धाविष निणी-तमेतत् त्रितत्त्वदीक्षायां प्रधानरूपं, तथा पूर्वाक्तं भेदनादि चकाराचारं प्रमाणादिकं च ज्ञात्वा एतज्ज्ञानप्राधान्येनैव तत्त्वे परस्मिन् योजयेत् शिष्यमित्यर्थः । एतच्च दीक्षान्तर-विषयमपीति मन्तव्यम् ॥ ४०३ ॥

अथेह परतत्वस्ररूपं निश्चिन्वन् भावि-चतुर्भेदतत्त्वदीक्षामध्ये असंग्रहीतामपि एक-तत्त्वदीक्षां प्रसङ्गेन स्चियितुमाह

संक्षेपेण तु तत्त्वस्य व्याप्तिं शृणु सुरेश्वरि ॥४०४॥ सुराणां ब्रह्मादिशिवान्तानां कारणानामी-श्वरि परस्वातत्र्यशक्तिरूपे॥ ४०४॥

> विद्यातत्त्वास्पदं बङ्घा बिन्दुतत्त्वासने स्थितः ।

१ ग॰ पु॰ भुवनादीति पाठः।

नादशक्तितनुश्चैव व्यापिनीकरणान्वितः ॥४०५॥

विद्यातत्त्वे शुद्धविद्यायां प्रोक्तकरणावष्टम्मलभ्यमध्यविकासेनास्पद्मवस्थितिं बद्धाः
अथ च विद्याया मातृकायास्तत्त्वे मूलमन्ने वा
स्थितिं बद्धा तदुचाराविहतो मृत्वा, मान्ने
बिन्दुतत्त्वे अभिन्नवेद्यज्योतीरूपेऽशेषविश्वविश्रान्तिस्थानत्वादासने स्थितोऽधिरूढः, नादो
विमर्शमात्ररूपो ह्यादानुभवात्मकः शक्तयन्तस्तनुः शरीरं यस्य, व्यापिनी शक्तयन्ताध्वव्यापिका करणमान्तरमुपलव्धिसाधनं यस्य
ग्ररोः स सर्वं ज्ञात्वा तत्त्वे नियोजयेदिति
पूर्वोक्तेन संबन्धः॥ ४०५॥

अस्य करणरूपा या व्यापिनी सर्वज्ञत्वावबोधेन समना

सैवेलर्थः॥

अन्तश्चरा तु सा।

१ ख॰ पु॰ आश्रित इति पाठः ।

सैवास्यान्तःकरणमित्यर्थः॥ एवमीद्दशे तत्त्वासने शरीरान्तर्वहिष्कर-णस्यास्य

त्रितत्त्वं यत्परं त्रोक्तं तेन चापूरिता तनुः ॥४०६॥ परादिशक्तित्रयमयेनं आत्मकल्पेनेत्वर्थः४०६ एतच त्रितत्त्वं यसादध्वातीतं समनान्त-मतिकम्य स्थितं तसात्परं तत्त्वं, यत्तु माया-सदाशिवशिवव्यात्या तदपरं यसादध्वमध्य-गम्, अत एवापरेणात्मादितत्त्वत्रयेण धरादेः शिवान्तस्यान्तःकृतत्वात् तदारब्धा

> अपरा सा तनुः स्थूला षट्टिंशतत्त्वकल्पिता।

इयं पुनः

तत्त्वत्रयं परं यच

सर्वतत्त्वाध्ववर्जितम् ॥ ४०७॥ तेन चापूरिताशेषं

सा तत्त्वाध्वपरा तनुः।

समस्ताध्वातिकान्तं यत् शुद्धात्मादितत्व-त्रयं तेनोक्तसतत्त्वेनाशेषं कृत्वा आपूरिता सर्वात्मताभासनेन व्याप्ता या प्रकान्ता नाद-शक्त्यात्मा तनुः सा तत्त्वाध्वनः सकाशात्परा प्रकृष्टा ॥ ४०७ ॥

एवमीहक्शिवाभेद्विमर्शमय एव यथार्थ आचार्यो भवतीत्याह

एवमाचरते यस्तु

आचारं तु द्यावात्मकम्॥४०८॥ शिवेन सहचारित्वा-

दाचार्यस्तेन चोच्यते।

आचारः प्रोक्तस्फारानुप्रवेशः । सहचारित्वं तदभेदविमर्शपरमार्थम् ॥ ४०८ ॥ अस्य माहात्म्यमाह

तस्य द्र्ञनसंभाषा-

स्पर्शनात्सारणादपि ॥ ४०९॥ भवत्येवैश्वरी व्याप्ति-

नवलवश्वरा ज्यातः र्न भवेत्तदधोगतिः। यतोऽस्य करणानि प्रोक्तव्यापिनीसमना-व्याप्तिमयानि ततस्तरसङ्गादीश्वरस्य शिवत-त्वस्य व्याप्तिर्भवस्येव देहान्ते नतु शिवाद्धः प्रवृत्तिः कदाचिद्पि, योऽपि तं तथारूपं भक्त्या पर्यति सोऽप्येवं, तेन तस्येति कर्तरि कर्मणि च षष्टी ॥ ४०९ ॥

यस्तु अनुत्तरशक्तिपातवशात् तेन संयोजितो जन्तुः

स

ब्रह्महापि शिवो भवेत्॥४१०॥ परमशिव एव ॥ ४१०॥ तदेवं भवति ततस्तेन समो नास्ति जगत्यस्मिश्चराचरे ।

जगत्यसिश्चराचरे ।

तेन शिवैकात्मनाचार्येण कः समः तैस्यै-कत्वात् ॥

अतश्च

१ ख॰ पु॰ बिष्यसैकत्वादिति पाठः।

शिव आचार्यरूपेण

लोकानुग्रहकारकः ॥ ४११ ॥ अनुजिघृक्षापरो हि परमशिव आचार्यदेह-मास्थाय पश्चनां पाज्ञान्निकृन्तति ॥ ४११ ॥ यत एवम्

> तस्मान्न मानवीं बुद्धिं कारयेदेशकं प्रति ।

दिशस्युपदेशमिति देशकः उपदेष्टा, तस्मिन् दौरात्म्यान्मानवीं बुद्धिं कुर्वन्तं निवर्तयेदि-स्पर्थः ॥

यतो येऽप्येते मायोध्ववर्तिनोऽनन्तभद्वार-काचास्तेऽपि

> आचार्यस्य च मन्त्रस्य द्यावज्ञाने द्यावस्य च ॥४१२॥ नानात्वं नेव कुर्वन्ति विद्येशाश्चकनायकाः ।

चक्रस्य विद्याग्रामस्य नायकाः प्रभवः ख-खरूपज्ञापकाश्च, शिवज्ञाने पारमेशे शास्त्रे

१ ख॰ पु॰ बाें वे इति पाठः।

आचार्यस्थोपदेष्टुर्मन्नस्य शिववाचिनो निष्कला-देस्तद्वाच्यस्य च शिवस्य भेदं न कुर्वन्ति नैतद्भिन्नं पश्यन्तीत्यर्थः, आचार्यादेव शिव-शास्त्रमन्त्रशिवानामवगमात्। यत्र च विद्येश्वरा अप्येवमभेदं मन्यन्ते तत्र तद्वुग्रहीतैः कथं भेदधीः कार्या॥ एवं च ये आचार्यशिवमन्त्रानै-क्येन जानन्ति ते विद्येश्वरा इति मन्नेश्वर-स्फारमेव विशन्ति॥ ४१२॥

युक्तं चैतत्, यतः

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः

शृद्धा वै वीरवन्दिते ॥ ४१३ ॥

आचार्यत्वे नियुक्ता ये

ते सर्वे तु शिवाः स्मृताः।

शिवाचार्य एव हि आचार्यो युक्तः॥ ४१३॥

ये तु आचार्यमित्थं न मन्यन्ते ते प्रत्य-वायिन इत्याह

> अन्यथा प्राक्खरूपेण ये पश्यन्ति नराधमाः ॥४१४॥

४१७ श्लो ०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्त्रोतास्यटीकोपेतम् । २६३

नरके ते प्रपंच्यन्ते सादारूयं वत्सरत्रयम् ।

अधमत्वं यहीतदीक्षाणामपि गुरुद्वेषेण विलयशक्त्यात्रातत्वात् । सादाख्यवत्सरमान-मेकादशे पटले भविष्यति ॥ ४१५ ॥ पातकिसंगतिरपि पापायेलाह

> न तेन सह संभाषा कर्तव्या तु शिवार्थिना ॥४१५॥

कृत्वा संभाषणं तेन नरकं सोऽपि गच्छति ।

यत एवम्

तस्माच्छिवसमाः सर्वे

द्रष्टव्या सुक्तिमिच्छता॥४१६॥

यसात्

भुक्तिमुक्तिफलावाप्ति-भवत्येव तदाज्ञया । अस्य चेयान् प्रभावो यदयम्

१ क॰ पु॰ प्रपद्यन्ते इति पाठः।

आचार्यः स्वजनानां च कुलकोटि[टीः]सहस्रशः ४१७ ज्ञानज्ञेयपरिज्ञानात् समस्तोस्तारियष्यति ।

स्रे आत्मीया विद्यासंबन्धिनो जनाः शिष्याः तेषां चकारादात्मनश्च सहस्रशः कुल-कोटि[टीः]ज्ञानस्य तावदनुमाह्यानुम्रहाभि-संधिपूर्वं परशाक्तस्फारानुप्रवेशस्योपायरूपस्य, ज्ञेयस्य चोपादेयस्य परतत्वस्य, परितः समन्ता-द्विकल्पसविकल्पसमापत्तिभ्यां परतत्विश्चा-न्यात्मकात् शिष्यप्रशिष्यादिक्रमेणानन्तकाल-व्यापिनश्च ज्ञानात्तारिष्यति संसाराब्धेरुद्ध-रिष्यति।ज्ञानज्ञेयपरिज्ञानमेव गुरोर्मुख्यं रूपम्। यथोक्तं प्राक्

'ज्ञानज्ञेयनिशारदम्।' इति ॥ ४१७ ॥ (शश्ह)

एतदुपसंहरन् प्रकृतमाह एवमुक्तविधानज्ञो

भावज्ञश्चापि दैशिकः ॥ ४१८॥

१ ख॰ पु॰ समस्तानिति क॰ पु॰ सर्वास्तानिति पाठः।

पूर्णाहुत्यैकयैवासी पशुन्योजयते परे। उक्तं प्राणचारादिविधानं, भावः तत्त्वभावनात्मा ॥ पूर्णाहतौ प्रयोगं जिज्ञासुं देवीं प्रति आह पूर्णाइतिप्रयोगं त कथयाम्यधुना तव ॥ ४१९॥ पूर्णत्वार्थमाइतिप्रयोगमाह कर्ध्वकायं ऋजुग्रीवः समपादो व्यवस्थितः। नामिस्थाने सूचो मूल-

नाभिस्थाने सुचो मूल-सृतानायसुखं समम् ॥ ४२०॥ सृच्युपरि सुवं देवि कृत्वा चैवमधोसुखम् । पुष्पं दत्त्वा सुगये तु दर्भेण सहितो करो ॥ ४२१॥ सृष्टिना चैव हस्ताभ्यां गृहीत्वा यहाँतोऽपि च। अग्रतो दक्षिणं हस्तं वामं वे पृष्ठतः प्रिये ॥ ४२२॥ मुष्टिभ्यां संग्रहीत्वा वे उत्तानकरयोगतः । ततो घृतेन संझाव्य अभिमानं तु कारयेत् ॥ ४२३॥ अहमेव परं तत्त्वं परापरविभागतः ।

जर्ध्वकाय उत्थितः, उत्तानमप्रस्थितवेदि-कापुष्करादिरूपं मुखं यत्र, सममृजुतया स्थितं, सुच्युपरि सुविमिति शिवशक्तिव्यापकौ सुक्सुवौ परस्परोन्मुखौ कृत्वा, अत एव च पुष्पदानम् अतश्च शिष्यस्य शक्तिस्त्यकाधः— प्रसरा शिवोन्मुखा शिवेन संमुखेन धुष्टेति भावनीयम् । कराविस्त्रत्र कृत्वेति शेषः, हस्ता-भ्यामूर्ध्वाधःस्थिताभ्यां दक्षवामाभ्यां कृतो यः प्रस्तेकं मुष्टिस्तेन अत एव मुष्टिभ्यामित्युक्तिः । यत्नत इत्यनविह्मत्त्या, अत्रत इति सुङ्-

१ स॰ पु॰ ऊर्ध्व तिष्ठेति पाठः ।

मूलगतवामापेक्षया, दक्षिणमिति स्नुववद्धो-मुखं शिवव्यास्या, वाममिति स्नुग्वदुत्तानं च शक्तिव्यास्या, यदाह उत्तानेन करेण यो योग इत्यर्थोदधोमुखस्य दक्षिणस्य वामेन । संझा-व्येति संपूरितां सुचं कारियत्वा, अहमेव परं तैत्वं परापरेति प्राग्वत्परसूक्ष्मस्थूळरूपतया स्थितमिखभिमानं निश्चितां प्रतिपत्तिं कारयेत् कुर्यात् ॥ ४२३॥

नचेतद्भिमानमात्रं यतः तत्त्वमेकं हि सर्वत्र सर्वं हि चेलेमानत्वात् चिन्मात्रपरमार्थमेव॥ अतथ्र

नान्यं भावं तु कारयेत्॥४२४॥ कारयेदिति प्राग्वत् मायाप्रमातृतासुरुभं भेदाभिमानं खजेदिस्तर्थः ॥ ४२४ ॥

किंच

यत्कुम्भेऽध्वात्र विन्यस्तः षट्प्रकारो वरानने ।

मण्डलेऽसी शिशोरन्तः साधारणविकल्पितः॥ ४२५॥ सुच्यध्वानं तमारोप्य प्राणस्थं नौडिमध्यगम् । प्राणधारे समीकृत्य स्रचा धारां विनिक्षिपेत् ४२६ कुम्भमण्डलाग्निशिशुगतं षड्विधमध्वानमा-ज्यरूपतया सूचि मध्यनाडिप्रतिच्छन्दकरूपा-यामारोप्य पूर्वोक्तयुक्तया प्राणस्थितं च तं मध्य-नाडिगतं क्रत्वा अत एव मध्यमं प्राणं धारां चाज्यसंबन्धिनीं सुग्गतां समीक्रलेति मान्नव-ह्रिद्रावितषडध्वरसमयतया भावयित्वा तां धारां क्षिपेत् ॥ ४२६ ॥ कथं क चेत्याह

कथं क चेलाह वसुधाराप्रयोगेण प्रक्षिपेजातवेदसि ।

अविच्छिन्नसंतत्या शिवाग्नौ द्वादशान्तस्ये बाह्ये च प्राणमाज्यधारां चाविभागभावनया

१ पु॰ नाडीति पाठः । २ क॰ पु॰ भावभावनेति ग॰ पु॰ भागभावः नेति पाठः ।

४२८ श्लो०] श्रोक्षेमराजाचार्यकृतोङ्गोतास्यटीकोपेतम् । २६९

जुहुयादित्यर्थः वसवेऽभीष्टफलायात्युचैर्धारा-प्रयोगेन ॥

अत्रेतिकर्तव्यतामाह नामिस्थाने सुचो मूठं नयेन्नासान्तगोचरम् ॥४२७॥ यथा यथा त्यजेद्वारां तथा प्राणं समुचरेत ।

नाभिस्थाने यत्सुङ्मूळं स्थितं तन्नासायं प्रापयेत् धारापातानुसाराय मध्यप्राणं सम्यग-भ्यस्तवाहचारेण ऊर्ध्वं चरेत् द्वादशान्त-विश्रान्तं क्रयोत् ॥ ४२७ ॥

पवं सति न केवळं हृतषडध्वरसमयी धारा यावत्

> प्राणोऽपि वर्णतां याति षड्घिधवमयस्तु सः ॥ ४२८॥

यः षडघ्वमयः प्राणः सोऽपि वर्णतां मान्न-परामर्शतां याति ॥ ४२८ ॥

एवं च सति

षडिघेऽध्वनि नातोऽन्यः प्रमेयो विद्यते क्वचित्।

षड्डिघेऽध्वनि यः कश्चित्प्रमेयः सोऽसिन्न-वसरे अत इति मान्नात्परामर्शात् नान्यः क्वचिद्रिप जागरादौ विश्वत्र सर्वस्य मान्न-परामर्शशेषीकृतत्वात् ॥

यत एवं

तसान्मान्त्रे परामर्शे

हेयोपादेयतः स्थिताः ॥४२९॥

ये हेयतया स्थिताः समनान्ताः पदार्थाः ये चोपादेयतया शुद्धात्मोन्मनापरमशिवाः स्थितास्ते मन्न एव वाचकेऽन्तरभिन्नवाच्यात्म-तया स्थिताः ॥ ४२९ ॥

र्थसान्मन्नेरकारादिध्वनिरूपैः

वर्णेः कारणषट्टं तु

पूर्वोक्तं तत्तत्त्वाधिष्टातृरूपं व्याप्तम्, अत-स्तद्यांस्यैव विश्वं स्वीकृतमेभिः॥

१ ख॰ पु॰ तस्मादिति पाठः । २ क॰ ग॰ पु॰ तद्यास्येति पाठः ।

अतश्च

षट्त्यागात्सप्तमे लयः । कार्य इति रोषः ॥ यदवधिकं कारणषद्वं यावद्गिर्मात्रैध्वेनि-

भिर्व्याप्तं तद्धेयत्वेन दर्शयति अकारश्च उकारश्च

> मकारो बिन्दुरेव च ॥४३० ॥ अर्धचन्द्रो निरोधी च

नादश्चैवोर्ध्वगामिनी।

शक्तिश्च व्यापिनी ह्येताः

समना च त्तः परम्॥ ४३१॥

समनान्तं वरारोहे

पाशजालमनन्तकम् ।

कारणैः षङ्क्षिराकान्तं

मन्त्रस्थं हेयलक्षणम् ॥ ४३२॥

पूर्वमेव व्याख्यातमेतत् । ऊर्ध्वगामिनी नादान्तदशा । अस्य मान्त्रस्य प्रमेयैकादशकस्य भेदकल्पनामयत्वेन हेयत्वमभेदविमर्शात्मत्वे तु उपादेयतेति प्राग्विभक्तमेव ॥ ४३२ ॥ मन्नस्थं हेयसुक्त्वा उपादेयं प्रस्तौति अत्र पाद्गोपिर ह्यात्मा व्योमविद्वन्दु[चित्सु]निर्मेलः । द्यावतत्त्वगुणामोदा-

च्छिवधर्मावलोककः ॥ ४३३॥

समनान्तपाशातिक्रमादेव चिता सुष्टु निर्मलः शिवतत्त्वस्य सर्वाशिवस्य संवन्धिभिर-भेदसर्वज्ञत्वादिभिर्गुणैरभिल्ण्यमाणैर्जनितादा-मोदात् प्रहर्षादेव शिवस्य धर्मं पूर्णपञ्चविध-क्रत्यस्वात्त्र्यं प्राप्यत्वेनावलोकयति नत्वद्यापि प्राप्ततद्रुपः ॥ ४३३ ॥

यतः

पाशावलोकनं लक्त्वा स्वरूपालोकनं हि यत् । आत्मव्याप्तिभवेदेषा

पाशानां समनान्तानामवळोकनमात्मत्वे-नामिमननं खरूपं पाशोत्तीर्णीचन्मात्रत्वं यदे-तावत्पर्यन्तात्मव्यातिः॥

शिवव्याप्तिस्ततोऽन्यथा ॥४३४

४३५ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताख्यटीकोपेतम् । २७३

तां प्रतिपादयति
सार्वज्ञ्यादिगुणा येऽर्था
व्यापकान्भावयेद्यदा ।
ज्ञिवव्याप्तिर्भवेदेषा

चैतन्ये हेतुरूपिणी ॥ ४३५ ॥

ये वक्ष्यमाणाः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिग्रुणा धर्माः परमोपादेयत्वेनार्थ्यमानत्वादर्थाः ता-न्व्यापकानिति अशेषमन्तरभेदेन कोडीकुर्वतो यदा खात्मिन भावयेत तदा तद्भावनापरि-निष्पत्तिरात्मनः शिवव्याप्तिः, सा च भावके चैतन्ये हेतुरूपिणी प्रयोजिका, तत्प्रसादादेव शुद्धात्मनः तद्भावनाप्ररूढेः ॥ ४३५ ॥

यतोऽयमेवं सर्वज्ञत्वादिग्रणयुक्तः अतो धर्मिस्वभावो हि शिवः शान्तश्च पठ्यते ।

विश्वस्य भित्तिँठग्रत्वेनैव स्फुरणाद्धर्भकल्प-स्यासौ धर्मिकल्पो, निःशेषभेदोपशमात् शान्तः,

१ ग० पु॰ परमञ्जिबस्येति पाठः । २ ग॰ पु॰ दिरूपा इति पाठः । ३ ख॰ ग॰ खासमन इति पाठः । ४ ख॰ पु॰ मयत्वेनेति पाठः ।

अभेदसार्वज्ञ्यादियोगेन श्रेयोरूपतया शिवः, पट्यते इत्यागमेषु ॥

एवं पट्यमानोऽप्यसौ वस्तुतो न शब्द-गोचर इत्याह

उन्मनाश्च मनोग्राह्यः

उन्मनाः शक्सभेदात्मनो विषयत्वाभावात् वस्तुतो न शब्दवाच्य इत्यर्थः ।

न केवलमीहक् शिवो यावत्

आत्मवोघे स्थितोन्मनाः ४३६

शिववदात्मापि मन उत्क्रम्य मनोमूमि-मुज्झित्वा बोधे संविन्मात्रे पूर्णत्वसर्वज्ञत्वसर्व-कर्तृत्वाद्यात्मनि स्थितः । स्थितश्चासौ उन्मना-श्चेति समासः ॥ ४३६ ॥

यतश्रात्मा शिवश्र न मनोगोचरस्ततः

व्यापारं मानसं त्यक्त्वा बोधरूपेण योजयेत् । तदा शिवत्वमायाति पशुर्मको भवार्णवात् ॥४३७॥ 'तत्संवेदनरूपेण तादात्म्यग्रतिपत्तिः।' (सप॰ ३११) इति स्पन्ददेशा आदो शिष्यात्मानं खात्मिन समरसीकृत्य समनान्तमितकम्य शुद्धात्मिन स्थितिं बद्धा बोधरूपेणेति अविकल्पसंवि-त्स्पर्शेनेव उन्मनाशक्यनुप्रवेशप्रमुखं शिवे योजयेत्॥ ४३७॥

अत्र चावसरे

परे चैव नियुक्तस्य
स्ववमापूरयेत्पुनः ।
स्वचो रन्ध्रेण तद्भव्यं
यावद्वह्नो प्रयुज्यते ॥ ४३८ ॥
बिहारथं कुम्भकं तावत्परे तत्त्वे तु भावयेत् ।
बिहिरिति ऊर्ध्वरेचकान्ते द्वादशान्ते ॥
एवं च यत्

बहिर्निरोधभावेन सामरस्यं शिवेन च ॥ ४३९ ॥

चराब्दाच तच्छक्यापि ॥ ४३९॥

१ ख॰ पु॰ दिशेति पाठः।

तत्

अन्यथा न भवेदेवि न कदाचिदेतस्याशिवीभावहेतुरित्यर्थः ॥ अत्र दृष्टान्तः

नदीवेग इवार्णवे ।

एतत्स्फुटयति

स्थितः स सागरेऽद्भिस्तु

सिन्धुः समरसीमवेत् ॥४४०॥ पुनर्विभागं नामोति

तथात्मा तु शिवार्णवे।

अद्भिरिति सागरैसंगताभिः।सिन्धुर्नदी॥ बहिःस्यकुम्भकभावनाया अवधिमाह स्रचस्तु पुरणं याव-

तावत्कालं समादिशेत्॥४४१॥

स्रुचः सकाशादाज्येन यावत्यूरणिमति वह्नौ पूर्णाहुतिर्यावद्भवति तावद्दहिः कुम्भकं सम्यगा समन्तात् दिशेत्प्रापयेत् ॥ ४४१ ॥

१ घ॰ पु॰ सागरसत्कामिरिति पाठः ।

तदित्थं पूर्णाहुतौ अनेनैव तु कालेन बहिः कुम्भकवृत्तिना । आत्मा समरसत्वेन शिवीभवति सर्वगः ॥ ४४२ ॥ एवं शिष्यशिवीकरणानन्तरम् गुणानापादयेत्पश्चात् षर् वक्ष्यमाणान् सर्वज्ञत्वादीन् गुणान् ॥ कीदृशान्

अङ्गपरिमाहुतीन्।

अङ्गेर्नेष्कलैरङ्गमञ्जेरेव अङ्गपरिमा अङ्ग-संख्याकाः षडेवाहुतयो येषां तान् ॥

शिवत्वे प्राप्ते यद्यपि तद्भिन्ना गुणा अपि प्राप्ताः तथापि तेऽस्य स्पष्टमान्नप्रत्यवमर्श-पूर्वकस्वनादोदीरणेनापि स्पष्टीकार्या एवेति दृष्टान्तपूर्वं निर्दिशति

१ ख॰ ग॰ स्फुटीकाया इति पाठः।

यथा नृपत्वे संप्राप्ते कलशैश्चाभिषिच्यते ॥ ४४३ ॥ वन्दिभिश्च गुणास्तेऽपि ख्याप्यन्ते वसुधातले। तथा शिवत्वे संप्राप्ते गुणानापाद्येड्डधः ॥ ४४४ ॥ दार्ष्टान्तिके कलशाभिषेकं 'दद्यात ततोऽभिषेकं तु ....। (१४४८) इत्यत्र वक्ष्यति । वन्दितुल्या अङ्गमन्त्राः ॥ गुणापादने प्रयोगमाह सर्वज्ञो वे भव स्वाहा परितृप्तस्तथेव च। अनादिबोधो भव च ततः स्वातच्यशक्तिकः॥४४५॥ तथा त्वल्रप्तशक्तिश्चा-नन्तशक्तिस्ततः युनः। अत्र च प्रणवपूर्वा हृदादिमन्नाः षट् क्रमेण पूर्वं योज्याः। सर्वज्ञा अपि कपिलाद्यो निर्वि-

मर्शचिन्मात्रत्वेनानन्द्शक्तिरूपतृप्तिरहिताः ।

केचित्तु आनन्दशक्तियुक्तत्वेऽपि भावनया तदू-पतां प्राप्ताः नतु अनादिबोधाः। दीक्ष्यस्य तु अनादिबोधत्वं स्थितमेव सद्भिव्यज्यते नत् अपूर्व जन्यते । केचित्तु सदा सर्वज्ञतया अनादिबोधा अपि निर्माणशक्तिविकल्लात खातच्यहीनाः सृष्ट्यादिकर्मणि खतन्ना अपि ब्रह्मादयो न नित्यमञ्जतशक्तिकाः निजासु रात्रिषु व्यामृहत्वात्। मन्नमन्नेश्वराद्यस्तु अ-व्यामूढत्वेऽपि नानन्तराक्तिकाः तद्पेक्षया विश्वस्य भिन्नत्वेन शक्तिरूपत्वाभावादिस्येक-स्यापि शिवनाथस्येत्थं व्यावृत्तिभेदेन सर्वज्ञत्वा-दयः षट् गुणा व्याख्येयाः ॥

ग्रणानां ग्रणविश्रान्तिसारतां स्फुटयितुं मूळविश्रान्तिपूर्वं मूळेनेव षडाहुतीर्द्या-दिलाह

गुणानापाद्य सर्वोस्तान्मूळमन्त्रमनुस्मरेत् ॥ ४४६ ॥
ऑहूमात्मपदोपेतं
सर्वज्ञायेत्यपश्चिमम् ।

स्वाहाकारप्रयोगेण

आहुतीः प्रतिपाद्येत् ॥४४७॥

आत्मपदं दीक्ष्यनामपूर्वं चतुर्थ्यन्तं यतः

अनिर्दिष्टसमारुयं च यत्कृतं तत्त्रथा भवेत् । तदुद्दिश्य कृतं कर्मः "" संशयः ।'

इत्युक्तमन्यत्र। सर्वज्ञायेत्युपलक्षणं तेन तृहाये-त्याद्यपि। तच अपश्चिममिति एतावदन्तं पूर्व-मुचार्य खाहाकारेणाहुतीर्द्यात् ॥ ४४७ ॥

ताश्च संभवव्यवसायानुसारम्

तिस्रः पञ्च दशैका वा

अत्यन्तमसंभवे चैकाहुतावपि न क्षतिः॥ द्रव्यविषयेऽपि अत्र विकल्प एवेत्याह

तिलैर्वाथ घतेन वा।

दीक्षान्ते शिष्यस्यावभृथस्नानमाह

द्यात् ततोऽभिषेकं तु

मूलमन्त्रेण सुत्रते ॥ ४४८ ॥

मूलमञ्जमञ्जितेन शिवकुम्भेन मूलमञ्जो-चारेण वा इत्यर्थः ॥ ४४८ ॥

१ ग॰ पु॰ मोक्षं चतुरेति पाठः।

कथम्
परं शक्तयमृतं क्षोभ्य
शिष्यमृष्ठिं निपातयेत् ।
तुर्यद्वारं विशेत्तद्वि
सबाह्याभ्यन्तरं स्मरेत्॥४४९॥

द्वादशान्ते विश्रम्य तत्स्थानमानन्दस्पर्शा-त्मकं परं शत्त्यमृतं क्षोभयित्वा विमृश्य शिष्यस्य द्वादशान्तान्मूर्भि पतितं भावयन् कल्रशाद्धारां पातयेदित्यर्थः। तुर्यद्वारं तुर्या-नुभवप्रधानं ब्रह्मरन्धम्॥ ४४९॥

अभिषेके प्रयोजनमाह मन्त्रशक्तिभिरुग्राभिः शोषनिर्दहनादिभिः। शरीरं शोष्यते ताभि-स्तद्रथमभिषेचनम्॥ ४५०॥

ताभिः पूर्वोक्ताभिर्मन्नशक्तिभिः।शोपनिर्द-हनादिभिरिति करणे तृतीया। तदर्थमिति शोपनिवृत्तये॥ ४५०॥ अथ

दीक्षानिर्वर्तनात्पूर्वं पुष्पं पाणौ प्रदापयेत् । दर्भे विमोचियत्वा च

पूर्वं प्राचित्र क्यां दर्भं विमुश्चेति शिष्यं प्रयुज्य पारितोषिकं पुष्पमस्य हस्ते द्यात्। यद्वा णिच् विवक्षितस्तेन ग्रुरुरात्मनः पाणा प्रदापयेत् देहीति शिष्यं प्रयुक्षीत विधिदंक्षिणाहीनो मा भूदित्यभिष्रायात्। एवं च वदन् ग्रुरोः निःस्पृहत्वं सूचयति। शिष्यस्त-स्कालं वित्तशाट्यहीनो यददाति द्दातु तत्, ग्रुरुणा तु निःस्पृहेणेव भाव्यमित्यर्थः॥

अथ शिष्यः

शिवाभी कलरो गुरी ॥४५१॥ प्रलेकम् प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दण्डवन्निपतेद्भुवि । चतुरधिकरणः शिवो मम प्रकर्षेण दक्षि-णोऽनुकूलः सर्वदशासु आदिमध्यान्तपदेष्व-स्त्वित्याशयेन त्रिः प्रदक्षिणीकरणं, दण्डवन्नि-पतनं शरीरादिगुणीकरणेन शिवसमावेशाय ॥ अत एव

> कृतकृत्यः प्रहृष्टात्मा भवोत्तीर्णः सुनिर्मेटः ॥ ४५२ ॥ प्रोत्फुळनयनः शान्त-स्तृप्तात्मानं तु भावयेत् ।

कृतं पाशक्षपणशिवत्वव्यक्तिरूपं कृत्यं यस्य, अत एव प्रहृष्टात्मा पूर्णचिदानन्दानुभ-वोऽतश्च भवादुत्तीर्णः परमशिवत्वव्यक्तया सुष्टु निर्मेळः तथाभूतः सन् अपि व्युत्थानाद्यवसरेषु तृप्तात्मानमिति गुरूपदेशादिसमये पूर्णानन्द-घनमात्मानमनुभूतचरं भावयेत् येन सदैव तन्मयीभवति । अत्रोपायप्रकटनाय विशेषण-द्धारकं हेतुमाह प्रोत्फुद्धनयनः शान्त इति

> 'कैवरयं जायते सद्यो नेत्रयोः स्तब्धमात्रयोः।' (वि० भै० श्लो० ११३)

इति रहस्यदृष्ट्यनुसारेण निर्लक्ष्यस्तब्धदृष्टि-वन्धः शान्तो विगलिताभिलाषप्रक्षीणसकल-विकल्पजालश्च ॥

उपसंहरति

इयं नैर्वाणिकी दीक्षा निर्वीजा वा सवीजिका॥४५३॥

'अथ दीक्षाध्वग्रद्धर्यं ......' (स॰ ४।७९) इत्युपक्रम्य

'पाशस्त्रं समादाय शिष्यदेहेऽवलम्बयेत् ।' (स॰४।९१) इत्यतः प्रभृति

'.....वण्डवित्रपतेद्वित ।' (ख० ४।४५२)
इत्यन्तं या निर्वीजा वा सबीजा वा
दीक्षोक्ता सा उमय्यपि निर्वाणप्रयोजना ।
वाग्रहणेनेदमाह इयोरपि दीक्षयोः प्रोक्तो
यः पाशक्षपणशिवयोजनात्मा विधिः स तुल्यः,
केवळं निर्वीजायां मायीयपाशशुद्धिभावनावसरे समयपाशमपि अन्तःशुद्धं भावयेत्
नतु तेषां शुद्धौ विध्यन्तरमस्ति । पूर्वं हि
'समयाचारपाशं तु निर्वाजायां विशोषयेत् ।'(ख० ४।१४७)
इत्येतावन्मात्रमुक्त्वा

'एवं भावानुसारेण शिष्याणां गुरुणा सदा । फलं तु विविधाकारं निष्पाचेत सुदीक्षया' (स०४।१५०) इत्युक्तम् । तथा

> '·····ग्रुख्याः पाञ्चा इमे स्पृताः । सक्ष्मपाञ्चाननेकांश्च तदन्तर्भावयेत् ····।।'

इत्यप्युक्तम् । अतो निर्वीजायां समयपाशा मायीयपाशान्तर्भूता एव शोध्यत्वेन भाव्याः तेषां कव्यादभोगप्रद्त्वश्चतेः मायीयपाशान्त-भावस्यैवोदितत्वात् । अत एव श्रीपूर्वशास्त्रे कण्ठगतमायीयपाशशुद्धान्ते समयपाशशुद्धि-रुक्तेत्येतावतेव तेत्रभेदः । एवं दीक्षाद्वय-विधेरेकरूपत्वेनोपसंहृतत्वात् यत् पूर्वं पुर्य-ष्टकांशार्पणं निर्वीजैकविषयमुक्तं तदयुक्तमेव मन्तव्यम् ॥ ४५३ ॥

एवं समयपुत्रकयोदीक्षामुक्तवा आचार्य-साधकयोः प्रक्रमते ताम

> येषां सवीजिका दीक्षा कुर्यात्तेष्वभिषेचनम् ।

विद्रद्बन्द्रसहानां तु सबीजेरयुक्तत्वात्

१ ख॰ पु॰ तत्रेति पाठः । २ ख॰ ग॰ घ॰ ङ॰ पु॰ पूर्वपुर्यष्टकानां तर्पणमिति पाठः।

तानेवाचार्यंत्वे साधकत्वे वाभिषिश्चेदित्यर्थः ॥ तत्र

> श्रुतशीलसमाचारा-न्देशकत्वे नियोजयेत्॥४५४॥

श्रुतं पारमेश्वरसंहितायां ग्रहतस्तात्वि-कार्थपरिज्ञानं, शीलं वाज्यनःकायविषया यमनियमाः, सम्यगाचारः शास्त्रानुष्टानात्मा, एते विद्यन्ते येषां तान्; दिशतीति देशकः उपदेष्टा आचार्यः; तद्रूपत्वे नियुज्जीतेल्यर्थः ॥

> अथाभिषेक आचार्ये द्वावयोगादनन्तरम् ।

ि शिवयोगो योजनान्तो दीक्षाविधिस्तस्य पश्चात् ॥

केन कार्य इलाह पञ्चिमः कलकोर्भेद्रे

सितचन्द्नलेपितैः ॥ ४५५ ॥

शिवकुम्भवद्भ्यच्यं रेलगर्भाम्बुपूरितैः। ४५८ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम्। २८७

ऋिंद्रिद्धादिभिः पूतै-रोषध्यक्षतपूरितैः ॥ ४५६ ॥ सितपद्ममुखोद्गारै-श्रृतपङ्घवसंयुतैः ।

ऋषिवृद्धी आयुर्वेदप्रसिद्धे ओषध्यौ । पृथ-गोषधीशब्दः सहदेवयादौ । सितपद्मान्येव मुखानि तैरुद्वार उछासो भोगमोक्षलक्ष्मी-परामर्शश्च विद्यते येषां । चूतपल्लवादीनि सच्छायपत्रान्तराद्युपलक्षणाय ॥

अथैतेषु
पृथिव्यादीनि तत्त्वानि
पञ्च पञ्चसु विन्यसेत् ॥४५७॥
कलशेषु महादेवि
पुनश्चेव कला न्यसेत् ।

ताश्च

निरुत्त्याद्याः कलाः पञ्च तेषु चैवात्र विन्यसेत् ॥४५८॥ तेष्विति पृथिव्यादिषु व्यापकत्वेन चकारः सैहकमं स्चयित ॥ ४५८ ॥
तेष्वेवासनपक्षे
एँकैककलको व्याप्यो
ह्यनन्तादिशिवान्तकः ।

भुवनेशपुञ्जः ॥ तत्र च

पूजयेद्भरवं देवं

सर्वसंभारकैः क्रमात् ॥४५९॥

षडङ्गावरणोपेतं

मन्त्रसंघानसंयुतम् ।

क्रमो निद्यत्तिकल्याः पूर्वमित्यादिरूपः, आवरणानि इमशानवर्जानि इति केचित्॥

एवं संपूज्य

भैरवेणाभिमन्त्रेत

एकैकं कलशं प्रिये ॥ ४६० ॥

अष्टोत्तरशतेनैव

परतत्त्वमनुसरन्।

१ क॰ पु॰ चकार एव सहेति पाठः । २ ख॰ पु॰ तेष्वेकेति पाठः ।

४६४ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्थौतास्यटीकोपेतम् । २८९

एषां कलानुसारां दिक्स्थितिमाह वारुण्यां सौम्ययाम्याया-मेन्द्यामेश्यां तथैव च ॥४६१॥ संपूज्यैवं विधानेन अभिषेकं समाचेरतं ।

तत्र

यागहर्म्यस्य ऐशान्यां पीठं संकल्पयेहुधः ॥ ४६२ ॥ पीठमासनम् ॥ ४६२ ॥ कथं

तत्र मण्डलकं कृत्वा स्वस्तिकादिविभूषितम् । वितानोपरिसंछन्नं ध्वजैश्च परिशोमितम् ॥४६३॥ तत्रासनं न्यसेद्देवि श्रीपणींचन्दनोद्भवम् ।

९ ख॰ पु॰ विधिनानेनेति पाठः । २ क॰ पु॰ समारमेदिति पाठः । ३७

श्रीपणींचन्दने प्रशस्तपदरवोपैलक्षणे ॥ तत्रानन्तासनं न्यस्य मूर्तिभृतं शिद्युं न्यसेत् ॥४६४॥ पूर्ववत्सकलीकृत्य ऐशान्यभिसुखं स्थितम् । तत्रेति श्रीपण्यांचासने शिशुमाचार्यी-चिकीर्षितम् ॥

अथ

गन्धपुष्पादिनाभ्यच्यं निर्भत्स्यः काञ्चिकौद्नैः॥४६५॥ मृद्गस्मगोमयेः पिण्डै-दूर्वाङ्करसमाश्रितैः । सिद्धार्थद्धितोयेश्य

नीराजनसमन्वितः ॥ ४६६ ॥ काञ्चिकादिद्रव्यपूर्णेन कुम्भेनोपरि निःशे-षराजनात्मतया नीराजनादिदीपयुक्तेन नि-र्भर्त्स्थः प्रशान्तविद्यः शिशुः कार्य इत्यर्थः ॥

९ ग॰ पु॰ प्रशस्तताहपळक्षणे इति पाठः। २ ख॰ पु॰ समन्वितै-रिति पाठः।

अथ

निर्भत्सेंवं विधानेन अभिषेकं प्रदापयेत् । पृथिव्यादिघटास्येवी धामानुस्मृत्य सेचयेत् ॥४६७॥

ई्रीानान्तैः पृथिव्यादिकलशानामास्यैर्वकैः सिञ्चेत्। णिजविवक्षितोऽत्रैवमन्यत्र । घटायै-रिति त्वपपाठः॥ ४६७॥

किंच

क्रमाद्यात्वा कलरोषु निदृत्यादिव्याप्तिक्रमेण चिन्तयित्वा— इत्यर्थः॥

कः

आचार्यः सुसमाहितः । शिवावेशशाळीत्यर्थः ॥ अथायं यथायथम् अभिषिक्तोऽन्यवासस्तु परिधाप्याचमेत्ततः ॥ ४६८ ॥

१ ख॰ पु॰ईशान्तैरिति पाठः।

मायीयकञ्चकप्रक्षेपव्यात्या पूर्ववस्त्रत्यागः । परमशिवप्रकाशपरीतताव्यात्या अन्यद्वासः परिदर्धीत ॥ ४६८ ॥

आचान्तजलं शिष्यं प्रविश्य दक्षिणां मूर्ति तत्रास्य व्याख्यातव्यास्यानन्तासनरूपं योगपीठं प्रकल्पयेत् ।

तत्रैवं संस्थाप्य सकलीकृत्य असै

अधिकारं प्रकल्पयेत् ॥ ४६९॥ कथिमलाह उष्णीषं मुकुटाद्यांश्च छत्रं पादुकमासनम् । हस्त्यश्वशिविकाद्यांश्च राजाङ्गानि ह्यशेषतः ॥ ४७०॥ करणीं कर्तरीं खटिकां सुक्सुयो दुर्भपुस्तकम् ।

अक्षसूत्रादिकं दत्त्वा

उष्णीषश्च शिरसि बन्धनाय पटः, मुक्कटा-दिकमाभरणजातं भूषणार्थं, शिविका युग्यं, राजाङ्गानि तूर्यभेर्यादीनि, करण्याद्याचार्यतो-पयोगि आदिमहणात् दूत्यर्घपात्रादिकम् ॥

अधिकारं व्याचष्टे

चतुराश्रमसंस्थिताः ॥ ४७१ ॥ दीक्ष्यानुग्रहमार्गेण

दीक्षा व्याख्या त्वया सदा । अद्यप्रभृति कर्तव्ये-

त्यधिकारः शिवाज्ञया ॥४७२॥

चतुर्ष्विप आश्रमेषु ये स्थिताः तेषां त्या दीक्षा व्याख्या च कार्या, कथं दीक्ष्याणा-मायातशिक्तपातत्वात् दीक्षार्हाणामनुप्रह-मार्गेणानुजिघृक्षया नतु स्नेहलोभादिना, सदेति न कदाचिदिष परानुप्राहितां विना स्थेयमित्यर्थः । इत्ययमसौ शिवाज्ञयैव तवा-धिकार आयातो नत्वत्रान्यस्य कस्यापि शक्तिरित्याज्ञा देयेत्यर्थः ॥ ४७२ ॥ अथ तं उत्थाप्य हस्तो संग्रह्म मण्डले तु प्रवेशयेत्।

किंच जानुभ्यां धरणीं गत्वा संपूज्य भैरवं ततः॥ ४७३॥ विज्ञाप्य

किम्

भगवन्नेवमभिषिक्तरंत्वदाज्ञया ।
आचार्यपदसंस्थेन
तवानुज्ञाविधायिना ॥ ४७४ ॥
वदाज्ञयैवमाचार्यपथे स्थितः ॥ ४७४ ॥
तवाज्ञयैव चायमभिषिक्त इति विज्ञाप्य
कर्तव्यं यत्तदायातमधिकारं तु देशके ।

१ ग॰ पु॰ तवाज्ञयेति पाठः ।

शिवतत्त्वार्थकथनं

शिवस्य पुरतः स्थितः ॥४७५॥

यत् ग्रहपारम्पर्येणायातं शिवतत्त्वार्थकथन-मवश्यकर्तव्यं तदहं तवेव शिवस्य पुरतः स्थितोऽस्य करोमीति विशेषकथनं; कीदग-धिकियतेऽनुगृहीतस्त्वद्र्यः संपद्यते येन तादक् ॥ ४७५॥

अथ

निर्गत्य भवनाद्झी कलाध्वानं तु होमयेत् । तत्रादौ मूलमन्नक्रमेण मन्त्रतर्पणकं कृत्वा

प्रत्येकम्

कलानां पञ्च चाहुतीः ॥४७६॥ दचात् ॥ ४७६॥ तदित्थम्

पञ्च पञ्चसु सर्वासु हुत्वा पूर्णाहुतिं गुरुः । अर्थान्मूलेन दद्यात् ॥ अथ

अर्घपूजादिकं कृत्वा

प्रणम्य रूयापयेत्प्रमोः॥४७७॥

किम्

अभिषिको मयाचार्य-स्तदर्थं मन्त्रतर्पणम् ।

वह्रौ क्रतमिखेतद्वस्तु ख्याप्यमित्यर्थः ॥ अथास्य

हृदायैः पञ्चभिश्चाङ्गै-

र्दक्षिणं ठाञ्छयेत्करम्॥४७८॥

नेत्रस्य मूलाभिन्नव्याप्तिकत्वात्तद्वर्जितैः ॥ कथम्

दर्भोल्मुकं शिवासी तु इत्वा ॥

तेनैव

कनीयस्यादि लाञ्छयेत् । कनीयस्याचङ्गुलीः हृदादिमन्नैः क्रमेण ४८१ श्लो । श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोत्स्रोतास्यटीकोपेतम् । २९७

दभोंत्मुकेन स्पृशेत्; चैनास्य मन्त्रा दीप्ताः करणरूपा झटिति तत्तत्कार्यशक्ता भवन्ति एतत्करस्पर्शात्पाशा दग्धबीजकल्पा यान्ती-त्यर्थः॥

इत्थं समुत्पन्नाभिषेकस्य विधिरयं फल त्विति धिया पारितोषिकम्

पुष्पं पाणौ प्रद्यातु

तं च

मण्डलाग्नौ प्रपातयेत् ॥४७९॥ शिष्यं दण्डवस्त्रणामार्थम् ।

स च

भैरवं कलशं चाप्तिं
नमस्कृत्य तु दण्डवत् ।
लब्धाधिकारो हृष्टात्मा
हृष्टाहृष्टुफलान्वितः ॥ ४८०॥
स गुरुः शिवतुल्यस्तु
शिवधामफलप्रदः ।
दण्डवदिल्यादावभिष्राय उक्त एकः दृष्टं

फलं जीवन्मुक्तिः, अदृष्टं तु परमशिवतस्वम् ॥ एवं पुत्रकाचार्यविषयं विधिं निर्वाह्य साधकविषयं तमुपक्रमते

> शान्यन्ते भृतिदीक्षा च सदाशिवपदात्मिका ॥ ४८१ ॥

भृतिदीक्षा सदाशिवान्ताणिमादिभोग-दीक्षा, शान्त्यन्ते शान्त्यन्तपदे योजनान्ते इलार्थः; चकारात् शिवयोजनिकारूपापि यतो

'येषां सवीजिका दीक्षा क्योत्तेष्वभिषेचनम् ।' (४।४५४) इत्यपक्रान्तं। सबीजिका च शिवयोजनिकात्मै-वोक्ता। अत एवोक्तमन्यत्र

'अप्रसादाऋवेत्सिद्धिः प्रसादाच्छांकरं पदम् ।' इति, यदि सिद्धिविषयेषु माद्यति तदस्य शांकरे पदे विन्नो मा भृदिखेवमर्थं साधकस्य शिवयोजनिकां कृत्वा सदाशिवे योजना कार्या ॥ ४८१ ॥

तदित्थम् शिवधर्मिण्यसौ ज्ञेया १८३ श्ली०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्त्रोतास्यटीकोपेतम् । २९९

साधकदीक्षेति शेषः; यत्र सदाशिवतत्त्वे योजनमस्ति ॥

सा च

लोकधर्मिण्यतोऽन्यथा ।

अशुभैकक्षपणात् तत्त्रद्धवनेशादिपदयोज-नात्मिका ॥

अतश्च

शिवधर्मिण्यसौ येषां साधकानां प्रकीर्तिता ॥ ४८२ ॥ तेषां कृत्वाभिषेकं तु वक्ष्यमाणरूपम् ॥

तानेव

साधकत्वे नियोजयेत्।

तत्र

साधकस्याभिषेकोऽयं

विद्यादीक्षात उत्तरः ॥ ४८३ ॥

विद्या सकलमञ्रस्तत्कृता विद्यात्मकसदा-शिवपद्योजनात्मा शिवपद्योजनादनन्तरभा- विनी या दीक्षा तत उत्तरः साधकस्याय-मितीदानीमेव कथ्यमानप्रकारोऽभिषेकः कार्यः ॥ ४८३ ॥

यद्यपि सकलमञ्जस्यापि परपदशातिहेत्त्व-मस्ति तथापि

> विद्यादीक्षा भवेत्सा त वासनाभेदतः स्थिता ।

उक्तं हि 'मन्नमुद्राद्रव्याणां होमः साधा-रणः' इलादि ॥

अत एव

कर्मभेदो न विद्येत सर्वत्राध्वनि संस्थितः ॥४८४॥ कर्म पाशक्षपणम् ॥ ४८४ ॥ अतश्च

कृतानि यानि कर्माणि सर्वाण्यध्वगतानि तु । तानि संशोध्य विधिव-क्लापञ्चितानि तु ॥४८५॥ योजन्यवसरे भेदो विमर्शः साधकस्य तु ।

पूर्वं च कलात्रये कार्ममलस्थितिः स्थूल-तयोक्ता इह तु स्क्ष्मतया कलापश्चकेपि— इति न कश्चिद्याघातः; प्रथमस्तुराब्दश्चार्थे भावीन्यपि कर्माणि समुचिनोति॥

अत्र पूर्वोक्तं विधिं सारयति प्रारब्धं कर्म पाश्चात्यं

नचेकस्थं तु भावयेत् ॥४८६॥ वर्तमानदेहे मन्नाराधनादि यत्प्रारब्धं कर्म पाश्चात्यं च यत्तदेकत्र क्षपणीयत्वे स्थितं न भावयेत्, नास्य मन्नारार्धनादि कर्मापिक्षपये-दित्यर्थः ॥ ४८६॥

निणीतं चैतत्

साधकस्य तु भूत्यर्थे प्राक् कर्मेंकं तु शोधयेत् । प्राक् कर्म आगामि चैकस्थं भावयित्वे-त्यर्थः ॥

१ क॰ ख॰ पु॰ मन्त्रसंघानादीति पाठः।

अतश्च

धाम त्रोचार्य सकलं सदाशिवतनो न्यसेत् ॥४८७॥ सकलं द्वात्रिंशदक्षरम् ॥

कथं

क्य विद्यादेहस्वरूपेण ध्यात्वा देवं सदाशिवम् । पूर्णाहुतिप्रयोगेन अणिमादिगुणेर्युतम् ॥ ४८८॥ विद्यादेहोऽष्टादशभुजः सक्रस्टारकः ॥ अथ

अणिमादिगुणावासी मूलमन्त्रस्वसंज्ञया । अष्टावेवाहुतीर्दत्त्वा अभिषिञ्चेत्तु साधकम् ॥४८९॥ यथा निष्कलयोजनानन्तरं तद्वणापादनं इतमेवं सकलयोजनानन्तरमस्याणिमादि-

१ ख॰ पु॰ गुणान्वितमिति पाठः।

गुणात्मतापत्तिः कार्या । अत्र सकलमन्त्रपूर्वं साधकनामाणिमा भवेत्युचार्य पुनः सकलो-चारपूर्वमणिमादिगुणाय दीक्षात्मने खाहे-त्यादिप्रयोगः। अणिमादिगुणावासाविति तन्नि-मित्तम् ॥ ४८९ ॥

तदभिषेकं प्राग्वत्

कल्रोः पञ्चभिः कुर्यात्

कथमित्याह

निवृत्त्याद्यास्त्रिषु न्यसेत् ।

शान्यतीतां पञ्चमे च

शान्ति पश्चाचतुर्थके ॥ ४९०॥
त्रिष्वित दक्षिणोत्तरवारणदिग्गतेषु प्रायक्रादिपूणेषु पश्चसु, पश्चम इति चेशाने,
पश्चादिति शान्त्यतीतान्यासादनन्तरं, चतुर्थक
इति प्राच्यकलशे, अत्र चाभिप्रायो यत्साधकस्य शिवदशाविश्चान्तिपूर्वमविद्यं सादाशिवी सिद्धिरस्तित्त्वेतं भुकत्वा भोगानयं शिवो
भवत्विति ॥ ४९०॥

१ ख० पु० वारुगोत्तरदक्षिणादिग्गिब्बति पाटः । २ क० पु० रित्येवमिति पाटः ।

तदित्थम्

शान्या तु संपुटीकृत्य

शान्त्यतीताकलशानन्तरं शान्ताकलशन्या-सात् शान्त्या संपुटीकारो भवति शान्त्यती-तायाः कलात्रयेण शान्त्या च गर्भीकृतत्वात् ॥ किंच

पृथिव्याद्येश्चै पञ्चिमः।

कलाक्रमेणैव कलशेषु न्यासं कुर्यादिति शेषः । पृथिव्याद्योऽत्र क्रोडीकृताशेषतत्त्व-तत्त्वेश्वरस्फारा ब्रह्मपञ्चकपरैमार्था नतु स्थूल-भूतमात्रात्मकाः ॥

अथ

एकेककलशे पश्चा-त्साध्यमन्त्रं तु विन्यसेत् ४९१ विद्याङ्गेः सकलीकृत्य

साध्यमञ्चः सकलभद्दारक इह मुख्यः, अन्योऽपि वा पुष्पपातानुसारं,विद्याङ्गेरिति सक-

१ ख॰ पु॰ स्तु इति पाठः। २ ख॰ पु॰ पदार्था इति पाठः।

४९४ छो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्षोतास्यरीकोपेतम् । ३०५ लाङ्गेः सर्वज्ञत्वादिरूपेस्तत्तत्साध्यमन्त्राङ्गेर्वा ॥ पश्चात्तत्र

विद्याङ्गावरणं न्यसेत् । विद्याङ्गानां सर्वज्ञत्वादिरूपाणामेव सिद्धि-साधनानुग्रुण्यान्नावरणान्तरन्यास उक्तः॥

अथ साध्यमन्त्रेणैव

संमन्त्र्याष्ट्रशतेनेव एकेकं कलशं ततः ॥ ४९२ ॥

बहिर्मण्डलके न्यस्य आसनं प्रणवेन तु । साधकं तत्र संस्थाप्य सकलीकरणं ततः ॥ ४९३ ॥

निर्भर्त्स पूर्ववत्सर्वेः साध्यमन्त्रेण सेचयेत्।

निवृत्त्यायेकैककळशस्य साध्यमन्त्रेण मन्नणं सर्वभूमयोऽस्य मन्नप्रसादात् सिद्धिप्रदा भव-न्तिवति, बहिरिति यागात् मण्डले स्वस्ति- कादिरूपे, आसनं श्रीपण्यादिरूपं, सकली-करणमिति तस्य क्वर्यादिति शेषः । सर्वेरिति पूर्वोक्तैः काञ्चिकादिद्रव्यैः ॥ तत्र

निरुत्त्यादित्रिभिः कुम्भैः स्नापयेत्पूर्वदिख्युखम् ॥ ४९४॥ शान्यतीतं घटं पश्चा-दृहीत्वा सेचयेन्छिशुम् । शान्ति पश्चातु गृहीयात् शान्तिमिति शान्तिघटम् । तदित्थम्

संपुटेनाभिषेचयेत् ॥ ४९५ ॥ संपुटार्थस्तद्भिप्रायश्च व्याकृत एव ॥ तदेवम्

साधकस्याभिषेकोऽय-मनुलोमविलोमतः ।

आनुलोम्यं निष्टत्त्यादित्रये, शान्तिशान्त्य-तीतयोस्तु प्रातिलोम्यम् ॥ ४९८ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोह्योताख्यटीकोपेतम् । ३०७

किंच

अभिषिच्य प्रवेश्येनं दक्षिणां मूर्तिमास्थितम्॥४९६

परिवर्तितवस्त्र इत्यर्थात् , दक्षिणमूर्त्याश्रयणं विष्ठप्रश्नमाय ॥ ४९६ ॥

तत्रास्य च

प्रणवेनासनं दत्त्वा सक्छीकरणं भवेत् ।

अथास्य सिद्धुपकरणम् साधकस्याधिकारार्थ-

मक्षमालादि कल्पयेत् ॥४९७॥

समुचितं ढोकयेत्॥ ४९७॥ कल्पयित्वेतत

मन्त्रकल्पाक्षस्त्रं च खंटिकां छत्रपादुके ।

उष्णीषरहितं दत्त्वा

कल्पः साध्यमन्त्रपुस्तिका, उष्णीष आचा-

र्यायैव देयः॥

अध

प्रविक्य शिवसंनिधौ ॥ ४९८॥ विज्ञाप्य परमेशानं साधकोऽयं मया कृतः। भ्यात्सिद्धिस्त्वदाज्ञात-स्त्रिप्रकारास्य भक्तितः ॥४९९॥ साध्यमन्त्रं ददेत्पश्चा-त्पृष्पोदकसमन्वितम् ।

शिवसंनिधाननिमित्तं प्रविद्यान्तर्मुखीभूय तद्वष्टम्भेनैव देवं विज्ञाप्य साध्यमन्नं दचात्. साधकोऽयमित्यादि विज्ञतेः खरूपं, विज्ञतेः पश्चात् पूर्ववछब्धानुज्ञत्वं भाव्यं शिवसंनि-धावेव च पुष्पं फलोत्पाद्नधिया, उद्कं सिद्ध्याप्यायनाय ॥

तदाह तस्य हस्ते समर्प्येत सिद्धर्थं साधकस्य तु ॥५००॥

१ स॰ पु॰ इति संमुखीभूयेति पाठः ।

परशक्तित उज्जूतं तच्छक्तिसंमुखीभृत-मेतदित्यभिप्रायात् हस्तेन हस्ते समर्पणम्॥ साधकस्त

> प्रणम्योभी गृहीत्वा तु मन्त्रं हृदि निवेशयेत्।

उभौ ग्रहमञ्जो, हृदीति खात्मानं तत्तदि-मर्शमयं कुर्वीतेत्यर्थः ॥ तदेवमुभयोयोग्यसंबन्धलाभात्

प्रहृष्ट्वद्नः शिष्यो

गुरुश्चापि प्रहर्षवान् ॥ ५०१॥ उभौ निर्गलं च

अभ्यागारे सावधानी

स्यातामिति शेषः ॥ ततो ग्ररुरग्नौ त

तर्पयेन्मन्त्रसंहिताम्।

ततोऽपि यथासंभवम् सहस्रं वा शतं वापि

साध्यमन्त्रस्य तर्पणम् ॥५०२॥

क्रयात्॥ एवं संतर्पयित्वा त पुष्पं पाणौ प्रदापयेत्। प्राग्वत् गुरुः साधकाय, तेन वात्मन इत्यर्थः॥ ततः साधकः

त्रिस्थं संपूज्य देवं त स्थण्डिलविद्यरम्तिषु दण्डवन्निपतेतु ॥ ततोऽपि त्रिःप्रदक्षिणम्॥५०३॥

कुरवा ॥

🤍 प्रणम्य भक्तियुक्तात्मा अणिमादिफलं लमेत्। तद्योग्यंतामेति ॥

गुरुस्त

उत्थाप्य साधकं ब्रुया-

त्समयान्पाहि यत्नतः ॥५०४॥ तेऽये भविष्यन्ति ॥

किंच निर्वीजदीक्षादीक्षितवर्जं सर्वे शिष्याः

समयान् श्राव्या इत्यादिशति

१ क॰ पु॰ योगात्समतामिति पाठः।

दीक्षावसाने ते देवि श्रावणीया विपश्चिता।

समयज्ञेन ॥ उपसंहरन्नन्यदवतारयति एवं दीक्षां तु निर्वर्त्य सर्वदेव वरानने ॥ ५०५ ॥ आत्मयागः प्रकर्तव्यो यथा भवति तच्छृणु ।

दीक्षां समय्यादीनाम् । आत्मनो यागः परतत्त्वयोजनात्मा समुच्छेचपाशसंस्पर्शविधि-न्यूनतादिसंभावनाशङ्काशान्तये कर्तव्यः ॥ तदित्थम

वैज्ञानिकी प्राकृती वा आचार्यस्य यदच्छया ॥५०६॥ दीक्षा भवति । विज्ञानहेतुका वैज्ञानिकी । तिळाज्याहुतिहेतुका प्राकृती ॥ ५०६ ॥ तत्र

> वैज्ञानिकीं सुस्क्ष्मां तु विधिनानेन कारयेत्।

सुसूक्ष्मां पूर्णज्ञानसंपाद्याम् । अनेन वक्ष्य-माणेन ॥

तत्र प्राकृतीं तावत्पूर्वोक्तप्रकारात् किंचि-द्वैलक्षण्येनाह

तिलाज्यादिसमायुक्ता अध्ववागीशिकल्पना ॥५०७॥ प्राक्रत्यां कार्येति शेषः॥ ५०७॥

तत्र च

कळािमः पञ्चभिर्व्याप्त-मध्वानं युगपत्र्यसेत्।

नतु प्राग्वत् ॥ क्रमेण च तद्यनक्ति पूजाहोमोपचाराद्यान्

कृत्वात्मानं नियोजयेत्॥५०८॥

शिष्यचैतन्यवत्

वागीइयां युगपदशेषकछाव्यौतिकायामा-ह्वानार्चीदेपूर्वं पुर्यष्टकरूपमारमानं योजयेत्

१ ख॰ पु॰ प्राकृतेति पाठः । २ ख॰ पु॰ व्यापिकेति पाठः ।

५१० स्ठो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्योताख्यटीकोपेतम् । ३१३

ततोऽपि

योगाद्ध्वानं युगपत्र्यसेत् । गर्भयोजनादनन्तरं दीक्ष्यमध्वानं युगप-न्यसेत् ॥

न्यस्तं च

पुष्पाचैः पूजयित्वा तं

तत्रैव

योगार्थमाहुतित्रयम्॥ ५०९॥

प्रणवमूलहंसबीजपूर्वमात्मानं सर्वाध्वव्या-पकं वागीशीगर्भे युगपयोजयामि स्वाहा इत्यत्र प्रयोगः ॥ ५०९ ॥

अथ

गर्भधारित्वजनने अर्जने भोगतञ्जये। युगपद्योमयेदेवि

मूलमन्त्रेण सुत्रतः ॥ ५१०॥

प्रत्येकं युगपदिति सर्वोध्वव्याप्तिभावनया त्रिहोंमः ॥ ५१०॥

80

तदाह

आहुतीनां त्रयं होम्यं प्रतिकर्म वरानने ।

निष्कृतेः प्राधान्यात् पृथग्घोममाह होतव्या निष्कृतिर्भिन्ना पञ्चस्थानकलात्मसु ॥ ५११॥ शतमेकं तदर्धं वा

पञ्च पृथिव्यादीनि स्थानानि यासां कलानां तदात्मसु तद्विषये, तेन निवृत्तौ मचैतन्यस्य गर्भाधानादिकर्मपञ्चके निष्कृतिरस्तु स्वाहा इति प्रयोगः । एवमन्यत्र ॥

एषा च

निष्कृतिः परिकीर्तिता। पूर्वमेव निर्णीता

^{अथ} विश्वेषपाशच्छेदाचे धाम्रेव युगपद्धतिः ॥ ५१२ ॥ उद्योरे चात्मतत्त्वस्थे आदिपदाद्विधिषूरणे पाशदाहे च युगपदेव पूर्णोहोमः । अत्र च ताडनच्छेदनम्रहणैक-चैतन्यभावनकारणाह्वानपुर्यष्टकांशार्पणं पूर्वत उपजीव्यम् । पुर्यष्टकांशार्पणं सवीजायामपि भवतीति निर्णीतत्वात् ॥

अथ

पूर्णाहुति तु पातयेत् ।
तयेव च
आत्मानं योजयेत्तत्त्वे
शिवे परमकारणे ॥ ५१३ ॥
ततोऽपि
गुणान् पूर्ववदापाद्य
अवश्वश्वानेन ॥
तानेव

अमृतान्पूर्ववत् कुरु । अमृतान् अविनश्वरान् ॥ सेयं प्राकृती आत्मदीक्षा पुत्रकादिदीक्ष्याणाम्

समाप्तो तु प्रायश्चित्तनिवृत्तये ॥ ५१४ ॥

पशुसंसर्गन्यूनातिरिक्तविधिसंभावनाशङ्का-शान्त्यर्थमित्यर्थः ॥ ५१४ ॥

नन्वात्मनोऽशुद्धस्य यो दीक्षया ग्रुद्धिमाद्ते सोऽपि यचशुद्धस्तदन्धेनान्धस्य हस्तप्रहणम्, अथ प्राणादिविलक्षणतया प्रत्यभिज्ञातोऽसौ शुद्धः तर्हि तत्परामशोदेव सर्व संपन्नभिति किं प्राक्तत्या दीक्षया । सत्यमेतत्, यदि शक्तिपातवशादेव रूढिः स्यात् तदा प्राक्तती नैव कार्या। तदा तु कुशलैकसंपाद्यां विज्ञान-दीक्षामाह

अथ विज्ञानरूपेण सकृदुचारलक्षणा ।

दीक्षा भवति । मध्यधामसमनुप्रवेशेन यः खपूर्णाहंपरामर्शमयस्य मूलमञ्रस्य सकृदुचारः स एव लक्षणं यस्याः॥ यतः

हेयोपादेयपाशानां

युगपद्भैरवेण तु ॥ ५१५॥

भैरवेण निष्कलेन सर्छंदुचारितेन माया-न्तानां भेदैकरसत्वेन हेयानां, समनान्तानां भेदाभेदरूपतयोपादेयानां तथापि भेदांशसंब-न्धात् पाशव्यपदेर्यानां युगपत् शुद्धिर्भवतीति शेषः । उक्तं च प्राक्

'सक्रदुचारितो देवि नाश्येत्सर्विकिल्विषम् ।' (१।४४) इति ॥ ५१५ ॥

न केवलं युगपत्पाशक्षपणं मन्नेण क्रियते यावत्परमशिवपदे

्रााश्वती संस्थितिः पश्चात् एषा च

स्क्ष्मदीक्षा प्रकीर्तिता । इत्थमात्मदीक्षान्ते विशेषपूजनं होमं यथौशक्ति प्रकल्पयेत् ॥५१६॥

१ क० पु० सम्यगिति पाठः। २ क० ग० पु० देशानामिति पाठः। ३ ख० पु० याचदिति पाठः।

वाद्यगीतस्रनृत्याद्यैः

स्तृतिभिः पुजयेद्धरम् ।

त्रिः प्रदक्षिणमावर्त्य

कलज्ञाञ्चिसमण्डलम् ॥५१७॥

अष्टाङ्गपतनं कृत्वा

विज्ञपेत्परमेश्वरम् ।

त्र्यधिकरणं देवं प्रदक्षिणीकृत्य ॥

किं विज्ञापयेदित्याह

भगवन्पश्चहेत्वर्थ

येन्मयावाहितो भवान्॥ ५१८॥

तत्क्षन्तव्यं सदा देव

विधिस्थस्य मम प्रमो ।

विधिदीक्षाकर्म, ममेति त्वयैव दत्ताधि-

कारस्य ॥

यदपि

विधिन्यूनमकामस्य

प्रामादिकं विधिन्यूनत्वमपि क्षन्तव्यमि-

त्यर्थः ॥

यस्मात्

पूजा शास्त्रोदिता यथा॥५१९॥ न भवेदेतिभूयिष्ठा प्राकृतेर्द्रव्यसंचयैः ।

यथा शास्त्रे पूजा भूयिष्टा विततपरिपाटी-कोदिता तथा प्रकृतिपरिणामरूपैर्मितेर्द्रव्येर्न भवेदिति विनयपरा उक्तिः, अन्यथार्घपात्र-विप्रुट्संस्कृतानां द्रव्याणां शिवीकृतत्वात् कथं प्राकृतत्वं वित्तशाट्यविवर्जनाच्च मितत्वमस्य प्रयोजकम् ॥

यत एवं ततः

अवलम्ब्य भक्तिमात्रं विधानं यत्कृतं मया ॥ ५२०॥ तत्सर्वे सफलं मेऽस्तु सुप्रसन्ने विभो त्विय । सुष्ठु प्रसादो मायाकाळुष्यप्रशमनेन पूर्ण-

चिद्रसमयत्वेन स्फुरणम्॥

१ ख॰ पु॰ इतिभूयिष्ठेति पाठः ।

एवं विज्ञितिसमनन्तरम् प्रसन्नवदनो हृष्टो वरं दत्तं विभावयेत् ॥ ५२१॥

अथ

उपविश्य ततो यागं संहरेत क्रमात् प्रिये।

तत्रादौ
अग्नं संप्रार्थ्य गृह्णीयात्र्थापयेचास्त्ररक्षितम् ॥५२२॥
अग्रवर्ति चर्वादि अग्नं

'देवदेवस नैवेद्यं चान्द्रायणशतादिकम् । ' इति अन्यत्रोक्तत्वात् परं पवित्रमेतन्मा कश्चिद्ध-तादिरदीक्षित आहार्षीदित्यस्त्रेणास्य रक्षणम्॥

एवं कृत्वा

व इत्या विशेषपूजनं चार्घे प्रणिपातं ततः पुनः । निरोधार्घे ततो गृह्य अर्घे सुट्यापसुट्यतः ॥५२३॥ ५२५ स्हो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोस्त्रोताख्यटीकोपेतम् । ३२१

दत्त्वा विसर्जयेदेवं धाममन्त्रमनुसरन्।

अर्घमिति

'पत्रादर्घः प्रदातन्यः सुर्या .....।' (२।१३६) इत्युक्तपूर्वं दत्त्वा प्रणिपातं कृत्वा निरोधप्रयो-जनोऽर्घः प्रस्टतस्तं परिसमाते विधौ खरूपवि-श्रान्त्यर्थं सव्यापसव्यत इति ज्ञानिक्रयाशक्ति-व्याप्तिभ्यां दक्षवामकराभ्यां दत्त्वा विसर्जयेत्॥

विसर्जनविधिमेव प्रदर्शयति
आत्मनो रेचकं कृत्वा
पुष्पं देवाय निक्षिपेत् ॥५२४॥
निष्कलेनेत्यर्थात् ॥ ५२४॥
संहारिण्या च संगृह्य
मन्त्रान् पार्श्वव्यवस्थितान् ।
विद्युद्वचिलतान्ध्यात्वा

धामदेहे तु विन्यसेत् ॥५२५॥ कनिष्ठादिक्रमेण दक्षकरशाखासंवर्तनात्मा संहारिणी मुद्रा । धामदेहे सकलभद्दारके । विन्यसेत्तदेकलीनान् भावयेत् ॥ ५२५ ॥ तमपि
विद्यादेहं भैरवस्य
निष्कलस्य उपलीनं चिन्तयेत्॥
तिक्षीनं बिन्दुविग्रहे।

तन्निष्कलरूपमकारादिप्रशमयुक्तया ज्यो-तिर्मात्रात्मनि विन्दौ लीनम् ॥ तमपि

बिन्दुं तु नादशक्तिस्थं शक्तिरूपं तु त्राहयेत् ॥५२६॥ अर्धचन्द्रनिरोधिकाप्रशमयुक्तया विमर्शप्र-धाननादनादान्तरूपतां गमितमानन्दसर्श-प्रधानशक्तिरूपं संपादयेतु ॥ ५२६ ॥

तद्पि

शक्तिरूपं व्यापकेन खरूपेण स्थितं सत्॥ प्रणवोभयसंपुटम्॥

प्रकर्षेण नूयते स्तूयते संवैरिति प्रणवः परं तत्त्वं, तेन उभयतः संपुटितमित्यन्तः कृतं सर्वतो व्यासमित्यर्थः ॥ तथा भावितम् संहारिण्या तु संगृह्य द्वादशान्ते तु योजयेत् ॥५२७ ततोऽपि पुरकेण हृदि न्यस्य स्वस्थानस्थं तु भावयेत्। खस्थानं निरुपाधिप्रकाशानन्द्घनमेव तत्॥ सकलं निष्कलं रूपं तथा सकलिनिष्कलम् ॥५२८॥ भिन्नावस्थं तु मन्त्रेषु हृत्स्थं तत्संसारे दिप्रये।

सकलं द्वात्रिंशीदणीं, निष्कलं च मन्नविरामे प्रकाशविमर्शमात्रतत्वं, सकलनिष्कलं तु चतु-ष्कलनाथात्मकं यदेकमपि अनुजिग्नक्षया त्रिधेव मूत्वा पुनर्वक्राङ्गादिभूमिषु भिन्नावस्थं तदेवंव्यासिकमेतदेकमेव मात्रं रूपं हृत्स्थं समरेत्॥

९ ख० पु॰ द्वात्रिंशदक्षरमिति पाठः । पं. २४ ग० घ० ङ० पु॰ अप्ति-मेनमिति पाठः ।

उपसंहरति विसर्जनविधिर्ह्यवं यथा मण्डले तथान्यत्राप्याह अस्रावेवं तत्रादाविसं

प्रपूजयेत् ॥ ५२९ ॥ ततोऽपि मूलेन अष्टोत्तरदातं हुत्वा पूर्णाहुतिं प्रपातयेत् ।

पूर्णोहृतिं प्रपातयेत् ।
तं च
अर्घमाचमनं द्त्वा
प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥ ५३० ॥
क्षमयेदित्यत्रार्थेऽयमेशः पाठः ॥ ५३० ॥
कथं क्षमयेदित्याह
मण्डलस्थप्रयोगेन
रेचकापूरकेण तु ।
संगृह्य मन्त्रसंघातं
यथास्थानं प्रकल्पयेत् ॥५३१॥

स्वात्मनो मन्नोचारानन्तरं नासिक्यरेचकेन निर्गत्य लोकपालादिक्रमेण धामान्तमापूर्य रेचियत्वा स्वात्मानमेव पूरयेत्। तत्र लोक-पालमन्नाणां भैरवाः, तेषामङ्गवक्राणि, तेषां सकलः, तस्यापि सकलिनिष्कलः, तस्यापि व्याख्यातरूपनिष्कलनाथः स्थानमित्ययमेवात्र कमः॥ ५३१॥

इत्थमप्रिस्थं देवं विख्वज्य जागरयेत्तदाप्तिं तु नित्यकर्मनिमित्ततः । मा भूत् प्रतिदिनं संस्करणमित्याशयः॥ अथ

निर्माल्यनयनं कुर्याद्रजांस्यपहेरेत्प्रिये ॥ ५३२ ॥
ततः प्रविश्य वसुधां
प्रोक्षयेत्तां शिवाम्मसा ।
निर्गतं माल्यं निर्माल्यं नतु चण्डेशकल्पनया तस्या इह विशेषनयेष्वचोदितत्वात् ॥

१ सं० पु॰ अपनयेदिति पाठः । २ क॰ ग॰ पु॰ चोदितेति पाठः ।

अथ

बहिर्निर्गत्य मृतानां बलिकर्म तु पूर्ववत् ॥५३३॥ प्रायक्तेनेव मन्नेण कार्यम् ॥ ५३३॥ अथ

आचम्य सकठीकृत्य छिङ्किनस्तर्पयेत्ततः ।

लिङ्गिनो जटाभसादियुक्तान् । उक्तं च 'शिवस परिपूर्णस किं नाम क्रियते नरैः । यत्कृतं शिवभक्तेषु तत्कृतं तु शिवे भवेत् ॥'

इति शिवधर्मेषु ॥

अनन्तरम्
गुरुं संपूजयेच्छिष्यो
यथाविभवविस्तरैः ॥ ५३४ ॥
अथासे स्वात्मानमनृणीकर्तुम्
देशाध्यक्षो ग्रामशतं
मण्डलेशस्तदर्धकम् ।
शतसुक्पञ्च वे द्याद्वामं विंशतिभुक्तथा ॥५३५॥

५३७ श्लो०] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोद्द्योताख्यटीकोपेतम् । ३२७

द्यातु ग्रामभुक् क्षेत्रं क्षेत्रभोक्ता तु विंशतिम् । विंशतितमं भागमित्यर्थः। एतचोपळक्षणम्॥

वस्तुतस्तु येन येन गुरुस्तुष्ये-त्तत्सर्वे विनिवेदयेत् ॥ ५३६ ॥ ततस्त्वनृणतां याति वित्तशास्त्र्यविवर्जितः ।

वित्तशाट्ये सित लोभादियुक्तस्य शरीरादि-प्रमातृत्वानुग[त्वं न]मनाद[ग]पि मि[ग]लि-तमिति दीक्षासंस्कारोऽस्य न सम्यग्वृत्त इत्यनु-मीयते । यत्र च शिष्यस्येद्दग्वृत्तं तत्र ग्रुरुर्दण्डा-पूपिकयैव निलींभः सिद्धः । अत एव प्राक् 'पुष्पं पाणौ ग्रदापयेत्।' (४।५०१)

इत्युक्तम् ॥

एवं विदितयोग्यभावः शिष्यः

ततस्तु समयाञ्श्राव्य-स्तन्त्रे भैरवनिर्गते ॥ ५३७ ॥

ते चाम्रे भविष्यन्ति ॥

अथ च चरुकं प्रारायेत्पश्चा-चुम्बकः साधकेः सह ।

वाङ्मिरुद्धः प्रसन्नात्मा पृथक् पात्रव्यवस्थितः ॥५३८॥

चरकमिति प्रार्थितनैवेद्यं । साधकैरित्युपल-क्षणम् । चुम्बति परम्परायातेन ग्रुरुवक्रेण संयो-ज्यते संयोजयति च शिष्यमिति निरुत्तया चुम्बको ग्रुरः । परमपवित्रचरुभोजने वाङ्गि-रुद्धत्वं चित्तैकाद्याय, अत एव प्रसन्नातमा ॥

स च चरुः साधकादीनां ज्येष्ठादिक्रमेण देय इत्याह

अनुक्रमेण दातव्यः एवं हि सति स स चरुमोजी ततः सिद्धिमवाप्नुयात् ।

एष च दीक्षाविधिरसामान्यरूप इत्याह अनेनेव विधानेन दीक्षिता ये वरानने ॥ ५३९॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः श्रुद्राश्चान्येऽथवा प्रिये । सर्वे ते समधर्माणैः शिवधर्मे नियोजिताः ॥५४०॥ सर्वे जटाधराः प्रोक्ता भस्मोद्धित्तिविग्रहाः ।

नात्र अन्यतन्त्र इव दीक्षितानां प्राग्जाति-संस्कारः कोऽपि, केवलं समयादिभेदादेव भेदः॥

अत एव

एकपङ्किभुजः सर्वे

समयिनस्तु वरानने ॥ ५४१ ॥ सर्व इति ब्राह्मणाद्याः संकीर्णार्श्व ॥५४१॥ किंच

पुत्रकाणां भवेदेका साधकानां तथा भवेत्।

१ ग० पु० सर्वधर्माण इति ।

चुम्बकानां भवेदेका पङ्किरित्यर्थात् ॥

न प्राग्जातिविभेदतः ॥५४२॥

यतः

एकैव सा स्मृता जाति-भेरवीया शिवाव्यया।

उक्तं हि प्राकृ

'तसिन्युक्तः परे तत्त्वे सार्वद्रयादिगुणान्वितः । ज्ञिव एको भवेदेवि अविभागेन सर्वतः ॥'(४०२)

इति । यत एषा भैरवसंबन्धिनी जातिस्तत एव श्रेयोरूपा च निला च॥

अत्रायमेवागमः प्रमाणमिलाह ्तन्त्रमेतत्समाश्रित्य**ः**

📆 📉 प्राग्जातिं न ह्युदीरयेत्॥५४३॥ पुत्रकाणां साधकानां

तथा समयिनामपि।

किं पुनराचार्याणामेतत्तत्राश्रितानामेव

५४६ छो॰] श्रीक्षेमराजाचार्यकृतोक्षोताल्यटीकोपेतम् । १३१ अयं नियमो न छोकिकानां तच्चमेतत्समाश्चि-त्येत्येतदावृत्त्या योज्यम् ॥

अतश्च एतत्तत्रदीक्षितः

प्राग्जात्युदीरणादेवि प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥ ५४४॥ नर इत्यात्तदेहादियहः ॥

अतश्च

दिनत्रयं तु रुद्रस्य पञ्चाहं केशवस्य च । पितामहस्य पक्षेकं नरके पच्यते तु सः ॥ ५४५ ॥

यत एवम्

अविवेकी भवेत्तस्मा-चदीच्छेदुत्तमां गतिम् ।

अविवेकी स्वात्मानमिव दीक्षितान् शिवे-क्येन पत्र्यन् ॥ यतः

अविवेकेन देवेशि सिद्धिर्मुक्तिर्धुवं भवेत् ॥५४६॥ शिवेक्यदार्ट्यमेव सर्वश्रेयःसाधनमिति शिवम् ॥

तत्रार्थप्रतिजागरात्प्रतिपदं सद्याप्तिसंदर्शनात् सम्यक्संकलनाकमात्प्रकटितो दीक्षाविधियों मया । उद्योतेऽत्र तमामृशन्तु गुरवः श्रीशंकराज्ञाधरा दीक्षां दीक्ष्यजनस्य कर्तुमभितो भोगापवर्गप्रदाम् ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराचार्यवर्यविपश्चिचकचकवार्तिश्रीक्षेमराज-विरचिते श्रीमत्खच्छन्दोद्द्योते दीक्षाभिषेकप्रकाशनं नाम चतुर्थः पटलः संपूर्णः समाप्तः ॥

> श्रीमत्त्रतापभूभर्तुराज्ञया त्रीतये सताम् । मधुद्धदनकौलेन संपाद्यायं त्रकाशितः ॥

